

Burchard Brentjes

civilizația veche a iranului

Editura Meridiane

Arte și civilizații

civilizația veche a iranului

Acest volum nu-și propune să prezinte o istorie a teritoriului statal al Iranului de azi, ci să urmărească istoria civilizației zonei cuprinse între Orientul Apropiat, Asia răsăriteană și India, din care cea mai mare parte este ocupată astăzi de statul Iran. Este un podiș sui generis, între trei câmpii, o sumă de zone pline de contradicții prinse între trei vechi civilizații riverane și ocean. Apusul este determinat de vecinătatea cu Mesopotamia, răsăritul este întors cu fața spre valea Indusului, iar nordul trăiește de milenii în strânsă legătură cu Țara celor șapte fluvii dintre munții Hindukuș și Marea Caspică.

BURCHARD BRENTJES

Civilizația veche a Iranului

Biblioteca de artă
Arte și civilizații

Burchard Brentjes
Die iranische Welt vor Mohammed

Lizenzausgabe
des Verlages Koehler & Amelang,
der Originalausgabe
Leipzig, 1967

Burchard Brentjes

civilizația veche a iranului

Traducere de

PETRU NĂVODARU

Cuvînt înainte de

RĂZVAN THEODORESCU

EDITURA MERIDIANE

BUCUREȘTI, 1976

Pe copertă :
*Persepolis, Apadana. Latura de est,
partea din stînga a scării centrale.*
Foto: Ion Miclea

CUVÎNT ÎNAINTE

Așa cum apropierea, paralelele, analogiile făcute de istorici între diferite arii de cultură învecinate au devenit în știința veacului nostru un demers nu numai curent, ci și complex, pasionant, singurul, cred, care poate legitima conceptul de istorie universală, la fel unele surprinzătoare coincidențe, dintre cele ce explică afinități mai adânci, desluite în desfășurarea lungii vieți a unor civilizații despărțite de spații foarte vaste, rămân un captivant subiect de reflecție.

Între locuitorii ținuturilor dintre Mesopotamia și Indus și cei ai pământului de la Dunăre și Carpați legăturile — mai curînd sporadice, e adevărat — nu au lipsit de-a lungul a două milenii, dar înainte de toate, scrutîndu-le și unora și celorlalți istoria, se poate spune că nu au lipsit similitudini ale dezvoltării istorice și nici neașteptate înrudiri spirituale care explică odată mai mult interesul pe care cititorul român îl poate avea pentru o carte închinată străvechii civilizații a Iranului.

Porniți din același mare neam al semințiilor indo-europene și traco-dacii și iranienii se afirmă pe scena lumii vechi, pe căi felurite, în același timp, iar Herodot — bunul cunoscător al „barbarilor” și prețuitorul unor reale calități morale și politice ale acestora, fie ei din Răsărit sau de la Miazănoapte — amintește pentru întâia oară pe geții de la Istros și Pontul Euxin, în cuvinte memorabile

de noi toți știute, tocmai cu prilejul narării întâlnirii lor cu oștile lui Darius, atunci cînd „regele regilor“ cunoștea undeva în părțile Dobrogei împotrivirea, nu numai pentru el surprinzătoare, a „celor mai viteji și mai drepți dintre traci“.

Aflați deopotrivă în calea triumfală a lui Alexandru cel Mare — în vasta încercare a Macedonianului de a replica peste timp expedițiilor Abemenidului — și găsindu-se deopotrivă pe același front al efortului barbar antiroman în vremea unor cîrmuitori de talia unui Decebal al dacilor și a unui Pacorus al parților, ba mai mult chiar, cunoscînd deodată, în vremea lui Traian, triumful legiunilor lui „optimus princeps“ la Sarmizegetusa carpatică și la Ctesifon pe Tigru; purtînd în același chip povara distrugerilor prilejuite de năvălirile neamurilor hunice ale celui de-al IV-lea veac sau de cele mongole o mie de ani mai tîrziu; în sfîrșit, întâlniți în același timp, secol după secol, de-a lungul întregului eu mediu, în greaua încheștare cu imperiul sultanilor osmanlîi, și ajunși la semnificative apropieri de felul celei pe care izvoarele o consemnează în vremea lui Ștefan cel Mare și a lui Uzun Hasan, prin solii ale șahului turcoman de la Tebriz către voievodul mușatin de la Suceava — locuitorii ținuturilor românești și îndepărtații lor semeni din vechea Persie par a fi fost de nu puține ori participanți, cu un același destin, la aceleași fapte de istorie antică și medievală ce aduceau în vîrtejul lor oameni și popoare din Europa și Asia.

Cît este de mare, de hotărîtoare chiar, pe alocuri, datoria civilizației continentului nostru față de vechiul Iran, în planul spiritualității și în cel al artei mai cu seamă — de la doctrinele soteriologice și de la mithraismul antichității tîrzii la dualismul persan ale cărui ecouri maniheene colorează într-un fel anume credințele întregii Europe medievale, sau de la cupola sasanidă regăsită în Bizanț și în Occidentul romanic, pînă la gustul pentru culoarea puternică și strălucitoare, pentru fast, pentru un anume fantastic animalier tradus într-un bestiariu cu o extraordinară longevitate și o nepieritoare simbolică —, nu poate fi spus, desigur, în cîteva cuvinte.

După cum iarăși anevoie este a preciza aici dimensiunile și ponderea prezențelor iraniene din civilizația carpato-dunăreană, în sfera plasticului, măcar și numai pentru faptul că asemenea prezențe au implicat mai de fiecare dată căi ocolite, împrumuturi complexe, filtrări complicate, firești în contactele unor culturi atât de depărtate geografic chiar dacă adesea părtășe la aceleași vaste procese istorice desfășurate la scară eurasiatică. Și stilul zoomorf al sciților ajunși, cum bine știm, în strânse legături cu lumea tracică din regiunile noastre — a cărei aplecare spre animalierul fantastic va fi avut, negreșit, tocmai prin acești migratori iranieni ai epocii fierului, și unele sugestii ale Persiei ahemenide; și celălalt stil, policrom — reînviind străvechi somptuoziități persane —, al sarmaților aflați la un moment dat și ei la Carpați și Dunăre; și unele detalii ale cupelor de aur de la Pietroasa cu analogii în toreutica iraniană ce avea să dea splendorile din timpul lui Chosroes; și viziunea de tradiție sasanidă a unor forme animaliere sau motive fitomorfe excesiv stilizate ale unor alte vase de aur, la fel de celebre, de la Sînnicolaul Mare, ce purtau cizelate scene unde pot fi recunoscute sincretice mituri ale aceluiași Iran; ba chiar, mai aproape de noi, ceramica de Persia ajunsă, alături de porțelanul chinez și de sticla venețiană, la țărmurile Mării Negre în veacul întemeierii țărilor române, stau toate mărturie pentru un capitol de legături artistice ce merită a fi scris cîndva. Un capitol pe care cel ce va parcurge paginile cărții de față — utile prin numeroasele informații pe care le conțin, poate și prin ușorul didacticism al expunerii pe care doar o excesivă presumție îl poate socoti, în acest caz, un neajuns — va trebui să și-l imagineze adăugat unei asemenea exegeze, ca, dealtminteri, și multor altora dedicate, de la Rostovtzeff la Ghirshman, artei, civilizației Iranului vechi.

Exprimîndu-se înainte de toate în limbajul unei plastici de mare prestigiu și cu o lungă posteritate, ce unea severitățile grandioase cu fastul scilpitor, moștenirea Babilonului și a Asiriei cu cea a stepe-

3 lor, a celui mai îndepărtat Orient și chiar, pe alo-

curi, a Eladei — o plastică extrem de tradiționalistă totodată, de la imaginea fabuloasă a animalului la frontalismul și la mesajul unor reliefuri rupestre, de la statuia colosală și de la ornamentul de stuc colorat la celălalt ornament, migălos cizelat în metalul nobil —, civilizația Iranului a purtat de-a lungul atîtor vîrste și în cuprinsul atîtor monumente — din Elam la Persepolis, la Susa și la Behistun, de la Nisa și Hatra la Sarvistan, la Bișapur și la Firuzabad — un același semn distinctiv, cel ce poate da cel mai bine, îmi pare, măsura însemnătății universale a unei creații culturale anume: este semnul originalității și al sintezei perpetue pe care această autentică punte dintre Orientul antichității și Occidentul evului mediu l-a oferit la tot pasul.

Este, în același timp, un semn în care cel familiarizat cu spiritul sintetic al culturii românilor va recunoaște încă o dată, între aceasta din urmă și civilizația iraniană a timpurilor mai îndepărtate și mai apropiate, o afinitate dintre cele ce pot fi socotite majore, esențiale.

RAZVAN THEODORESCU

MOȘTENIREA LUI ZARATHUSTRA

„Eu însă sînt parte din partea care la-nceput / A fost chiar totul, parte sînt din noaptea / Ce și-a născut lumina, / Mîndra lumină, care mumei nopți / Vrea să-i răpească-nîitetatea, bat-o vina! / Un lucru știu, oricum s-ar strădui / Lumina nu va izbuti, / Căci, strîns legată e de corpuri, / Din corpuri vine și-nfrumusețează corpuri, / Un corp o poate-n drum opri. / Așa nădăjduiesc, că mult nu va mai dăinui, / Deodat' cu corpurile va pieri“*.

Mefisto îi expune lui Faust, mirat de asemenea dialectică, această imagine dualistă a lumii, această contrapunere de lumină și întuneric.

„Domnul guzganilor și al șoarecilor / Al muștelor, broaștelor, ploșnițelor, păduchilor“ îi prezintă lui Faust, surprins, o cosmologie de un tip străin Vechiului Testament, ba chiar religiilor Orientului antic în general, care se regăsește, însă, pe alocuri în Noul Testament. Pavel propovăduiește înaintea lui Agrippa despre Isus, care i-a cerut „să îndemne neamurile să se întoarcă de la întuneric la lumină și de la stăpînirea lui Satan la Dumnezeu“ (Faptele Apostolilor 26,18). Dar, în Noul Testament, răul este subordonat binelui și nu se află aluzii la o adorare a focului, cum apar la Goethe în preamărirea „Sfintelor văpăi“. „Suprema înțelepciune“ faustică, datoria omului de a presta o activitate

---

* Goethe, *Faust*, traducere de Lucian Blaga, Editura pentru literatură, 1962, vol. I, p. 65.

productivă, care singură îl poate elibera, își află corespondentul numai în vechea religie iraniană, care a dat lumii concepția dualismului — lumină și întuneric, bine și rău.

Mefisto-ul goethean seamănă cu Ahriman-ul vechilor perși, cu „Domnul întunericului“, căruia îi sînt supuși „guzgani, șoareci, muște, broaște, ploșnițe și păduchi“. Ca și Mefisto, Ahriman duce o luptă disperată împotriva lumii luminii și este în cele din urmă înfrînt de Ahura Mazda. Acest zeu al luminii nu învinge însă decît pentru că oamenii îl ajută, prin munca lor, prin faptele lor bune, să învingă întunericul. În Vidévdāt (2,30—31) se spune:

„O creator al lumii materiale, ... / Care este sîmburele religiei mazda? / A spus-o Ahura Mazda: / Să cultivi cu sîrg cereale, o Spitama Zarathustra! / Cine cultivă cereale înșămîntîndu-le / Acela cultivă Asha (dreapta orînduire a lumii) / Acela contribuie la propășirea religiei mazda... (După F. Wolff, *Avesta*, p. 329).

La Goethe, în partea a doua din *Faust* găsim: „Sînt tîrnăcoapele. Le-aud. De bucurie strig! / Aud mulțimea robotind pămîntul / Cu sine însuși împăcîndu-l...“*

„Cine cu zel s-a străduit, / Poate să fie mîntuit“.**

Chiar dacă multe din ideile „iraniene“ din opera lui Goethe provin din lumea conceptuală a sectanților creștini sau din mistica Evului Mediu, care la rîndul lor datorează mult lumii spirituale iraniene, totuși sistemul de gîndire dualist al vechii religii persane l-a influențat nemijlocit pe Goethe ca filosof, cum se poate vedea din operele sale „Cartea parsului“ și „Divanul oriental“.

Și Mozart l-a slăvit pe Sarastro (Zoroastru = Zarathustra) în opera sa „Flautul fermecat“, în care drumul spre înțelepciune duce prin jerăgaiul focului purificator. O carte a lui Nietzsche (*Also sprach Zarathustra* — Așa grăit-a Zarathustra) a făcut din înțeleptul Iranului antic un element al

* Goethe, *Op. cit.*, vol. II, p. 352.

** Goethe, *Op. cit.*, vol. II, p. 370.

culturii generale germane. Nietzsche credea că prin evocarea acestui nume poate desființa iarăși acea disociere dintre bine și rău care s-ar fi ivit în lume cu Zarathustra — o concepție cvasi magică. Poate să-l fi și crezut pe acest iranian un precursor al ideilor sale ariene-rasiste, un adorator al violenței, imaginea lui Zarathustra fiind încă și astăzi una dintre cele mai controversate. Ba a fost socotit un șaman, un preot vrăjitor al Iranului antic, ba a fost prezentat ca om politic și reformator social. Cutare crede că ar fi fost un om plin de har, întemeietor de religie, altul vede în el un filosof extraordinar, care a anticipat în mod genial sistemul filosofic hegelian. Nu există acord între autori nici măcar asupra perioadei în care a trăit, a veacului în care a acționat. Aprecierile variază între secolul al X-lea și al VI-lea î.e.n.

La puține decenii după moarte, persoana lui a fost înconjurată de vălurile misterului, ale legendei. Două veacuri după ce-și desfășurase activitatea, filosofi greci afirmău că trăise înainte cu șase mii de ani. Școala pitagoricienilor se referea la învățăturile lui, iar în lumea civilizației romane și a celei grecești circulau multe scrieri ce-i erau atribuite. Tezele fundamentale ale filosofiei iraniene a naturii sînt legate în Europa, încă din antichitate, de numele său. Cînd, spre sfîrșitul veacului al XVIII-lea și în veacul al XIX-lea, scrierile parsilor, Avesta, Vidévdāt, Bundahisn și altele încă au ajuns să fie cunoscute în Europa prin intermediul Indiei, viața intelectuală europeană a cunoscut o perioadă de influență iraniană. „Divanul oriental“ al lui Goethe nu poate fi imaginat fără impulsul influenței iraniene. Învățătura lui Hegel despre *ideea absolută ce se alienază* este apropiată de filosofia iraniană a naturii. Perioada iluminismului și a filosofiei clasice se înrudea cu strădania unui suveran ca Șapur I, despre care scrie în Dinkart:

„Regele regilor, Șapur, fiul lui Ardeșir, a colecționat în continuare scrierile religiei ce se aflau
7 răspîndite în India, în imperiul Bizanțului și în

alte țări, și pe cele ce se ocupau cu: medicina, astronomia, mișcarea, timpul, spațiul, materia, creația, devenirea, trecerea, schimbarea de calitate și alte procese și organe". (După R. C. Zaehner, *Zurvan*, p. 8).

Filosofia Europei veacului al XVIII-lea a ridicat aceleași probleme, ca ivirea și pieirea, materia și mișcarea, căutînd să le afle răspunsul. Pe atunci a înflorit indo-europenistica, iar basmele Indiei au ajuns în Europa în straie iraniene. Această influență asupra istoriei spirituale a Europei a asigurat culturii iraniene munca plină de considerație a oamenilor de știință din multe țări.

O istorie a culturii iraniene trebuie să facă abstracție de trecutele doctrine mistico-idealiste despre arieni.

„Arya” își ziceau triburile de origine indo-europeană care au pătruns la începutul primului mileniu înaintea erei noastre în zona muntoasă din apusul Iranului. Cele două grupări mai importante de triburi au fost mezii și perșii. Tot arieni îi mai socotim pe indieni, strîns înrudiți cu ei din punct de vedere lingvistic, și pe mitanni, un popor care a trăit din veacul al XVII-lea pînă în veacul al XV-lea î.e.n. în partea de nord a Siriei.

Arya își denumeau zona lor „Aryanam”, adică „a arienilor” (țara), ceea ce a devenit cu timpul „Eran”. Sub dominațiile arabe, mongole și turce acest nume s-a pierdut și a fost înlocuit cu denumirea de „Persia”. Abia în 1938 a fost reintrodusă vechea denumire a statului, „Iran”.

Astăzi ramura familiei limbilor indo-europene ale cărei limbi sînt vorbite în Iran și India este denumită indoarică, iar limbile indo-europene din Iran sînt denumite iraniene.

Istoria civilizației popoarelor din Iran nu începe abia cu imigrarea mezilor și perșilor, ci cu milenii înainte. Nici sub domnia iranienilor ea n-a fost niciodată exclusiv iraniană. Dealtfel delimitarea „Eranşahr”-ului (a țării Iranului) este schimbătoare în cursul istoriei și nu a cuprins niciodată numai triburi și popoare indo-europene. Și astăzi

trăiesc în Iran, alături de persani, luri, bahtiari, ghilani și kurzi. Numărul azerbaidjanilor, turcmenilor și kașgailor care vorbesc turca este important, ei constituind populația unor întregi provincii.

Teritoriul de care ne ocupăm aici se întinde pe aproximativ trei milioane de kilometri pătrați. Granițele actuale ale statului Iran cuprind cam 1,6 milioane kilometri pătrați și sînt rezultatul raporturilor de forță din ultimele secole. Aceste frontiere sînt rezultatul unor lupte cu turcii, rușii, afganii și englezii, și ele întrerup felurite coeziuni etnice și istorice, pe care o prezentare istorică nu le poate neglija.

Volumul de față nu-și propune să prezinte o istorie a teritoriului statal al Iranului de azi, ci să urmărească istoria civilizației zonei cuprinse între Orientul Apropiat, Asia răsăriteană și India, din care cea mai mare parte este ocupată astăzi de statul Iran. Este un podiș sui generis, între trei cîmpii, o sumă de zone pline de contradicții, prinse între trei vechi civilizații riverane și ocean. Apusul este determinat de vecinătatea cu Mesopotamia, răsăritul este întors cu fața spre valea Indusului, iar nordul trăiește de milenii în strînsă legătură cu „Țara celor șapte fluvii“ dintre munții Hindukuș și Marea Caspică.

Zonele marginale ale Iranului înconjură podișul înalt central. Relațiile dintre ele sînt mai puțin strînse decît legătura fiecăreia cu zona învecinată din afara teritoriului iranian. Platoul central le desparte și nu le leagă, fiind una din cele mai deșertice zone ale planetei, constituită aproape în întregime din două pustiuri sărace — Dașt-i Lut și Dașt-i Kavir, foarte sărace în viață vegetală și animală. Chiar cu mijloacele moderne de transport, străbaterea acestor pustiuri constituie un efort atît de epuizant, încît sîntem mai prost informați despre porțiuni întinse ale acestui podiș decît despre interiorul Peninsulei Arabe sau despre Sahara. Pentru caravanele evului mediu constituia o zonă a spaimii. În literatură Kavirul este cunoscut sub numele

Clima defavorabilă și pustietatea povârnișurilor munților au împiedicat apariția unor orașe portuare înfloritoare pe coastele golfului Persic și ale Oceanului Indian. Centrele culturii iraniene s-au aflat întotdeauna în ținuturile muntoase din vest, nord sau nord-est, pe povârnișurile lor sau pe plaiurile de la poalele acestora. Astfel, din punct de vedere economic și cultural, zona centrală a celor trei mari imperii ale antichității iraniene, imperiile ahemenizilor, parților și sasanizilor a fost vechea Țară a celor două fluvii — Babilonia. Lângă ea se află, independentă, în anumite perioade, în altele constituind un sprijin al civilizației iraniene în lupta împotriva supremației greco-romane din vest, zona civilizației Asiei centrale, cu Chorezm, Bactria, Soghdania și Turmenia. Stăpânirea iraniană, care a invadat în repetate rînduri valea Indusului, a fost rareori suficient de eficace pentru a influența vechea civilizație locală. Provincia din nord-vestul Iranului, Azerbaidjanul, este o zonă de izvoare fierbinți și vulcani ce și-au încetat recent activitatea. Pămîntul fertil al acestui podiș înalt face din el grînarul Iranului. De aici numeroase lanțuri de munți se întind spre sud și est, întîlnindu-se cu alte lanțuri care se îndreaptă spre ele venind dinspre Hindukuș. Pînă în zilele noastre, acești munți constituie, în estul și vestul podișului înalt iranian, bariere aproape de netrecut, cu pasuri dificile și poteci accesibile numai cunoscătorilor.

Expedițiile de cucerire pornite din cîmpie împotriva podișurilor înalte au rămas doar episoade trecătoare. În schimb populațiile de la munte au cucerit în repetate rînduri zonele de cîmpie, s-au asimilat populației acestor locuri, pentru a fi adesea aservite ulterior la rîndul lor, de noi năvăliri ale unor popoare din regiunea de munte.

Cu totul altfel s-a desfășurat istoria la granița nordică a Iranului. În nord-est se află masivul muntos Hindukuș, care se înalță pînă la șase mii metri. Mai departe, în vest, se ridică, impunător și puternic, muntele Demavend — Biknu, în cronicile asiriene — înalt de peste cinci mii 10

metri, dar trecători largi deschid, între Caucaz și Marea Caspică și la vest de Caspică, accesul spre podiș, spre văile transversale ale lanțurilor muntoase din nord. Aici se întinde, de-a lungul litoralului sudic al Mării Caspice, singura zonă tropicală a Iranului, țara Ghilan, cu jungle, păduri și pășuni bogate, pe care nici un lanț muntos n-o apără spre est sau vest. Până în veacurile al XIV-lea și al XV-lea, prin aceste trecători a tot trecut șuvoiul oștilor nomade venite din nord, care, spre poalele munților, se împărțeau spre est și vest. Ajunse la Marea Caspică, înaintau spre vest sau trecând prin Afganistan, ajungeau în India — erau înfrînte, supuse, se ridicau din nou, ajungeau la putere, se asimilau ori erau din nou înfrînte. Cu groază priveau țăranul și orășeanul spre nord, de unde năvăleau temutele oști nomade: arya, cimmerici, sciți, saki, parți, hephtaliți, alani, huni, turcmeni și uiguri, și, ca încheiere a tuturor încercărilor ce i-au bîntuit, cele două năvăliri mongole, sub Gingis-Han și Tamerlan, ale căror urme și-au lăsat pînă azi pecetea asupra întregii regiuni de la Marea de Aral pînă la Oceanul Indian. Aceste neîncetate fluctuații, alternarea imperiilor puternice, a năvălirilor nomade, a pustiirii, a decăderii și a readunării propriilor forțe țărănești fac dificil să se prezinte în mod variat istoria Iranului — prea s-a repetat de multe ori.

Expedițiilor de jaf ale nomazilor din nord li s-au adăugat năvălirile jefuitorilor din vest. De cînd s-au format primele state în zona din vestul munților Zagros au tot năvălit cuceritori în regiunea muntoasă. Domnitorii din Uruk, „Zei din Akkad“, asirienii și babilonienii, popoarele Asiei Mici și grecii au rîvnit la posesiunea rodnicului podiș. Numai unul avea să-l cucerească — Alexandru Macedon. Dar imperiul lui, de la Oxus la Nil, s-a destrămat după moartea sa. În cele din urmă, Iranul i-a învins și pe macedoneni. Pe urmele lui Alexandru au venit apoi seleucizii, romanii, palmyrienii și bizantinii, pînă ce Islamul i-a văzut pe califii arabi ca urmași ai lui Alexan-

dru în Asia Mică și pe malurile Indusului — dar și pe ei i-a zvîrlit înapoi Iranul, care în straie islamice și adesea în limba arabă, a hotărît timp de secole destinele Orientului Apropiat, pînă ce a decăzut în urma năvălirilor turce și mongole. Mari sînt pagubele pe care mereu repetatele pustiiri le-au adus și izvoarelor istorice. Arhivele ahemenizilor, ale parților și sasanizilor au fost în mare măsură distruse de cuceritori. Din documentele scrise, numai unele, cioplite în piatră, săpate în metal sau scrijelite în lut, au apucat să dureze peste milenii. Cîteva scrisori pe papirus și cîteva texte economice pe cioburi de lut ars sînt ultimele rămășițe ale arhivelor parților și șoghdienilor.

Pentru reconstituirea istoriei Iranului este adesea necesar să se recurgă la mărturiile dușmanilor săi — asirieni, greci și romani, în unele cazuri și la ale chinezilor. Persani islamizați sau arabi interesați de istorie ne-au conservat multe mărturii, consemnînd — cu o mie de ani în urmă — tradiții ce mai erau vii în acel timp sau traducînd cărți iraniene pe care atunci le mai putuseră găsi — ispravă pentru care unii din ei și-au și pierdut viața fiind acuzați de erezie, ca, de pildă, geograful Mukadassi. Izvoare prețioase mai constituie pentru noi și cărțile sfinte ale parșilor, adepții religiei mazdaice așezați în India, refugiați aici în urma persecuțiilor musulmane, pentru a putea rămîne fideli credinței lor.

Textele de care dispunem însă au fost fixate în scris cu cel mult o mie de ani în urmă, nedînd din această pricină știri autentice și cert databile pentru perioadele mai vechi. Ele conțin părți ce ne permit să ajungem pînă în primul mileniu dinainte de era noastră, fragmente concepute inițial unele sub parți, altele sub sasanizi. Este însă vădit că toate au fost supuse unor modificări fundamentale de redactare în perioada sasanidă tîrzie. În plus ele nu oferă decît puține știri istorice din epocile mai vechi ale istoriei iraniene. Astfel tradiția parsă nu cunoaște dintre marii suverani ai perioadei Ahemenzilor decît pe 12

cei doi regi purtînd numele Dareios, considerați tată și fiu.

Textele islamice scrise în arabă conțin mult mai multe informații istorice, deoarece urmăreau să dea naționalismului iranian ce renăștea o bază istorică în lupta cu arabii. Cercetării antichității iraniene îi stau de asemenea la dispoziție izvoarele străvechi — printre care se numără și informațiile privitoare la istoria persană din Vechiul Testament, textele parse, sursele arabe și chineze. Arheologia nu numai că a contribuit cu noi descoperiri și interpretări esențiale, care au confirmat sau corectat informații ale unor texte cunoscute, dar a scos la lumină în cursul săpăturilor și numeroase opere literare din biblioteci uitate de multe veacuri.

Cercetarea antichității iraniene a dat și primul impuls celei mai importante realizări a științei Orientului antic — descifrarea scrierii cuneiforme. În 1621 călătorul roman Pietro della Valle a adus în Europa primele specimene de scriere cuneiformă iraniană, fără să se izbutească vreo descifrare. 140 ani mai târziu, Carsten Niebuhr a adus în Germania primele transcrieri valabile ale unor texte de la Persepolis, scrise în caractere cuneiforme. Când le-a publicat, în 1778, distingea deja în ele trei „alfabeta”. Friedrich Münter a izbutit să dovedească că acele trei texte din Persepolis ar trebui să fie identice și că ar trebui să fie atribuite Ahemenizilor. El a mai stabilit că un grup de șapte semne însemna „rege”. În 1802 Georg Friedrich Grotefend a descifrat și publicat primul din cele trei texte. Întemeindu-se pe afirmația lui Münter, că acele șapte semne formează cuvîntul „rege”, a stabilit că scrierea cuneiformă este o scriere alfabetică, ce trebuie citită de la stînga la dreapta. Astfel fusese totodată găsită cheia pentru scrierile cuneiforme ale sumerienilor și akkadienilor.

VÎNĂTORI PRIMITIVI ȘI AGRICULTORI

Cu cincizeci de mii de ani în urmă teritoriul Iranului de azi oferea o cu totul altă imagine decît în prezent. Acolo unde se întinde astăzi pe podiș „Țara sării“, tălăzuiau valurile unei mări închise, din care se ridicau puține insule. În lanțurile muntoase de la marginea mării multe văi formau lacuri, de a căror existență mai stau mărturie unele resturi, ca lacul Urmia, în nord-vest, și lacul Haelman, în est. O junglă deasă se întindea de-a lungul litoralului marin și pe coastele marilor lacuri, iar păduri de stejar, nuc și fistic îmbrăcau poalele munților pînă unde începeau pereții lor stîncosi. Munții erau acoperiți cu zăpadă și ghețarii pătrundeau în văi. Limita zăpezii veșnice era cu vreo două mii de metri mai jos decît astăzi, cînd s-a retras, departe în sus, spre cele mai înalte vîrfuri. Acolo gheața veșnică a supraviețuit și perioadei de secetă a epocii noastre; strălucitoarea căciulă de gheață alb-albăstrie a Demavendului îl face pe vizitatorul contemporan să încerce sentimente asemănătoare cu ale celui cronicar asirian care scria, cu aproape trei mii de ani în urmă, despre „căciula de lapislazuli a muntelui Biknu“.

Clima nu era deosebit de călduroasă, dar mult mai umedă, mai bogată în ploi decît în vremea noastră, cînd din lacuri nu mai vedem decît sarea rămasă în urma evaporării, din bogata faună nu mai supraviețuiesc decît exemplare răzlețe sau 14

dăinuie doar amintirea unor specii dispărute. Pînă în depărtate văi de munte, la mari înălțimi, fosile de pești și scoici povestesc despre mări secate. Oseminte găsite recent și reprezentări datînd din perioadele marilor culturi ale Orientului mărturisesc despre bogata faună a pădurilor și stepelor.

Omul acelor vremuri trăia, ca vînător și culegător, pe versanții munților și pe malurile apelor. Noaptea se refugia în peșterile, numeroase în munții calcaroși, și care puteau fi ușor mărite. Peșterile ce au servit de locuințe, descoperite pînă acum, sînt în majoritatea lor astfel situate, încît intrarea să le fie adăpostită de vînturile reci ce coborau dinspre ghețari, iar locuitorii lor să poată supraveghea pînă departe cîmpia de la poale. De cele mai multe ori în preajma intrării peșterii se afla un izvor, care probabil că nu-l atrăgea numai pe om, ci și vînatul.

Stîncile, îndeosebi calcaroase, erau bogate și în concrețiuni de cremene. În zona vulcanică din nord-vest și în cea a Anatoliei se găsea obsidiană. În peștera Ghar-e Kamarbend, „peștera centurii“, s-au găsit și resturi umane. Se pare că morții fuseseră îngropați lîngă vatră. Poate însă că o prăbușire de stînci îi surprinsese în peșteră. După structura oaselor lor, aparțineau unei forme mai evoluate a omului din Neanderthal, o formă de trecere spre oamenii perioadei moderne, cum îi cunoaștem din săpăturile făcute în Palestina. Bineînțeles însă că se mai deosebeau de actualii locuitori ai Iranului prin anumite trăsături aproape animalice, ca fruntea teșită, bărbia abia marcată și, probabil, un sistem pilos mult mai dezvoltat pe tot trupul.

Este interesant de comparat imaginea ce și-o făceau iranienii de mai tîrziu despre strămoșii lor, cu imaginea omului primitiv, reconstruită de arheologie și antropologie. În filosofia naturii a Iranului preislamic, înainte de secolul al VII-lea î.e.n., domina concepția că „Gayomart“, omul primitiv, a fost trimis în lumea locuită încă numai de animale și că aici a zăcut prizonier într-o groapă adîncă (o peșteră?), în beznă și întuneric.

De aici l-ar fi eliberat zeitatea luminii. Pe acest Gayomart îl aflăm reprezentat pe mai multe amulete sau gеме din epoca Sasanizilor și are o înfățișare mult mai simiescă decît ni-l închipuim astăzi chiar pe omul ancestral de tipul Pekin. Este înfățișat ca „om-maimuță“, cu blană mare și urechi ascuțite de animal. Este vădit că se ajunsese deja, pe cale logică, la o concepție despre evoluția omului, și că se construise o imagine a „omului primitiv“, prin combinarea de elemente umane și simiești.

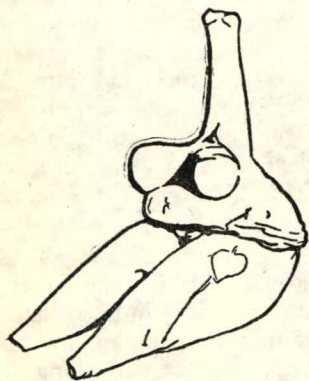
Acum zece-cincisprezece mii de ani s-a încheiat perioada glaciară. Limbile ghețurilor începuseră să se topească. Limita zăpezii veșnice se retrăsese spre înălțimi. Se potoliseră și ploile puternice, rezultate din umiditatea excesivă provocată de topirea ghețurilor din nord și de pe munți. Temperatura crescuse. Nivelul lacurilor scăzuse, uscatul cîștigînd largi fîșii litorale. Multe lacuri de munte au secat, căci rîurile le duceau apa la vale, iar izvoarele ce le alimentau din amonte seacăseră. Alte lacuri dobîndiră, prin evaporare, o concentrare mai mare de sare. Numeroase specii de pești dispărură, neputîndu-se adapta unei ape mai sărate. Și pădurile se retraseră spre părțile mai înalte, iar între ele și lacuri rămînea o fîșie tot mai largă de tufăriș și stepă. Aici se înmulțiră turmele de animale de stepă: gazele, onagri și oi. Spațiul disponibil pentru animalele pădurii se redusese. Fauna munților, din zona caprelor, a țapilor, a vulturilor și zăganilor, a fost mai puțin afectată. Nu numai aceste animale au dobîndit mai mult spațiu vital, dar și flora pășunilor de munte s-a extins.

Omul a trebuit să se adapteze lumii înconjurătoare aflate în schimbare. În mileniul al nouălea sau al optulea a trecut la creșterea vitelor, păstorind turme de oi și capre prin regiune. În aceeași perioadă, dinspre nord-vest pătrundea agricultura și agricultorii s-au așezat în văile munților.

Pe locurile unor așezări primitive din Kurdistanul iranian, aproape de actualul oraș Kirman- 16

şah, s-au găsit boabe de cereale, lame, pe al căror tăiş se cunoştea că cu ajutorul lor au fost tăiate spice, şi rîşniţe manuale, care serveau la strivirea boabelor. Boabe de cereale s-au găsit în excrementele locuitorilor, pentru că tehnica de măcinare era imperfectă, aşa încît boabe întregi, astfel nedigerabile, au putut străbate tot tubul digestiv. Nu putem stabili dacă aceste boabe mai proveneau din cereale sălbatice sau din cereale cultivate. Oamenii aceia dobîndeau carnea prin vînaţoare. În aşezările lor au fost găsite inele de piatră şi figuri de lut, dar nici un os de animal domestic.

În preajma satului Asiab s-au găsit resturile unei case mari — fragmente ale unei podele rotunde, cam de zece metri diametru, adîncite în sol. Deasupra ei trebuie să se fi ridicat un acoperiş boltit, sub care îşi găsea adăpost întreg clanul. Judecînd după aceasta, aşezarea respectivă trebuie să fi fost anterioară împărţirii societăţii în stări sau clase. Casa din Asiab este veche de zece-unsprezece mii de ani. Cu puţine veacuri mai recentă este o aşezare timpurie de agricultori din apropiere de Kirmanşah, Tepe Zarab (*Tepe* = deal). În bordeie mici, îngropate în pămînt, ale căror acoperişuri se sprijineau chiar de marginile

Statuetă de femeie de la Tepe Zarab, sfîrşitul mileniului VII î.e.n., înălţime 6,15 cm. După E. Porada.

gropilor, locuiau agricultori ce cultivau grîu şi ovăz. Ei făceau obiecte primitive de ceramică, ţineau capre şi oi, poate şi cîini.

În ruinele acestei așezări s-au găsit și opere de artă timpurii, care stau la începuturile tradiției artei iraniene. Sînt mici statuete din lut nears. Una din ele reprezintă o femeie cu sîinii accentuați, largă în șolduri și pîntec, probabil gravidă. Capul, în schimb, este neglijat. Fața nu este nici schițată, brațele și picioarele se termină cu cioturi drepte. Vădit intenția nu fusese să fie reprezentată o femeie anume, ci grvida, femeia ca întruchipare a fecundității. Poziția femeii, ghemuită, este probabil poziția de naștere, obișnuită pînă în zilele noastre în Orient. Cunoaștem asemenea statuete de femei aparținînd aceleiași epoci de civilizație, simbolizînd mama-străbună, întruchipînd și viața tribului odată cu fecunditatea umană, animală și vegetală.

Figura de animal, găsită odată cu statueta femeii, are în schimb altă valoare. Este reprezentarea plină de viață a unui mistreț, a celei mai temute fiare, folosită și milenii mai tîrziu pentru a întruchipa zeul războiului. Poate că reprezentarea acestui adversar periculos avea valoare apotropaică, de conjurare a duhurilor rele, urmărind să prevină pagubele făcute de ele. Din asemenea începuturi modeste s-a dezvoltat în cursul următoarelor milenii civilizația iraniană. În al șaselea și al cincilea mileniu, noi elemente și impulsuri civilizatoare au răzbătut continuu spre răsărit. Odată cu noi valuri de agricultori au ajuns în aceste regiuni vite și porci domestici, porumbei și legume. Așezările primitive ale agricultorilor și păstorilor timpurii au devenit sate temeinice, cu clădiri din lut bătut. Curînd o ceramică pictată artistic a înlocuit vechile obiecte primitive ale trecutului.

În cursul săpăturilor efectuate în Tepe Sialk, de lîngă orașul Kașan, oamenii de știință francezi de sub conducerea lui Roman Ghirshman, au putut urmări, strat cu strat, această ascensiune de la începuturile primitive pînă la înflorirea civilizației iraniene din al cincilea mileniu.

În rămășițele unei așezări de la începutul mileniului al cincilea î.e.n. ei au descoperit primele 18

unelte din cupru, care nu erau turnate, ci bătute. Probabil că cuprul fusese găsit în stare nativă în munții Zagros și tratat „ca piatră“, după metodele tradiționale, adică cioplit și ciocănit. Abia dezvoltarea concomitentă a cuptoarelor pentru mai buna ardere a vaselor de lut a creat posibilitatea materială a turnării, mod de prelucrare mai adecvat a metalului. Unelte și podoabe turnate din metal se găsesc însă abia în perioada ceramicii pictate, o primă perioadă de înflorire a Iranului. Resturile unor asemenea cuptoare au fost găsite în numeroase locuri.

În mileniul al cincilea î.e.n. s-a dezvoltat o relație de un fel deosebit, de colaborare și totodată de înfruntare, între podișul Iranului de vest și văile Eufratului și Tigrului de la poalele sale, relație ce a influențat dezvoltarea milenilor următoare ale istoriei omenirii.

Luncile Eufratului și Tigrului erau zone ideale pentru așezările agricultorilor și păstorilor, dar le lipseau pietrele și „înlocuitoarele“ lor, metalele, pe care trebuiau să le procure din regiunile muntoase. Acest contact, asigurat în parte de caravane comerciale pașnice, în parte de cete prădalnice înarmate, a determinat istoria politică a următoarelor milenii, iar Țara celor două fluvii (Mesopotamia) n-a ieșit întotdeauna învingătoare. „Stăpînii munților“, posesorii minelor de minereuri metalice și ai carierelor de piatră, au știut destul de des să pună în valoare avantajul militar al inaccesibilității lumii lor montane. Abia cînd în văi au luat ființă statele înaltei civilizații sumero-akkadiene, întemeiate pe producțiile mari ale creșterii vitelor și ale agriculturii, balanța s-a înclinat în favoarea cîmpiei.

În epocile anterioare, raportul era mult mai echilibrat, chiar dacă osmoza civilizațiilor indica încet, dar constant, viitoarea preponderență a Mesopotamiei. Comerțul, ce se dezvolta pe distanțe de șase-șapte sute de kilometri, răspîndea scoici din Oceanul Indian în văile înalte ale munților Zagros și aducea obsidiană — o „sticlă“ vulcanică — din Anatolia. Metal și pietre semi-

prețioase erau aduse din munți în cîmpie, probabil fiind schimbate pe cereale.

Urmele acestui comerț la distanțe mari, despre ale cărui forme nu există decît presupuneri, se găsesc în mormintele epocii. Morții sînt înmormîntați sub locuințele lor, cu toate podoabele, lungi șiraguri de scoici și metal, pietre de culori diferite, mărgele de metal și pandantive. Toate acestea trebuie să fi venit adesea de departe. Astfel la Sialk au fost găsite scoici oceanice și unelte din obsidiană provenită din Anatolia centrală. Pe resturile de oase umane sînt urme de vopsea roșie. Era foarte răspîndit obiceiul de a presăra pe corpurile răposăților vopsea roșie sau oxid de fier, pentru a le da, în călătoria lor în împărăția morților, culoarea vieții.

În cursul mileniului al cincilea s-a dezvoltat arta picturii pe ceramică. Aproape fiecare sat își crea un stil propriu, fiecare în felul său plin de fantezie și mișcare, stilizat și viu, astfel încît produsele acelui mileniu contează printre cele mai importante creații ale artei ceramicii.

Arta iraniană a mileniului al patrulea avea ca sarcină principală mai ales modelarea formelor vaselor și decorarea lor. Se picta cu tonuri închise pe fond deschis, făcea să apară modele prin înlăturarea pe-alocuri a culorii închise cu care era acoperit lutul sau, dimpotrivă, le făcea să apară pe un fond deschis. Tezaurul ornamentelor este necrezut de bogat, de la simple modele geometrice la cele mai complicate modulări, trecînd prin modele zoomorfe și vegetale pline de fantezie.

În unele regiuni, îndeosebi în văile largi, de exemplu în sud-vest, în Susiana, se poate observa dezvoltarea unor comunități mai mari. Aceleași stiluri ceramice cuprind teritorii mai întinse, de cele mai multe ori așezări mai mici, gravitînd în jurul unei localități mai importante. În văile munților, în schimb, triumfă izolarea și apar cele mai felurite exprimări ale ceramicii policrome — dar la toate se disting anumite tendințe comune. Astfel reprezentările sînt bidimensionale. Lipsește iluzia unei adîncimi a imaginii, a unui fundal. Toate 20

motivele sînt prezentate unul lîngă altul, chiar cînd este vorba de şiruri de animale sau scene, cum ar fi de pildă o vînătoare de capre sălbatice. Dominantă mai este şi ideea, ce se impune mereu, a stilizării plantelor şi animalelor care sînt asimilate unor ornamente geometrice, se desprind apoi iarăşi din acestea şi rămîn, cu toată schematizarea, fiinţe vii.

În unele zone, ca de exemplu în Persis, se pare că ţesătoria, pe care din păcate n-o cunoaştem nemijlocit din dezgropări, a fecundat pictura pe ceramică. Un şir de motive picturale ale ceramicii de la Tall-e Bakun, lîngă Persepolis, arată de parcă ar fi modelele unor ţesători de covoare. Alte ceramici vădesc din nou fantazia, bucuroasă de avîntul spiralei, a pictorului care are de decorat suprafeţe mari, cum le oferă zidurile aşezărilor. La Tall-e Bakun s-au găsit într-adevăr resturi de picturi murale din aceeaşi perioadă, prea deteriorate însă pentru a putea fi reconstituite.

Picturile de pe vasele de la Tall-e Bakun nu se repetă. Pictorul ţine să obţină mereu combinaţii şi variaţiuni noi. Dealtfel toate lucrările sînt încă făcute cu mîna liberă. Fondul poate fi crem, roşu, galben, verde sau gri. Pe acest fond, desenul apare în pastă groasă de culoare maron-roşcată sau cafenie, bătînd spre negru. În grilaje geometrice, fişii şi dungi, ni se înfăţişează leopardi, cîini, ţapi de munte, capre, oi, vulturi şi zăgani, stîrci şi cocori, scorpioni şi peşti, şerpi şi oameni — sau numai ceea ce îi păruse esenţial pictorului la acestea. Astfel un ţap sălbatec poate fi reprezentat prin coarnele sale, o oaie sălbatecă prin două spirale mari, pe care segmente mici sugerează corpul. Pe lîngă dansatoare, lesne de recunoscut, se văd, în pătrate şi triunghiuri îmbinate decorativ, figuri umane stilizate pînă la neidentificare, ce amintesc de cioplitori africane în lemn mai recente, sau de cubism.

Pe lîngă diversitatea modelelor picturale, abia sugerată aici, de pe ceramicile unui singur şantier

sărace. Sînt figurine simple, reprezentînd femei atît de stilizate încît seamănă cu viori. Capul este și aici marcat de un ciot. Pe corp două umflături sugerează umerii și șoldurile. Numai sîinii, reprezentați prin gogoloașe de lut, și sexul indicat printr-o creștătură, confirmă că este vorba de trupuri feminine. Figurile de animale, destul de frecvente, sînt mai puțin stilizate. Ele reprezintă, pe lîngă vite, capre, oi și cîini, gheparzi, leopardzi, urși și păsări.

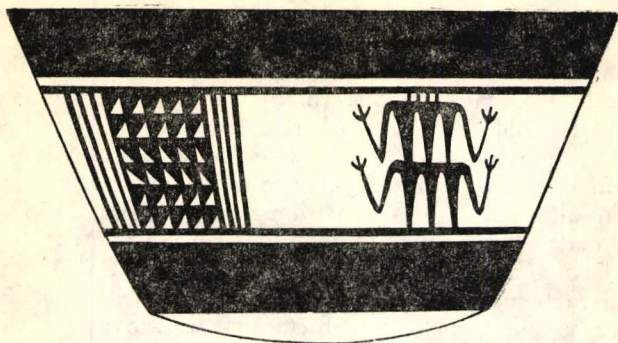
O artă ceramică atît de bogat dezvoltată permite să se presupună o societate dezvoltată, ierarhizată. Dar presupunerea este infirmată — așezarea care a produs aceste ceramici consta dintr-o singură casă, compusă din douăsprezece complexe. Aceasta permite concluzia că forma de viață a comunei primitive nu fusese încă depășită aici.

Zidurile, ridicate din pămînt bătut, sînt groase pînă la șaptezeci de centimetri. Ușile, înalte doar de un metru, erau mai curînd găuri prin care locuitorii să se poată strecura. Într-o încăpere era instalat un atelier de olărie. În alte încăperi au fost găsite sigilii. Desenele lor geometrice și diferite motive stilizate ale picturii de pe vasele ceramice amintesc de semne ale scrierii de mai tîrziu și s-ar putea să fi avut încă de pe atunci valoare simbolică.

Cu totul altfel s-a dezvoltat civilizația în părțile coastei Golfului Persic, de pildă în regiunea orașului Susa.

Regiunea Susiana este valea fertilă a fluviului Karun, despărțită de Mesopotamia de un pînten al munților Zagros. Prin condițiile sale naturale seamănă cu țara de pe Eufrat și Tigru și avea să devină leagănul unei civilizații care va participa, din mileniul al patrulea pînă în mileniul întîi î.e.n. la istoria întregului podiș, este vorba de civilizația din Elam.

La începuturile ei stau civilizații ale ceramicii policrome, cele mai cunoscute dintre acestea fiind găsite la Susa și sînt cunoscute sub denumirea de stil I sau stil A. Pe un fond deschis, 22

Cupă de ceramică policromă. Tepe Muzian, lângă Susa, mileniul IV î.e.n. După M.D.P. vol. VIII.

galben-verzui, decorul este aplicat în negru, ca feniou sau violet. Pe lângă o bogată ornamentație geometrică, se văd pe aceste vase numeroase reprezentări de animale, insecte, broaște țestoase, șerpi, păsări cu picioare lungi, capre, oi, hiene, pantere, câini și altele. Adesea corpurile animalelor sînt compuse cu mare măiestrie din cele mai simple forme. Generozitatea reprezentării ne face să uităm de dimensiunile reduse ale vasului. S-ar putea să fie și mărturii ale unor mari picturi murale, pierdute în urma distrugerii zidurilor.

Și această ceramică este lucrată tot manual. Arderea ei uniformă arată că olarii epocii dispuneau de cuptoare cu ardere reglabilă, asemănătoare cu cele folosite pentru topirea aramei. Ustensilele de metal sînt simple și neartistice, ca și pecețile.

Produsele satelor înconjurătoare sînt mai modeste. Stilizarea lor amintește mai curînd de lucrările podișului și indică originea locuitorilor care, venind din înălțimile Zagrosului, au defrișat jungla șesului, creînd aici nucleul unor viitoare imperii.

Către sfîrșitul celui de al patrulea mileniu
23 Susiana și zone întinse ale podișului au cunoscut

vremuri tulburi. Ruine, moloz amestecat cu cenușă de incendii, așezări părăsite ne fac să conchidem că au avut loc mari permutări de populații, ale căror cauze și direcții nu le putem determina. Tall-e Bakun a fost distrus, împreună cu multe alte sate din văile înalte și niciodată alți locuitori nu s-au mai așezat aici. La Sialk, Ghiyan, Susa și în alte părți resturile străvechii și strălucitei perioade a ceramicii policrome sînt acoperite de dărîmături. Migrații de popoare pe mari distanțe și războaie nimicitoare au pus capăt unei perioade ce vădise o deosebită forță artistică. Se pare că vrăjmași dinspre nord și vest au străbătut Iranul, pentru a-l supune dominației lor.

STĂPÎNITORUL DIN ARATTA

Pe ruinele multor așezări ale ceramicii policrome noi popoare și triburi și-au ridicat locuințele la începuturile mileniului al treilea. Ceramica lor este monocoloră, cenușie, neagră sau roșie. Este simplă, confecționată rapid, o producție de masă. A dispărut mândria olarului pentru fiecare vas în parte. Pe șantiere de săpături, aflate la sute de kilometri depărtare unele de altele, cănile, vasele, potirele și cupele găsite prezintă aceleași forme. Legăturile dintre diferitele așezări trebuie să fi devenit mai strânse și să fi dispărut poziția privilegiată a olarului, considerat înainte mai mult artist decît meseriaș. El este acum subordonat și inclus într-un sistem stabil al societății, sistem ce mărește de multe ori productivitatea muncii, dar îi ia muncitorului posibilitatea creării libere a produsului său.

Ceramica monocromă a fost o invenție a civilizațiilor urbane în curs de dezvoltare în Mesopotamia și împreună cu alte cîteva produse ale civilizațiilor respective a fost preluată, spre sfîrșitul mileniului al patrulea, mai ales în Iranul de sud-vest, și transformată. Susa devenea o rivală importantă a orașelor sumeriene din Mesopotamia. Pe lîngă Susa s-au mai ridicat alte orașe, ca Awan și Aratta, pe care le cunoaștem pînă acum numai din texte babiloniene și sumeriene, săpăturile arheologilor nereușind încă să le descopere.

orașul de pe Karun, căci în analele babiloniene orașul Awan apare chiar, de-a lungul unei perioade, ca deținătorul „puterii regale“, ceea ce înseamnă că trebuie să-și fi exercitat un timp, pe la finele mileniului patru și începutul mileniului trei, dominația asupra sudului Mesopotamiei.

Analele babilonienilor și asirienilor conțin multe știri despre luptele dintre Sumer și sud-vestul Iranului — „Elam“, cum îi ziceau mesopotamienii. După lista babiloniană a regilor, Enmenbaragesi a supus Elamul după „inundație“ — o catastrofă naturală din cursul mileniului patru, pomenită ca „potop“ în textele biblice. În vremea regilor sumerieni Lugalbanda și Dumuzi sînt pomenite năvăliri elamite, în urma cărora orașul Awan a preluat puterea regală. După înlăturarea jugului elamit, Eannatum din Ur a luptat împotriva unei coaliții de orașe elamite, și în vremea regelui Enetarzis șase sute de elamiți au prădat orașul Lagaș.

Din acele vremuri, prima jumătate a mileniului trei, trebuie să dateze o epopee ce ne-a fost păstrată într-o copie din veacul al XVIII-lea î.e.n. Epopeea relatează încercarea lui Enmerkar, suveranul sumerian al Eridu-lui și Uruk-ului, de a supune orașul de munte Aratta. Ea dă dealtfel, în limba ei mitică, și explicația cauzelor acestei tendințe de expansiune.

Enmerkar, în epopee fiul lui Utu, zeul soarelui, vrea să ridice la Eridu templul Ea, „Apsu“-ul. Aratta trebuie să-i furnizeze în acest scop aur, lapislazuli și piatră, de care propria lui țară nu dispune. Dar Enmerkar nu este suficient de puternic să-l supună pe suveranul de la Aratta, care poartă și el tot un nume sumerian — Ensukusiranna. Se încep lungi tratative, soli circulă între cei doi domnitori.

„Solul ascultă cu atenție cuvintele regelui său. / În cursul nopții călători pe drumul pe care îl călăuzeau stelele. / Ziua călători pe drumul pe care i-l arăta Utu de pe cer ... / Ca un tânăr bard se aruncă cu venerație la picioare (înaintea regelui?) înspăimîntat de groaza munților înalți, / colindă 26

mai departe prin colb, trecu peste cinci munți, peste șase munți, peste șapte munți, / pînă își ridică ochii și văzu că a ajuns la Aratta...“

Domnitorul de la Aratta refuză să se plece și propune un duel. Urmează însă o propunere pe care sumerienii o califică drept „închinare“, dar care este însă vădit un „acord comercial“. Dacă Enmerkar va furniza cereale, Aratta va fi dispusă să se „închine“ și va furniza cornalină și lapislazuli.

„După ce sacii au fost umpluți cu grâu / și au fost încărcăți pe asinii ce poartă samare de nuiele / ... și cerealele sînt făcute grămadă în curtea de la Aratta în fața magaziei / atunci... mă voi închina lui...“ trimite vorbă domnitorul din Aratta celui din Uruk. Domnitorul din Uruk acceptă propunerea și trimite caravana de asini.

„Poporul din Aratta... privea minunîndu-se la asinii încărcăți cu samare. / În curtea de la Aratta solul goli samarele în fața magaziei. / Aratta s-a bucurat de belșug, ca zeii ce se întorc la casele lor, / Aratta și-a săturat foamea“.

Acestei furnizări de cereale cei din Aratta îi răspund cu un transport de cornalină și cu promisiuni.

„Vom încărca pentru Domnul de la Kullab (Enmerkar) cornalină în... (samarele?) noastre. / Toți bătrînii, iscușiți la vorbă ... / vor ridica pentru Dumnezeu (adevăratul templu)...“

Dar Enmerkar insistă asupra respectării integrale a înțelegerii și, cum solul lui este cam neprițut, Enmerkar „inventează“ scrierea:

„Solul era greoi la vorbire. / El nu putea repeta (poruncile regelui). / Deoarece solul era greoi la vorbire și nu le putea repeta, / domnitorul de la Kullab netezi un bulgăre de lut — puse cuvintele ca pe o tăbliță — / înaintea lui n-a fost nimeni care să știe a pune cuvinte pe lut“.

Aratta nu se poate sustrage acestui apel energic.

„Poporul din Aratta / să transporte aur, argint

27 (și) lapislazuli a fost sarcina...“ / În curtea de

Tăbliță de lut protoelamică din Susa, listă de cai (?). După M.D.P. vol. VIII.

la Eanna (templul principal din Uruk) ele au fost îngrămădite înaintea casei tezaurului...“*

Acest poem, care ne-a parvenit, pe alocuri prost conservat, descrie situații de la începutul mileniului trei. După listele sumeriene de domnitori, *Enmerkar* a domnit în acea epocă în care, într-adevăr pentru prima dată „a fost netezit lut“ pentru a se așterne cuvinte pe el, „ca pe o tăbliță“.

Concomitent cu scrierea cu ideograme, apărută în sudul Mesopotamiei în epoca Uruk și Djemdet—Nasr (cam 3000—2800 î.e.n.) s-a dezvoltat la Susa o scriere ideografică proprie, pe care pînă acum n-o știm descifra. Ca și scrierea mesopotamiană ne-a parvenit pe tăblițe de lut, dar nu s-a transformat ulterior, ca cea sumeriană, în scriere cuneiformă. Nici limba acestui popor n-o cunoaștem. Numai pe baza cîtorva nume din texte akkadiene se poate presupune că tot elamiții, care au trăit mai tîrziu în sud-vestul Iranului, au fost cei care au dat naștere acelei civilizații din Susa. De aceea această scriere și această civilizație sînt desemnate ca fiind „protoelamice“.

Baza istorică a expedițiilor comerciale pomenite în epopeea Aratta a fost reconstituită de

* Citatele după S. N. Kramer, *Enmerkar and the Lord of Aratta*, pp. 17, 23—37.

arheologie. Lapislazuli, o piatră semiprețioasă care în antichitate se găsea numai în Afganistan și Badahșan, se importa în Mesopotamia încă de la începuturile mileniului al treilea. Suveranii din Kullab trebuie să fi avut deci relații comerciale pînă în Iranul de est. Este vădit că suveranii din Susa erau intermediarii acestui comerț. Tăblițe de lut protoelamice și peceti, de tipul celor obișnuite la Susa, au fost găsite cu prilejul săpăturilor făcute în dealul de la Sialk, pe care trebuie să fi fost așezat un loc de tîrg al regilor din Susa. Prin Susa trebuie înțeles aici în general civilizația protoelamică a Iranului de sud-vest.

Imagini de pe sigiile din Susa înfățișează demoni înfiorători, scene de război și de muncă, între altele cea mai veche reprezentare cunoscută a roții olarului. Ele ne vorbesc de o diferențiere socială dezvoltată în orașe stăpînite de preoți, funcționari și regi. Aceeași situație o sugerează peceti reprezentînd purtători de lectici și conducători de care de luptă, precum și reliefuri, cioplite în piatră de calcar, reprezentînd executarea unor prizonieri. Pe alte peceti este înfățișată predarea recoltei, precum și păstrarea ei în silozurile și magaziile de provizii ale epopeii Aratta.

Aceste reprezentări dovedesc că și la Susa începuse vremea societății împărțite în clase. Cei ce domneau îi exploatau pe săraci. Suverani și preoți asupreau pe agricultori, pe meseriași și sclavi. Curînd, trecuta comunitate primitivă îi apărură poporului ca un paradis pierdut:

„A fost cîndva o vreme cînd nu existau nici serpi, nici scorpioni, / nu exista hienă, / nu exista leu, / nu exista cîine sălbatec, / nu exista lup, / nu exista nici teamă, nici teroare. / Omul nu avea dușmani“, jelește epopeea Aratta, regretînd trecutul.* Acum însă teama și teroarea își făcuseră intrarea în Iran, iar straturile sub care au dispărut, pe tot cuprinsul, așezările din perioada ceramicii policrome sînt grăitoare în această privință. Forța noii societăți, orașele-stat din văi și de la

munte au distrus vechile aşezări ale ceramicii policrome. Locul artei populare, bogată în imaginație, variind de la un sat la altul, a fost luat de o civilizație unitară, care i-a degradat pe olari din artiști în meseriași. Această civilizație era determinată de contradicțiile noii societăți care își ridica orașele pe ruine și cu popoare subjugate. Ea aducea însă și scrierea, tehnica evoluată a țesătoriei și olăritului, și un important comerț la mare distanță care lega sud-vestul cu estul.

Lângă ea s-au menținut civilizații ale ceramicii policrome în nord, în sud și în văile de munți din vest. Ele au continuat să trăiască în tradițiile comunei primitive și au constituit elementul, activ încă astăzi, al popoarelor de munteni care au jucat un mare rol în istoria Asiei anterioare.

NĂVĂLIRILE POPOARELOR MUNTENE

În mijlocul munților ce se ridică spre cer, la sud de Sahrizor, în Irak, se vede pe un perete de stîncă un relief monumental. Un războinic uriaș urcă spre înălțimi, călcînd peste leșurile celor învinși. După port și stil se poate deduce că este Naram-Sin, „zeul din Akkad“, care a înfrînt aici, cu peste patru mii de ani în urmă, trupele lulubeilor, care voiau să-i interzică accesul spre satele lor.

Așezările lor se aflau în văile înalte ale masivului Șahrizor, unde trăiau ca agricultori și păștori. Spre aceste așezări se putea ajunge prin trecătoarea ce se mai numește și astăzi, din pricina aceluia relief comemorînd o victorie veche de acum patru mii de ani, trecătoarea „Păgînului“. Învîingătorul a găsit această victorie atît de importantă, încît i-a închinat zeului soarelui din Sippar vestita stelă cu reprezentarea victoriei sale. Regilor din Akkad le reușise să supună țara dintre cele două fluvii (Mesopotamia) de la golf pînă la Marea de sus (Mediterană). Expediții războinice au dus oști akkadiene pînă în Asia Mică și poate și pînă în Egipt dar, în cele din urmă, rezistența îndîrjită a munților l-a oprit și pe Naram-Sin. Poporul guteilor, așezat undeva la nord de lulubei, înfrînse grav armata akkadiană și menținu libertatea neamurilor din Zagros.

În sud luptele au evoluat mai prost. Cîte cetăți mai aveau guteii în cîmpie au căzut în mîi-

vernatori ai străinilor. Orașele de munte se apărau numai cu greu de armatele akkadiene, care voiau să ajungă la drumurile comerciale spre nord-est.

Intemeietorul regatului din valea fluviului, Sargon, i-a combătut pe regii din Awan. Oștile sale luară cu asalt orașul Barahși și înfrînseră oștile elamiților. Dar succesele relatate de akkadieni au fost foarte îndoielnice, deoarece aceleași orașe apar și în comunicatele militare ale urmașului său, Rimuș. El porni din nou împotriva orașelor Awan și Barahși, dar o singură victorie pare să fi fost durabilă — Susa care a căzut și a rămas pentru decenii în stăpânirea akkadienilor. Scrierea și civilizația elamită au fost eliminate din oraș.

Din analele akkadienilor știm de expedițiile lui Maniștusu, succesorul lui Rimuș, în regiunile și împotriva orașelor de pe coasta de nord a golfului Persic. Într-o inscripție descoperită la Susa se spune: „Maniștusu, regele popoarelor, — regii orașelor de peste mare, 32 la număr, s-au unit pentru o campanie (contra Akkad-ului) — el i-a fărâmat și le-a pustiit orașele. Pe domnitorii lor i-a ucis...”*

Moartea marelui războinic duse la prăbușirea imperiului său într-o insurecție generalizată, iar succesorul său, pomenit la începutul capitolului, Naram-Sin, trebui iarăși să organizeze expediții și să poarte lupte. Sub Naram-Sin, Susa deveni un important centru comercial. Numeroasele tăblițe de lut găsite la Susa, confirmând existența unei vieți economice înfloritoare, sînt în majoritatea lor contracte comerciale și acte de vânzare-cumpărare. Limba folosită este, în toate, akkadiana. Și numele locuitorilor orașului Susa, pomenite în aceste documente, sînt akkadiene. Rar sînt pomenite persoane cu nume provenind din tezaurul lingvistic al popoarelor muntene. Asta nu trebuie să însemne că aproape toți locuitorii orașului erau venetici. Desigur că numeroși elamiți vor fi dat

---

* După V. Scheil, M.D.P. XIV, 1.

nume akkadiene copiilor lor, ca să facă pe plac noilor stăpîni.

Textele ne dau unele informații despre viața unui oraș iranian comercial de graniță spre sfîrșitul mileniului al treilea dinaintea erei noastre. Foarte numeroase sînt contractele privind vînzarea-cumpărarea de sclavi și listele de prețuri în care este vorba de sclavi:

„7 sclavi, prețul 1 mină, $\frac{5}{6}$ mină și 2 sicli de argint, adică 16 sicli de cap; 5 copii, prețul cîte $13 \frac{1}{2}$ sicli de cap, face 1 mină și $7 \frac{1}{2}$ sicli; 3 sclavi, prețul 16 sicli de cap, $\frac{2}{3}$ mine și 8 sicli: (total) 3 mine, 48 sicli 30 (șe).”*

Cum s-a mai spus, lupta împotriva popoarelor muntene sfîrși prost pentru „zeul din Akkad”. „Zmeii munților”, cum îi numeau cu groază scribii sumerieni din temple, guteii, au răspuns pătrunderii akkadiene spre nord cu repetate contra-atacuri, care, pînă la urmă, l-au răpus pe Naram-Sin. Într-o cronică găsită în Assur, înfrîngerea lui este privită ca o pedeapsă a zeului Marduk, căzută asupra păcătoșilor regi din Akkad:

„Pentru a doua oară a ridicat (zeul) hoardele guteilor împotriva lui (Naram-Sin), și a dat regatul său pradă hoardelor din țara guteilor”.**

Șar-Kalli-Șari, succesorul lui Naram-Sin, a mai adunat o dată toate forțele cîmpiei împotriva guteilor, dar n-a mai fost în stare să ocupe regiunile muntene, care au revenit unei forțe care se refăcea — Susa. Acest stat, scăpat de suzeranii săi akkadieni, își întindea puternic stăpînirea spre nord și, desigur, și spre est. Putem urmări ascensiunea Susei în inscripțiile lui Kutik-Inșușinak. Acest bărbat, care are în compunerea numelui denumirea zeului orașului său, Inșușinak, apare întîi ca guvernator al Akkadienilor. După moartea lui Naram-Sin, el s-a înscăunat rege și a adăugat inscripțiilor sale akkadiene — de exemplu pe statuia sa — texte în scrierea protoelamită. În inscripții pe statuete închinat zeilor orașului Susa,

* După V. Scheil, M.D.P. XXVIII, 411.

** După N. Güterbock, ZfA42, p. 47 și urm.

Kutik-Inșușinak raportează zeilor despre victoriile sale asupra a mai mult de șaizeci de orașe și țări de la coasta golfului (Persic) pînă în nord, la malurile fluviului Diyala. El însuși înaintă în fruntea oștilor sale pînă la Babilon și ocupă în munți vechiul oraș regal Awan, după căderea căruia își luă titlul de „rege al celor patru părți ale lumii“.

Luptele purtate de Șar-Kalli-Șari împotriva popoarelor muntene ce-și exercitau presiunea dinspre nord, nu permit să se distingă decît parțial mișcările lor. Guteii i-au împins pe lulubei spre sud, în regiunea Holvan de lîngă Zohab, unde au fost semnalați mai tîrziu. Numeroase straturi cu urme de distrugeri din așezările de pe dealurile din Iranul de vest provin probabil din această vreme frămîntată, veacul al XXIII-lea î.e.n. Pînă la urmă, victoriile cu care s-au lăudat în repetate rînduri akkadienii au fost totuși inutile. „Cine a fost rege? Cine n-a fost rege?“ se întreabă în analele lor.

La începutul veacului al XXII-lea guteii domneau în Akkad și Sumer. Poate că au subjugat și Susa, al cărui regat s-a pierdut în acea vreme. Sub domnia guteilor a decăzut cultura și arta:

„Guteii, oameni ursuzi, fără frica lui Dumnezeu, care nu știu să îndeplinească legile și prescripțiile cultului...“, * așa îi judecau sumerienii subjugăți care credeau că, datorită civilizației lor, își puteau permite să privească disprețuitori, de sus, pe învingători. Noii stăpîni și-au menținut dominația timp de mai multe generații. Eliberarea a venit din partea orașelor sumeriene din Irakul de sud. Utuhegal, regele Uruk-ului, izgoni pe ultimul rege guteu, după cam un veac de stăpînire a lor, fără să poată păstra însă și puterea, pe care i-o smulseră suveranii din Ur.

---

* După A. Güterbock, ZfA 42, p. 55.

În Iranul de vest, după prăbușirea imperiului guteilor au subzistat un șir de state mărunte între care ar fi de menționat al lulubeilor, Susa, Ganhar, Kinaș și Urbillum — Arbela de mai târziu.

Șulghi, marele cuceritor din dinastia a III-a a Ur-ului, a reînceput expedițiile împotriva popoarelor muntene, ale căror zîzanii sumerianul a știut să le folosească. Astfel, în al 22-lea an de domnie al lui Șulghi, lulubeii au devastat țara Ganhar. Din același veac trebuie să dateze și monumentalul relief cioplit în peretele de stîncă de lângă Zohab, reprezentîndu-l pe Anubanini, regele lulubeilor. Relieful îl înfățișează pe regele victorios, căruia zeița îi predă prizonieri goi, și constituie, de fapt, o copie la scară monumentală a unor sigilii regale din orașul Eșnunna.

Din al 28-lea an al domniei lui Șulghi, Susa era din nou administrată de guvernatori din cîmpie și juca iarăși un rol important între sumerieni, ca oraș comercial. Aici se întîlneau, după cum dovedesc texte găsite cu prilejul săpăturilor, locuitorii multor orașe de munte din nord și est. Din Susa comerțul la distanțe mari se va fi întins spre podiș, urmele lui putînd fi identificate cu prilejul săpăturilor în cîmpurile cu morminte și așezările Iranului de nord-est.

În stratul III de la Tepe Hisar, lângă Astabad, arheologi americani au descoperit un palat ai cărui stăpîni probabil că participau la comerțul de tranzit dintre munții Afganistanului și Mesopotamia. În ruinele arse ale clădirii care, cu o poartă întărită și două turnuri, face impresie de cetate, s-au mai găsit, pe lângă osemintele apărătorilor, ale femeilor și copiilor lor, și tezaure bogate de aur, argint, aramă, calcedon și lapislazuli. În una din încăperi se aflau vase pline de mei. Multe vîrfuri de săgeți, precum și alte arme găsite, indică cît de înverșunată a fost lupta în care a fost nimicit palatul. Cuceritorii n-au mai avut

capitulat, preferînd să moară sub dărimăturile palatului; acestea i-au acoperit, împreună cu tezaurele lor, pentru patru milenii.

Una din principalele mărfuri ce făceau obiectul comerțului la distanțe mari era minereul lapis-lazuli care se găsea în Afganistan și avea mare căutare în Asia anterioară. Spre sfîrșitul mileniului al treilea mari cantități din această piatră au fost prelucrate în orașele Mesopotamiei. Decăderea puterii sumeriene dădu libertate orașelor din Iranul de vest, din care cele mai importante au fost Șimaș și Anșan.

Începutul mileniului al doilea înaintea erei noastre a fost o epocă de lupte grele, atât în țările din podișul Iranului, cât și în Mesopotamia. Nume străine apar și dispar. Kindattu, Idaddu, Tan-Ruhuratir și alții sînt pomeniți ca regi în Șimaș, vice-regi în Elam, guvernatori ai Susei, fără să mai existe alte informații despre ei. Cîteva texte informează despre căsătorii dinastice cu familia domnitoare de la Eșnunna, pe fluviul Diyala, și despre războaie cu regii din Larsa, care au dus, în cele din urmă, la distrugerea orașului Anșan și a multor alte orașe din podișul iranian.

Abia spre sfîrșitul veacului al XIX-lea î.e.n. se simte o nouă concentrare de forțe în podiș. Luptele duse de Babilonul în ascensiune și de nomazii ce presau din vest împotriva statului Larsa, ce stăpînea sudul Mesopotamiei, le-au dat prilej elamiților să constituie o nouă mare putere, un stat a cărui întindere spre est n-o putem decît bănuî.

Elamiții erau poporul cel mai puternic. Limba lor n-a fost nici pînă azi deplin cercetată. Ea nu poate fi clasată nici printre limbile indoeuropene, nici printre cele semitice, fiind probabil înrudită cu limbile unor populații muntene din acele timpuri și cea a unor triburi caucaziene contemporane. Textele acelei vremi sînt scrise într-un dialect devenit, datorită supremației Mesopotamiei, cea dintîi limbă mondială, „akkadiana“, limba, astăzi binecunoscută, a semiților din Mesopotamia centrală. Numai da-

tele, titlurile personajelor și câteva nume sînt elamite și relevă că pătura conducătoare nu era semită.

Inscripții pe clădiri, liste de regi și tratate permit să se cunoască succesiunea și titlurile membrilor dinastiei care a domnit în țara podișului (secolele XVIII-XVI î.e.n.), cam în același timp cu așa-numita dinastie I din Babilon. Această dinastie se deosebea în multe privințe de structura uzuală în Mesopotamia. Astfel se constituie un sistem federal sui generis, care prevedea o ierarhie de mai multe trepte pînă la domnitorul suprem, ce purta titlurile de Adda (tată) și Sukkal-mah (mesagerul zeului). Lui îi era subordonat direct Sukkal-ul orașelor (și provinciilor) Elam și Șimaș, iar acestuia îi urma, în ordinea ierarhică, Sukkal-ul Susei.

Majoritatea regilor al căror nume ne-a parvenit au fost întîi Sukkali la Susa, apoi stăpîni în Elam și Șimaș, pentru a domni în cele din urmă cu puteri absolute ca „Trimis al zeului“. Cu puteri absolute? O altă particularitate a titulaturii stîrnește îndoieli în această privință, căci se pare că rolul femeii era foarte mare în Elam. Pe țigle, stele funerare și alte locuri revin mereu însemnări de tipul:

„Închinat zeului Șușinak de marele rege Temti-Halki, Sukkal-mah al Elam-ului, Sippar, fiul surorii lui Silhaha, frate iubit al lui Kurigugu“, sau:

„Adda Pakșu, păstorul lui Șușinak, fiul unei surori a lui Silhaha...“*.

Silhaha era fiul unui anume Ebarti, puțin cunoscut, dar domnitorii Elamului își trăgeau obîrșia nu din tată, nici din fiu, ci din sora lui Silhaha. Acest rol al femeii ca întemeietor de dinastie se explică numai dacă se consideră că ea fusese totodată și soția lui Silhaha — alt soț nu este pomenit niciodată. Dealtfel căsătorii între frate și soră au fost considerate sfinte în Iran pînă în perioada islamică. Sub Silhaha, Șirukduh a fost Sukkal în Elam și Șimaș, iar Șimutvartaș Sukkal la Susa. Despre proporțiile curții Sukkalului de la Susa ne

* După V. Scheil, M.D.P. II, 77/87 și M.D.P. XXVIII, 5. 38

relatează listele de aprovizionare care s-au găsit și în baza cărora contabilii elamiți distribuiau cereale. Listele pomenesc 471 bărbați, 482 femei, 14 atelaje, 30 asini și 12 câini ce aveau dreptul la întreținere din proviziile palatului. Cantitățile respective erau atribuite în raport cu dificultatea muncii și cu situația la curte. Soldații primeau între 60 și 90 qa (o măsură de capacitate), iar ofițerii lor 150 qa. Trei lucrători la bucătărie primeau câte 60 qa, unul 40 și altul, poate ucenic, 30 qa. Mai sînt pomeniți ca primind 60 qa: 3 bărbieri, 1 gravor, 6 dulgheri, 3 croitori, 3 făurari, 17 agricultori, 1 cioban, 5 conducători de măgari, 6 hamali și alții. 49 femei primeau câte 30 qa, 18 nu aveau dreptul decît la 10 qa; 12 fete și 5 băieți primeau câte 20 qa, iar 84 servitori câte 30 qa. Din această enumerare mai rezultă că „palatul” era un organism economic de sine stătător, care dispunea de forțe de muncă pentru toate nevoile posibile, și care asigura și cultivarea unor pămînturi. Acestea însă nu ajungeau pentru întreținerea personalului curții, cam de o mie de oameni, astfel încît curtea nu putea exista decît prin preluări de la agricultori. Diferențele de „retribuire” se explică probabil și prin statutul celor în cauză. Robilor trebuia să li se asigure întreținerea completă, persoanelor libere — sau avînd o libertate parțială — retribuindu-li-se numai munca prestată.

Mult mai bine cunoscut decît principii țării podișului este căpetenia unui trib de beduini purtînd numele elamit Kudur-Mabug, care ajunsese, împreună cu descendenții săi, spaimea cîmpiei. Cu sprijinul „mesagerului zeului” el porni expediții pentru a-și cuceri un nou regat în Mesopotamia. Fiul său, Warad-Sin, luă cu asalt, în fruntea unei armate, vechiul oraș regal Larsa, pe care îl administră timp de cinci ani, ca guvernator, în numele tatălui său. Apoi pare să se fi dezis de acesta, căci pentru următorii doisprezece ani textele din Larsa vorbesc de Warad-Sin ca de regele orașului care și-a supus regiuni întinse din Mesopotamia. Că a preluat domnia nu ca moștenitor ci, probabil, ca rebel împotriva tatălui său, deducem

din faptul că, după moartea sa, Kudur-Mabug apare iarăși la Larsa. Este însă adevărat că n-a mai domnit el la Larsa, ci un alt fiu al lui, Rim-Sin sub care Larsa își întinse stăpânirea peste întregul Summer și Akkad. Chiar și Babilonul, unde amoniții își consolidau domnia, trebuia să-i furnizeze ostași. Numai regatul Mari, aliat cu Assur-ul, îi opuse o rezistență eficace.

Rim-Sin a domnit șaiszeci și unu de ani, până ce, la adânci bătrâneți, a trebuit să cedeze unuia mai puternic — lui Hammurabi, Marele Rege al Babilonului, care, spre sfârșitul veacului al XVIII-lea î.e.n., i-a alungat pe elamiți din Mesopotamia.

Pe lângă denumirea „fiu al surorii lui Silhaha” apără cea de „fiu al surorii lui Șirukduh” ori „fiu al surorii lui Tata” — adică a „mesagerului zeului” care domnea la vremea respectivă sau a unui predecesor al său. Prin aceasta se dovedește iarăși importanța descendentei din soră (soție). Marele rol al femeilor elamite se explică poate și prin influența puternică ce o mai exercitau triburile muntene ce trăiau în comuna primitivă. Ea nu se arată numai în titulatura regilor. Și în textele economice păstrate în timpul domniei „mesagerilor zeului”, femeile apar adesea ca asociați, cumpărători, vânzători sau alte subiecte economice, de unde se deduce că trebuie să fi avut drepturi depline:

„Din mîna lui Zapiri și a lui Manu Bala Ili femeia Suku Daṃqat a cumpărat un pămînt țărănesc pe $\frac{1}{3}$ mină și 3 sicli de argint, înaintea lui Șamaș și Inșușinak”.*

Urmează înșirarea unor martori cum era obligatoriu pentru orice contract.

Și în texte referitoare la jertfe, femeile apar la loc de frunte. Este vorba de cele mai multe ori de chitanțe pentru animale predate:

„Doi berbeci grași de jertfă, pentru ziua jertfei, în palatul femeii (Sukkal-ului), a primit Șu-

---

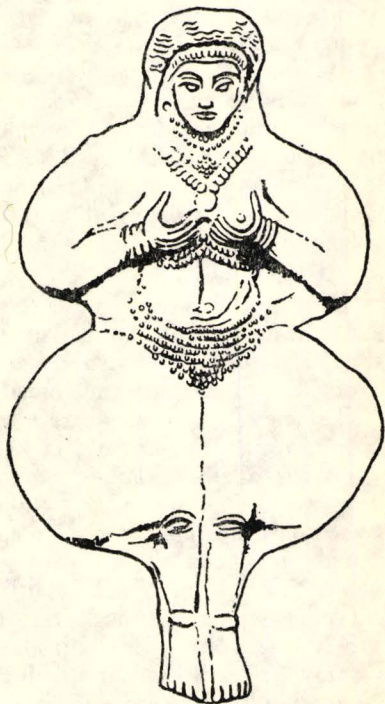
* După V. Scheil, M.D.P. XXII, 77.

riri de la Kaga, în luna Abum, în ziua a 14-a, în perioada Gula“.

Femeile apar și ca proprietare de sclavi:

„Un sclav i-a fost dat de Sin Rabi lui Nur . . . , să-l aibă cît va trăi, iar după aceea va aparține celor trei fii ai ei . . . “*.

Bizar pare să fi fost idealul elamit de frumusețe feminină. Statuete ale zeițăii-mame din Susa, reprezentată goală, și datînd cam de la mijlocul mileniului doi, o arată cu coapse și antebrațe excesiv de dezvoltate, cu un obraz fin sub o coafură sofisticată. Figurile sînt încărcate de pozoabe, pentru a sublinia bogăția zeiței reprezentate.

Statuetă protoelamită de femeie; Susa, aproximativ 1500 î.e.n. După E. Porada.

Dar nu se poate vorbi în Elam de o domnie a femeilor, cum poate că era cazul, în același

timp, în Creta. Majoritatea părților din contractele ce ne-au parvenit erau bărbați. Ei cumpărau, vindeau, dădeau cu împrumut, întemeiau cooperativele comerciale, se angajau să slujească ca ostași sau servitori.

„Ikme Irra i-a vîndut lui Puzur Gişgamaş pentru azi și pentru vecie: i-a dat un meru de ogor, prețul de 15 sicli argint, în fața lui Şuşinak, în fața lui Şamaş...”

Urmează numele martorilor și încheierea:

„Dacă el încalcă contractul, cu mîinile sau cu vorba, sau îl trunchiază, va pierde ogorul; a invocat numele regelui său...”

Texte privitoare la împrumuturi indică o dezvoltare relativ importantă a comerțului și a economiei bănești:

„O mină de argint, bani, i-a dat cu împrumut Maniya în mînă lui Nur-Şamaş. Acesta a primit cu împrumut argintul la începutul lunii Hultubi; în timpul perioadei Uru-dag. Pentru o mină are de plătit un siclu dobîndă, de cum a înapoiat banii și dobînda, va înlătura de pe proprietatea sa semnul ce a fost înfipt acolo. În fața lui Şamaş și Inşuşinak...”

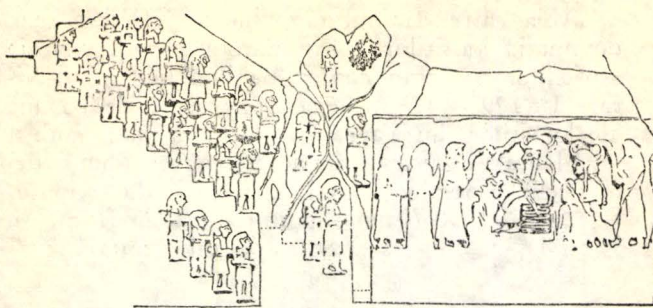
Din nou urmează numele a șase martori. Se vede că pe ogorul datornicului fusese înfipt „un stîlp al datoriei”, pentru a-i asigura astfel creditorului un drept asupra ogorului datornicului.

Textele economice se referă, în formulele lor de jurămint, nu numai la suveranii timpului, ci invocă adesea nume de zei, apărînd cu acest prilej atît nume sumerice — akkadiene, cît și numele unor zeități elamite: adesea sînt invocați (In) şuşinak și Işmekarab; mai sînt pomeniți zeita Şala, Inana, Şamaş, Sin, Nuriri, Zahli și alte nume încă. Un relief săpat în stîncă lîngă Kurangun — între Susa și Persepolis — atribuit elamiților, ce nu poate fi datat cu certitudine, reprezintă doi din acești zei, sau un cuplu de zeități locale. Probabil că a fost săpat în stîncă, pe la mijlocul mileniului doi. Re-

* După V. Scheil, M.D.P. XXII, 41.

** După V. Scheil, M.D.P. XXII, 23.

Relief în stîncă elamit din Kurangun, secolul XV (?) î.e.n.
După H. H. v.d. Osten.

Relieful face parte dintr-un loc de cult organizat pe vîrful unui munte, unde se practica probabil adorarea soarelui. Decorația peretelui de stîncă în care sînt săpate treptele reprezintă un șir descendent de purtători de daruri; unii savanți consideră că această operă datează de la începuturile mileniului trei.

În veacul al XVI-lea î.e.n. civilizația protoelamică a dispărut. Un popor muntean din Zagrosul central, kassiții, a fost silit să-și părăsească așezările ancestrale și a coborît în cîmpie. Din nord, sau din est, triburi nomade indoariene năvăliseră în Asia anterioară și se stabiliseră în nordul Siriei. Structura lor statală, în jurul localității Wașșugan pe râul Habur, a obligat popoarele din jur să se supună sau să-și lase vetrele, părăsind această vecinătate periculoasă. Kassiții se îndreptară spre Babilonia și ocupară orașul Babilon, ce fusese jefuit de hetii. În jurul acestui oraș s-a constituit un imperiu, temporar foarte puternic, ale cărui armate au supus multe orașe și un număr de state.

Și Elamul a fost jefuit și devastat de kassiți. Pentru următoarele două veacuri sursele istorice tac cu privire la țara podișului. Susa zăcea devastată, iar Șimaș era părăsit. Kassiții stăpîneau cîmpia și centrul masivului Zagros.

Abia către sfârșitul veacului al XIV-lea î.e.n. dominația kassiților a fost zdrobită, prin victoria asirienilor în lupta contra Babilonului. Adad-Nirari I (1297—1266) devastă așezările de baștină ale kassiților din Zagros și amenință Babilonul.

Elamul se sustrase în aceeași epocă dominației în declin a regilor kassiți, aici ridicându-se în jurul anului 1310 o dinastie autohtonă, în frunte cu Pahir-Ișșan, sub care Susa deveni capitală.

„CEL CE A ÎNTINS IMPERIUL“

„Voi, zeii Huban, Kirriša și Bahahutip, din Liyan, eu, Huban-Numena, fiul lui Attar-Kittah, cel ce a întins imperiul, puternicul din Hatamti, apărătorul hatamteilor, puternicul orașului Hatamti, regele Anșan-ului și Susei. Zeii au decis. Huban, care mă iubește, care-mi primește rugile, a asigurat anii vieții mele, Inșușinak m-a făcut rege...“* scrie într-o inscripție pe țiglă a regelui Huban-Numena — „Huban este puternic“ — care a domnit în Iranul de sud-vest între anii 1285 și 1266. Ea a fost descoperită pe insula Liyan — Bender-Bușir de azi — în Golful Persic. Pe această insulă regele elamiților ridicase un templu, ceea ce denotă că dispunea de o anumită putere maritimă. Inscripția nu este scrisă în akkadiana semitică, ca cele din perioada elamită veche, căci regii din veacurile XIII—XI î.e.n. au reluat vechea scriere protoelamică și, ca și Kutik-Inșușinak cu un mileniu în urmă, scriau în limba elamită. În această perioadă textele akkadiene apar doar sporadic. Reapariția acestei scrieri după un timp atât de lung în textele regale ale elamiților ne obligă să acceptăm presupunerea că, în afara Susei, poate că în orașe muntene încă nedescoperite de săpături, ar fi fost păstrată vechea scriere locală. Hatamti, numele statului pomenit în inscrip-

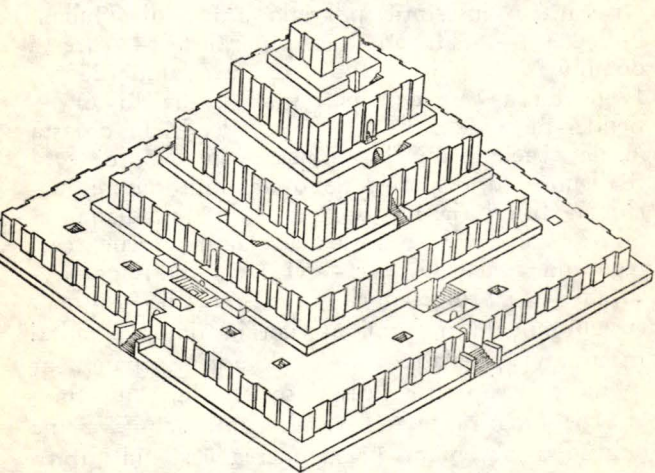

ție, este denumirea străveche a Elam-ului. Acest nume era folosit în sumero-akkadiană.

„Huban este puternic“, este denumit „rege al Anșan-ului și Susei“, titulatură păstrată pînă în perioada persană. Cu drept cuvînt suveranul și-a mai adăugat titlul „cel ce a întins imperiul“, căci el, al treilea rege al dinastiei, a extins dominația Elam-ului mult dincolo de zona munților și a pătruns din nou în cîmpie. El creă bazele înfloririi Elam-ului sub urmașul său, Untaș-Napirișa.

„Eu sînt Untaș-Napirișa, fiul lui Huban-Numena, rege al Anșan-ului și Susei“, așa încep numeroase inscripții pe construcții din Susa, Liyan și din reședința sa religioasă, Dur-Untaș, la dezgroparea căreia a lucrat cîțiva ani, în regiunea ruinelor de la Cioga-Țanbil, o expediție arheologică franceză sub conducerea lui Roman Ghirshman.*

La patruzeci și cinci de kilometri sud-est de Susa se mai ridică ruinele unui mare templu — un zigurat —, și astăzi impresionante, clădit mai

Cioga-Țanbil, reconstrucția ziguratului, secolele XIII—XII î.e.n. După R. Ghirshman.

* După F. W. König, *Die elamischen Königsinschriften*, p. 39.

mult din cărămidă arsă, altfel decît majoritatea construcțiilor din Valea celor două fluvii. Din cele cinci nivele ale sale, în trepte, trei s-au păstrat astfel încît din cei cincizeci și trei metri inițiali au mai rămas pînă azi douăzeci și cinci. Și structura monumentului este neobișnuită. Templele în trepte mesopotamiene, cu mai multe nivele, sînt îndeobște construcții masive, cu scări exterioare, aparente, ce duc spre vîrf. La Cioga-Țanbil pe toate cele patru laturi sînt clădite scări boltite în interiorul piramidei. Printr-un sistem de camere și încăperi boltite se ajunge la încăperile templului propriu-zis, în care s-au găsit nenumărate obiecte, aduse ca dar de jertfă. Poate că unele din încăperi erau gîndite să fie mormintele unor zei.

Dincolo de fațada ce dă spre sud-est se afla un mic templu al lui Inșușinak, de la care probabil că urca scara la templul de pe platforma superioară, astăzi distrus, de asemenea închinat zeului. În fața intrărilor în zигurat stăteau, de ambele părți, perechi de animale, dintre care a putut fi reconstituit un taur zvelt de teracotă. Vergele de bronz îi întăreau picioarele și capul. Înaintea intrărilor erau ridicate altare de cărămidă pe care se aduceau, se pare, jertfe de sînge. În mod bizar acest zигurat nu este clădit nivel cu nivel, ci dimpotrivă, din motive neștiute de noi, nivelele au fost îmbucate între ele. Întîi au fost construite primele două nivele, în chip de pătrate descoperite în interior, și după aceea a fost amplasat, înlăuntrul lor, nivelul al treilea.

Templul în trepte, cu laturile lungi de cam o sută de metri, este ridicat într-o curte dreptunghiulară, de patru sute pe trei sute de metri, mărginită de un zid de patru metri înălțime, cu șapte porți. O a doua incintă înconjurătoare, cu laturile de cinci sute cincizeci pe șase sute de metri este înaltă de nouă metri. În curtea interioară, în jurul templului în trepte, se grupează treisprezece alte temple și capele, în care au fost găsite o mulțime de obiecte importante.

07 Clădirile acestea cu mai multe încăperi se află

fiecare în mari curți dreptunghiulare, mărginite de un fel de ziduri cu chilii.

Aici au fost găsite cu sutele cilindri-sigiliu, mici statuete, vase, arme de metal splendid îmbodobite și ornamente fastuoase de construcții. Probabil că de la marele templu de pe zigurat provin plăci de lut emailate în culori, cu capiteluri de coloană, așa cum au fost ulterior apreciate în Asiria. Templul din fața ziguratului, închinat lui Ișmekarab, trebuie să fi avut un tavan decorat cu plăci de sticlă, din care au fost găsite pe jos cioburi.

La Dur-Untaş a fost descoperit și singurul palat regal, cunoscut pînă acum, al regilor elamiți. Marele complex dreptunghiular se compune dintr-o propilee în jurul unei curți rectangulare, în spatele căreia se ridică, accesibil prin trei porți, palatul propriu-zis. El este compus din trei săli transversale succesive, limitate pe ambele părți de coridoare longitudinale. În mod neașteptat s-a găsit o parte „subterană” — cinci cavouri, zidite din cărămidă arsă și consolidate cu bitum și mortar.

Și această necropolă regală subterană în palat amintește de obiceiurile asirienilor care își înmormîntau suveranii în „palatul vechi” din Assur. Suveranii elamiți fuseseră incinerati cu costumele și podoabele lor, precum și cu toate cele necesare, iar slugile lor fuseseră îngropate după obiceiurile elamite, în vigoare pentru oamenii de rînd, fără incinerare.

Operele de artă ale perioadei lui Untaş-Napirișa din Susa sînt printre cele mai de seamă ale artei orientale vechi. Una din cele mai importante este statuia reginei Napir-Asu, soția lui Untaş-Napirișa. Este cea mai mare statuie de metal, turnată într-o singură bucată, a Orientului Antic. Splendidei statui, descoperite în templul Zeiței-Mame, îi lipsește din păcate capul; este probabil că năvălitori asirieni au decapitat statuia în veacul al VII-lea î.e.n. și au luat capul cu ei, după vechiul obicei al cuceritorilor. Statuia, lucrată cu grijă pentru amănunte, mai este acum înaltă de

Statuia de bronz a lui Napir-Asu, secolul XIII î.e.n.

129 centimetri și trebuie să fi măsurat, întreagă, 145—150 centimetri. Este din bronz masiv și cântărește, în starea actuală, 1750 kilograme. Regina stă în picioare, maiestuoasă; greutatea materialului este vizibilă în felul cum cade rochia largă; poartă o bluză cu mânecile scurte, mâinile sînt încrucișate sub piept. Degetele înguste întrerup efectul de masivitate al rochiei „cloș“.

Această unică statuie a unei regine din Asia anterioară subliniază rolul femeii elamite în societate. Inscripția sună orgolios:

„Eu sînt stăpîna Napir-Asu, soția lui Untaş-Napirișa... cel ce-mi va răpi statuia, cel ce o va urni din loc, cel ce va distruge inscripția mea, cel ce va înlătura numele meu, să fie blestemat, o Nahunte, slăvitule...“*

Inscripția, incomplet păstrată, este unul din puținele texte ale Orientului Antic ce se referă la o femeie. Dinastia din care făcea parte Untaş-Napirişa s-a prăbuşit puţine decenii mai târziu în lupta împotriva asirienilor şi kassiţilor babilonieni. Încă înainte de sfârşitul secolului al XIII-lea î.e.n. a venit la putere, cu Hallutuş-Inşuşinak, o nouă familie domnitoare, sub care Elamul şi-a atins, în secolul al XII-lea, apogeul puterii. Chiar fiul lui Hallutuş, Şutruk-Nahhunte, a supus sudul Mesopotamiei şi şi-a făcut, în anul 1174 î.e.n., intrarea triumfală în Babilon. Părea că Rim-Sin din Larsa fusese întrecut, când Kutir-Nahhunte, fiul lui Şutruk, a fost înscăunat rege la Babilon şi domnea asupra sudului Mesopotamiei. Elamiţii prădară palatele şi templele în Summer şi Akkad şi au cărat multe opere de artă la Susa, ca să le așeze în templul lui Inşuşinak. Aici au fost găsite, în cursul dezgropărilor, de arheologii francezi. Poate că numai datorită acestui jaf, respectivele opere de artă ne-au fost păstrate. Printre ele se află statui şi monumente celebre acum în toată lumea, ca stela codicelui lui Hammurabi din Babilon şi stela comemorînd victoriile lui Naram-Sin.

Inscripţiile triumfale cioplite pe aceste opere de artă de către învingători ne dau indicaţii asupra originii lor. Pe stela lui Hammurabi locul pentru noua inscripţie a fost pregătit dar, din motive ce nu le ştim, nu a mai fost executată. Pe stela lui Naram-Sin citim:

„Eu sînt Şutruk-Nahhunte, fiul lui Hallutuş-Inşuşinak, iubitul urmaş al lui Inşuşinak, rege la Anşan şi Susa, strălucitul suveran, stăpînul din Hatamti, regele din Hatamti, alesul lui Inşuşinak, al zeului meu. Am cucerit Sippar-ul, am găsit stela lui Naram-Sin, am luat-o de acolo şi am transportat-o în ţara Hatamti şi i-am închinat-o zeului meu, lui Inşuşinak“.*

Din Kiş regele a adus obeliscul lui Maniştusu şi două statui. Din Eşnunna provin statui de regi

---

* După V. Scheil, M.D.P. III, 40

și din temple din sudul Mesopotamiei statui de zei. Chiar și vestita statuie a lui Marduk, simbolul național al Babilonului, a ajuns la Susa.

În 1171 î.e.n. dinastia Kassiților se stinse definitiv, și Kutir-Nahhunte (1170—1166) preluă, la moartea tatălui său, un imperiu ce se întindea de la Babilon pînă la insula Liyan din golful Persic. El consolida dominația elamită și află în fratele său, Șilhak-Inșușinak (1165—1151), un mare împlinitor al imperiului. În inscripțiile lui triumfale apar nume de orașe semite și kassite situate pînă departe în regiunea Kirkuk și în munți, în părțile Șirazului. Conducîndu-și personal armata, l-a înfruntat chiar și pe regele din Assur și l-a înfrînt în anul 1154.

Sub el Susa avansă la rangul de capitală a imperiului. Numeroase temple îi împodobeau citadela. Din păcate s-a păstrat puțin din pododobe lor. Fațada templului lui Inșușinak prezintă un relief de cărămidă, cu făpturi hibride și palmieri.

Asemănător cu acest templu al lui Inșușinak este templul de cărămidă al lui Karaindaș în Uruk, o construcție kassită, pe care elamiții se poate să-l fi văzut în cursul expedițiilor lor de cucerire. Cu particularitatea sa, de a face inscripția să treacă de-a curmezișul peste reprezentarea imagistică, relief elamit este un precursor al frizei asiriene de piatră din mileniul întîi î.e.n. din Irakul de nord.

În ruinele templului lui Inșușinak s-au găsit depozitele de la întemeierea șilhak-ului, în care fuseseră acumulate figurine de aur și argint, vase și recipiente de metal și alte opere de artă, roade ale unui mileniu de istorie elamită. În fața porții de sud a templului se ridica „Muzeul“ din Susa, în care erau expuse obiecte de artă, capturate din Sumer și Akkad: stela lui Naram-Sin, legea lui Hammurabi, obeliscul Maniștusu și pietre de graniță din perioada kassiților, împodobite cu reliefuri capturate în Babilon, unde se numeau „Kudurru“.

51 Puținele fragmente vădesc nivelul înalt al reprezentărilor în relief ale artei elamite. Un baso-

relief prezintă o zeiță acvatică, poate pe Kiririșa. În locul picioarelor are o coadă de pește, din care izvorăsc râuri. Zeița poartă în cap un fel de pălărie cu boruri largi. Un demon, de pe un basorelief, poartă o coroană ciudată, împodobită cu coarne de berbec, cum știm că au purtat mai târziu regii în Iranul de est. Demonul culege fructe dintr-un copac stilizat, poate un palmier.

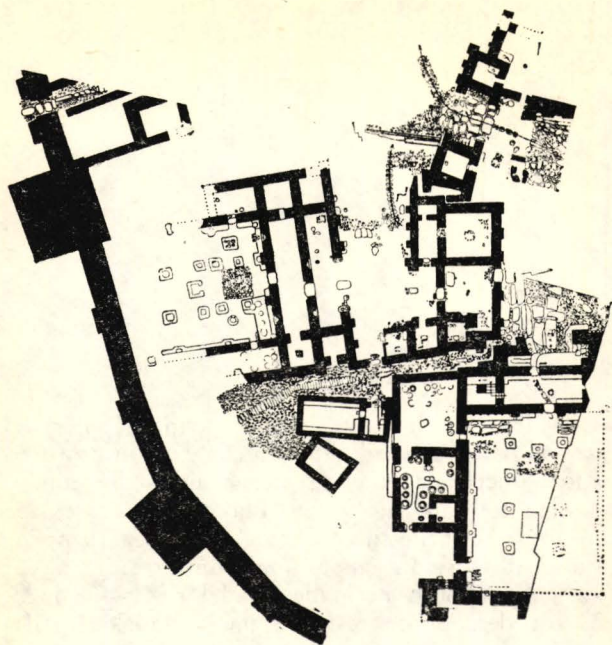
Foarte înrudit, ca stil, cu sigiliile regatului elamit este un relief reprezentând o femeie torcînd, posibil un fragment din stela mortuară a unei regine. În spatele ei stă în picioare o servitoare cu un evantai, în față o masă îmbelșugată cu „prînzul morților“.

Perioadei de înflorire i-a urmat o bruscă prăbușire. Babilonul se eliberă și, sub Nabukadnezar I ajunse la hegemonie în cîmpie. Armatele Babilonului porniră o expediție în munți și suferiră o grea înfrîngere la izvoarele râului Kercha. Dar banii Babilonului se dovediră mai eficaci decît strategia elamită. Popoare muntene îi părăsiră pe elamiți, garnizoane ale unor cetăți trecură la inamic. Armata elamită, părăsită de numeroși aliați, fu înfrîntă de un nou atac al babilonienilor. Regele Hutelutuș-Inșușinak căzu în bătălia de pe fluviul Ulai (1100 î.e.n.). Susa și multe alte orașe au fost luate cu asalt și atît de serios prădate încît Elamul a dispărut pentru trei secole din istoria Asiei anterioare.

Marduk fu readus, în fruntea unui cortegiu triumfal, în Babilon, de unde fusese ridicat.

Cîteva decenii, mai târziu, cînd și puterea babiloniană decăzu, iar Assur se prăbuși, s-a încheiat o epocă. Popoare migratoare din vest, nord și est acoperiră vechea lume civilizată cu războaie și incendii, iar din centrele vechii civilizații nu rămase decît moloz și ruine.

În valea Solduz-ului, în provincia iraniană Azerbaidjan, lucrează din 1956 o expediție arheologică americană. Ea cercetează unul din numeroasele „tell“-uri ale zonei, Hasanlu, în care sînt suprapuse resturile succesive ale unor așezări înființate și distruse în cursul mai multor milenii. În straturile atribuite perioadei secolelor XI—IX î.e.n. au fost descoperite resturile unei citadele fortificate, cetatea unui oraș, înconjurat în afara zidurilor de o așezare deschisă. Zidul de incintă al cetății avusese o înălțime cam de nouă metri și o grosime cam de trei metri. În interiorul incintei se afla un palat ale cărui săli principale erau împodobite cu coloane. Alături era templul, cu acoperișul de asemenea susținut de coloane. De templu era legată „casa perlelor“, avînd două încăperi. Acest nume i-a fost dat de conducătorul săpăturilor, Robert H. Dyson, din pricina faptului că în ruinele acestor încăperi au fost găsite, sub moloz, numeroase perle și alte comori. Și mai bogate s-au dovedit comorile descoperite în palat. Ele proveneau în majoritate din etajul superior, prăbușit asupra parterului cu prilejul incendiului distrugător, provocat de cuceritori în secolul al VIII-lea î.e.n. Se pare că incendiul a luat-o înaintea jefuitorilor, lipsindu-i de o parte din pradă. Astfel, pe latura de vest a palatului a fost găsit, între alte obiecte de artă, un pocal de argint cu aplicații de electrum. Era învelit într-o bucată

Citadela de la Hasanlu, palatul manneic (stînga) și un templu (dreapta jos), între acestea „casa perlelor”, sec. IX î.e.n.
După E. Porada.

de stofă, gata de transport. Relieful ce împodobește pocalul reprezintă scene de luptă și de vînătoare în stilul specific secolului al IX-lea î.e.n., care face sensibilă poziția intermediară — între Assur și Caucaz — a giuvaergiilor care l-au lucrat.

Ca mannei sînt desemnați în analele asiriene și babiloniene precum și în Vechiul Testament (Iezechiel 38, Ieremia 51) băștinașii Azerbaidjanului, desigur înrudiți cu hurriții, kassiții și elamiții. Această populație a păstrat vii pînă în mileniul unu î.e.n. tradiții mai vechi, absorbînd totodată felurite influențe; ea dispăru în perioada agitată a primelor secole ale mileniului unu, în care și Hasanlu a fost distrus de străini.

Violența marelui incendiu scăpat de sub control, pus poate, în ultimul ceas, de cei înfrinți, pentru distrugerea propriilor comori, a conservat, într-un colț al ruinelor palatului, cel mai mare tezaur al orașului manneilor și pe jefuitorii lui. Cu prilejul înlăturării molozului dintr-o încăpere în partea de sud-vest a palatului, unul din șefii de echipă găsi un braț de om. Oasele degetelor erau înverzite de bumbii de bronz ai mănușei de luptă ce o purtase. Degajarea prudentă din moloz a oaselor permise întâi să se vadă o bandă subțire de aur, despre care Dyson crezu inițial că ar fi o brățară. Curînd se vădi însă că descoperise una din cele mai frumoase cupe de aur ale istoriei artei Asiei anterioare. Un relief bogat o împodobește, redînd o mulțime de figuri, probabil zeitățile manneilor. Războinicul ținuse cupa în mîna dreaptă, cînd încercase cu mîna stîngă, îmbrăcată în mănușa de luptă, să găsească un sprijin, căci, după poziția în care a fost găsit scheletul, trebuie să fi căzut, tocmai de la nivelul doi, în hazna. El pare să fi căzut peste comandantul grupei sale, sub care a fost găsită spada acestuia, de fier, cu mînerul îmbrăcat în aur. Peste ostașul care ținea cupa, pe care o furase din palat sau din templu, se prăvălise un al treilea. Acesta avea ca arme o spadă de fier și o măciucă de bronz cu capul în formă de stea, cum erau obișnuite în acea epocă, în Caucaz. Năvălitorii care au nimicit Hasanlu și civilizația manneilor proveneau deci din nord.

Mănuși de luptă ca acel oștean poartă și una din figurile reprezentate pe cupa de aur. Ea combate un zeu al munților, al cărui bust iese dintr-un masiv muntos. Înapoia muntelui se ridică o coadă terminată cu trei capete de cîini. Muntele este purtat pe spinare de un leu ce pare ghemuit pentru salt. Nu cunoaștem numele zeului și putem doar bănuși că este un zeu din lumea munților Iranului. Nici adversarul lui nu a putut fi identificat. De la mannei nu ne-a parvenit nici un

Îndărătul zeului muntelui stă în picioare, pe doi berbeci, o femeie goală cu o manta pe umeri. Lîngă ea se află un războinic cu arcul reflex, specific popoarelor de călăreți. În fața acestora, doi bărbați tineri trîntesc la pămînt un uriaș bărbos — aici recunoaștem o străveche temă mesopotamiană. Lîngă această scenă o femeie îi predă unui bărbat un copil gol. Deasupra acestei din urmă scene, care reprezintă poate recunoașterea copilului legitim, un bărbat stă ghemuit înaintea unei mese. În spatele lui se văd trei spade și, pe al treilea plan, o femeie călărind un leu. Ei îi urmează un vultur care poartă altă femeie spre friza superioară. Aici se vede un preot aducînd jertfe și două ajutoare prezentîndu-i berbeci. Pe care ușoare de alergări le ies înainte zeul vremii, zeița soarelui și zeul lunii. Din nările și boturile taurilor zeului vremii un puhoi de ape se revarsă pe munți și ninge. Este redat aici un panteon cu numeroși membri, fiecare din figurile lui punîndu-ne încă destule întrebări.

Vase asemănătoare din metal nobil sînt cunoscute din multe morminte și ruine datînd de la începutul mileniului unu din Iranul de nord-vest, cum ar fi cele de la Tepe Marlik, Amlaș și, mai ales, Kalardașt. Ele datează o parte din ultimele secole ale mileniului doi, o parte de la începutul mileniului unu. Unul din cele mai vechi este cupa de aur din Kaladarșt care prezintă trei lei lucrați în relief. Capetele lor în altorelief au fost lucrate separat și ulterior aplicate pe cupă. Mulțimea obiectelor de aur și argint găsite permite să se aprecieze cît au fost de bogate civilizațiile popoarelor muntene ale Azerbaidjanului spre finele mileniului doi. Baza lor economică o constituiau zăcămintele de minereuri metalifere din munți, marile cirezi de vite de pe pășunile înalte și controlul căilor comerciale spre răsărit. Această lume de mici orașe și cetăți independente și de regate mai mari ducea, începînd cu secolul al XII-lea î.e.n., grele lupte de apărare. Din stepele din nordul Caucazului și din răsăritul Mării Caspice se făcea simțită presiunea unor popoare 56

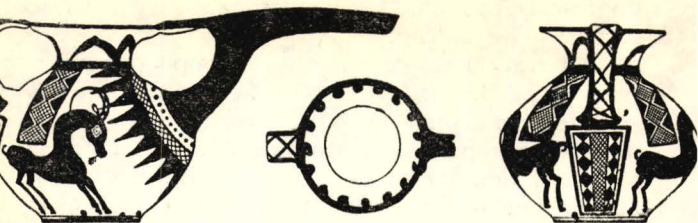
migratoare, pe care îi vom cunoaște mai târziu ca „arieni“, iranienii.

Nu erau la fel de puternici ca popoarele maritime ce pustiau în acea epocă Asia Mică și Siria și înaintaseră pînă la Nil, zdrobind sub armele lor marele imperiu al hethiților și fărîmînd statele Siriei. În fața lor se plecă și Assurul, iar Babilonul decăzu sub asalturile nomazilor caldei, pierzîndu-și importanța, astfel încît Mesopotamia nu mai reuși să se reculeagă decît în secolul al IX-lea î.e.n., cînd a putut să-și reia politica de cucerire față de popoarele muntene. De aceea nici nu găsim în analele asiriene nici o mențiune despre primele secole ale invaziei ariene. Cînd ele își reîncep relatările despre Iran, triburi și populații ariene sînt răspîndite prin întregul Zagros și sînt intercalate printre băștinași. După ce arienii răz-biseră prin trecătorile Caucazului, s-au izbit de regatul în ascensiune al urateilor și au fost împinși spre est, în Azerbaidjan. Manneii nu au fost destul de puternici să-i alunge și au trebuit să-i lase să treacă. Invazia lor puse în mișcare toată lumea statelor muntene. Permanentele atacuri la granițele Elamului ale triburilor muntene denumite Husa-hitek, declanșate de migrațiile arienilor, vor fi contribuit și la prăbușirea imperiului elamit de mijloc.

Parte din invadatori s-au pus în slujba vechilor dinastii, parte s-au erijat ei înșiși în suverani locali și au ridicat cetăți și orașe după modelul manneilor și kassiților.

Încă din secolul al XI-lea î.e.n. deasupra vechiului centru comercial Sialk se ridică o citadelă și o așezare urbană a iranienilor care au și adus cu ei un nou stil de ceramică, amintind de modelele din metal. În secolul al IX-lea sau la începutul secolului al VIII-lea, le-a luat locul un nou val iranian, în ale căror așezări s-au găsit vase de lut decorate bogat și cu multă fantezie în roșu pe fond crem. Iranienii sosiți cu acest val erau războinici și crescători de cai. Ei își înmormîntau morții în orașe ale morților — necropole — în care se pot găsi resturi ale armelor, podoabelor și

Cană din necropola Sialk-B, secolele IX—VIII î.e.n., roșu pe crem. După R. Ghirsham.

celorlalte obiecte ce li se puneau răposăților în morminte.

Din această perioadă datează probabil majoritatea bronzurilor din Luristan. Sînt bronzuri care exprimă fantezia bogată a unei civilizații de călăreți din Zagrosul central, Luristanul de astăzi, la sud de orașul Kirmanșah. Ele sînt vizibil sub influența unor modele mai vechi, datarea lor, însă, este contestată, deoarece aproape nici unul din sutele de astfel de bronzuri cunoscute pînă acum nu a putut fi dezgropat de oameni de știință. Ele provin aproape toate din dezgropări „sălbatică”, făcute de țărani localnici, care inundă din 1929 încoace comerțul de artă iranian cu astfel de obiecte. Cei ce le oferă refuză de cele mai multe ori să spună unde le-au găsit. La aceste obiecte domină motive zoomorfe, care dau un aspect specific armelor, elementelor de harnașament, garniturilor metalice, vaselor și obiectelor de cult. În ele se combină motive orientale antice, preluate poate prin tradiția kassită, cu elemente assiriene, manneice și, desigur, cu altele, aduse cu ei din nord.

Arta Luristanului constituie probabil baza meșteșugului făurarilor sciți și iranieni de mai târziu. Acestei arte îi aparțin și inele și ace cu reprezentări figurative legate de cult, care ne dezvăluie unele trăsături ale religiei acelor crescători de cai. Reapare mereu, pe lîngă scene de război, imaginea zeiței mame, careia îi sînt sacre vitele. 58

Astfel se prezintă mari podoabe de tablă de argint, folosite pe vremuri de preoți sau războinici. Pe una din ele vedem o scenă esențială pentru istoria religioasă ulterioară a Iranului. Spre un zeu al munților se îndreaptă adoratori cu ramuri în mâini; sînt „magii“ cu ramuri de „barsom“. În cultul Ahura-Mazda al perioadei persane tîrzii acești magi serveau mai ales pe zeul luminii, aici însă pornesc în procesiune spre un zeu al muntelui, din coastele căruia țîșnesc doi gemeni. Este probabil vorba de forma străveche a zeului timpului — Zurvan, atît de des pomenit mai tîrziu.

Caracteristică pentru aceste popoare de călăreți a fost folosirea crescîndă a armelor de fier, în această privință devenind, în secolul al IX-lea, modelul asirienilor. Pentru a se putea apăra de atacurile călărimii populațiilor nomade, Assurnazirpal (884—860) a organizat, pe lîngă escadrele sale de care de luptă, vechea armă a asirienilor, și unități de cavalerie, după modelul nomazilor, și curînd asirienii pătrunseră cu expedițiile lor de jaf în zonele de munte. În aceste expediții, de jaf și cucerire, asirienii au dat de multe triburi și popoare ale căror nume sînt cunoscute numai din analele Assurului. Salmanassar al III-lea pomeneste în anul 844 pentru prima dată printre adversarii săi pe parsua — perșii —, care în vremea aceea mai locuiau în preajma lacului Urmia. În 836 Salmanassar primea tribut de la 27 regi parsua și își întoarse forțele contra mamdai-lor — mezii, pomeniți prima dată în istorie cu acest prilej. Între popoarele indo-europene mezii și perșii constituiau cele două grupări mai importante de triburi, care au pătruns la sfîrșitul mileniului doi în universul muntean al lanțului munților Zagros. Ei erau „aria“, și curînd întreaga zonă s-a numit țara arienilor — Iran. Era vorba de numeroase triburi. Chiar și numărul pomenit al regilor parsua permite să se deducă că suveranitatea lor se exercita pe o suprafață restrînsă. Asirienii afirmă că armatele acelor regi ai iranienilor erau fiecare cam de două—trei mii de războinici.

Cînd Șamși-Adad (823—810) cuceri în Madai orașul Sagbitu, puse să fie uciși 2300 din războinicii regelui Chanesiruka și pe 140 de călăreți îi primi în armata sa. Tiglatpilezar III ajunse pînă în pustiul sărat central al Iranului și afirmă că a ridicat acolo stele pentru a marca întinderea dominației sale. Relatează cu mîndrie că ar fi cucerit Zakruti, „orașul puternicilor mezi”. Asirienii năvăleau în Zagros mai ales după cai și metal; astfel Mannu-Kima-Sabe, domnitor în Abdadani — numele cel purta era asirian — trebui să plătească un tribut de 500 talanți de cupru pur. Nu disprețuiau nici bunurile Orientului. Domnitorul din Abdadani a fost obligat să predea 300 talanți — aproape 10 tone! — de lapislazuli, pe care trebuie că le-a procurat din Afganistan. Asirianul afirmă că ar fi înaintat pînă la muntele Biknu, Demavend, o afirmație mult controversată de istorici și care s-ar putea să fi fost valabilă numai pentru caravanele comerciale asiriene care se străduiau să ajungă la zăcămintele de lapislazuli. Părăsind Țara mezilor, asirienii au luat cu ei 65 000 prizonieri. În locul lor au fost colonizați aramei — agricultori și nomazi sirieni — pentru a dezbina și mai mult țara și a o putea stăpîni mai ușor.

O primă răscoală a mezilor a fost zdrobită cu cruzime de Sargon II (722—705). Parsua au fost din nou jefuiți și douăzeci și opt de căpetenii ale mezilor au fost obligate să recunoască suzeranitatea Assurului. Triburile muntene amenințate au găsit sprijin la vechiul concurent al Assurului, la Rusa I, regele urartilor. În 715 Rusa năvăli în Manai și găsi în persoana principelui med Daiakku un aliat dispus să-l susțină. Ei cuceriră împreună douăzeci și opt de cetăți, și Daiakku rămase aici ca guvernator în numele regelui din Urartu, după ce înainte fusese, se pare, dependent de regele din Man.

În cele din urmă Daiakku căzu prizonier, în urma unui atac deosebit de violent al lui Sargon. Principele med fu deportat în Siria, la Hamath, împreună cu familia sa. În relatările lui Herodot

Daiakku apare ca Deiokes, întemeietor al imperiului mezilor.

În timpul acelor lupte din Zagrosul mijlociu, triburile parsua par să se fi retras spre sud, supunându-se prin jurul anului 700 î.e.n. suzeranității elamite. În timp ce asirienii se epuizau în lupta împotriva popoarelor muntene din răsărit — în 705 Sargon pieri în luptele din munți fără ca ai săi să-i poată regăsi cadavrul — imperiul elamit renăștea. În 821 elamiții sînt citați pentru prima dată din nou în anale. În a doua jumătate a secolului al VIII-lea Elamul sprijini pe babilonienii răsculați împotriva Assurului.

Șutruk-Nahhunte II (717—699) îl sprijini pe Merodah-Baladan de care pomenește Biblia — Marduk-Apal-Iddina după anale — cînd trupe asiriene l-au alungat din Babilon. Suveranul elamit căzu victimă unei intrigi de palat, iar succesorul său, Halluşu-Inşuşinak (699—693), continuă lupta. În 694 elamiții pătrunseră în Mesopotamia. Sippar-ul capitulă, iar Babilonul fu luat cu asalt. Fiul lui Sanherib, guvernatorul asirian, căzu în mîinile elamiților și ajunsese ca prizonier la Susa. Guvernatori elamiți rămaseră să administreze Babilonul.

Dar Elamul nu reuși să țină piept unei expediții de pedepsire asiriene; Babilon, Sippar și chiar Susa au trebuit să se predea. Regele fu ucis. Degeaba încercă Kudur-Nahhunte (693—692), pornind de la Madaktu, să elibereze Elamul. Reîntorcîndu-se, Sanherib bătu o armată strînsă din diferite triburi, printre care și persani sub Achaimenes (?), străbunul regilor persani. Suveranul din Assur înscăună un rege marionetă, pe nume Huban-Immena (692—688), care muri curînd, nebun. Asirienii interveniră mereu în luptele și războaiele civile iscate pentru succesiunea lui. Imperiul se destramă. În 675 succesorul lui Achaimenes, Hişpiş — pe care Herodot îl pomenește sub numele de Teispes — ocupă vechiul oraș regal Anşan. Perşii trebuiră să se supună mezilor care înaintau din nord spre sud.

„Deiokes avu un fiu, pe Phraortes, care la moartea tatălui îi moșteni domnia, după ce acesta stăpânise vreme de cincizeci și trei de ani. Ceea ce moștenise, adică numai împărăția mezilor, nu i-a fost de ajuns și merse cu război împotriva perșilor, pe care îi învinse cel dintâi și-i făcu primii supuși ai mezilor“ (Herodot, I, 102).

Se părea că mezii vor supune Elamul, dar peste ei veniră alții, mai puternici.

GHIMIRRAI ȘI IȘKUZAI

„Însă, pe cînd asedia Ninive, după ce într-o ciocnire îi învinsese pe asirieni, năvăliră asupra-i o mare mulțime de sciți înarmați, în frunte cu regele lor Madyas, fiul lui Protothyas. Sciții s-au năpustit spre Asia, alungînd pe cimmericii din Europa, și, tot ținîndu-se pe urmele fugarilor, au ajuns astfel pînă în țara mezilor“ (Herodot, I, 103).

De la finele secolului al VIII-lea î.e.n. triburi mari de războinici călări au tot coborît din trecătorile Caucazului, val după val, răzbind spre sud. Urartu abia reușea să se apere de dușmanul atît de puternic. Cimmericii, denumiți în analele asiriene ghimirrai, iar în Vechiul Testament gomer (1. Moise 10.2) veneau din Caucazul de nord și erau desigur înrudiți cu tracii ce locuiau în vremurile străvechi în Balcani. Ei fuseseră izgoniți din așezările lor de pe țărmul Mării Negre de către sciții ce veneau din Asia. Numai în peninsula Taman s-au mai putut întîlni, pînă în perioada romană, urme de ale lor.

Oștile de călăreți ale ghimirrailor s-au împărțit, cînd Urartu opuse rezistență, și l-au depășit de ambele părți, pătrunzînd în Asia Mică și Iran. Asiria s-a văzut expusă concomitent amenințării urartilor, ghimirrailor, mezilor și manneilor.

Asarhaddon din Asiria a căutat ajutor la dușmanii ghimirrailor, la ișkuzai — adică sciții — cărora Biblia le zice așkenazi. (1 Moise 10).

63 Această denumire dată sciților a trecut în litera-

tura iudaică mai târzie asupra popoarelor nordice, iar ulterior îndeosebi asupra germanilor. Astăzi sînt denumiți așkenazim evreii din Europa orientală care vorbesc idiș.

După limbă, sciții erau iranieni, ca mezii și perșii. Se pare că, înaintînd în secolul al VIII-lea î.e.n. din Kazahstan spre Don, s-ar fi izbit în stepele dintre Volga și Don de ghimirrai și i-ar fi izgonit spre sud. În Azerbaidjan întemeiaseră un stat. Înainte de a încheia alianța cu sciții, regele asirian Asarhaddon s-a adresat printr-un oracol lui Samaș, zeul soarelui:

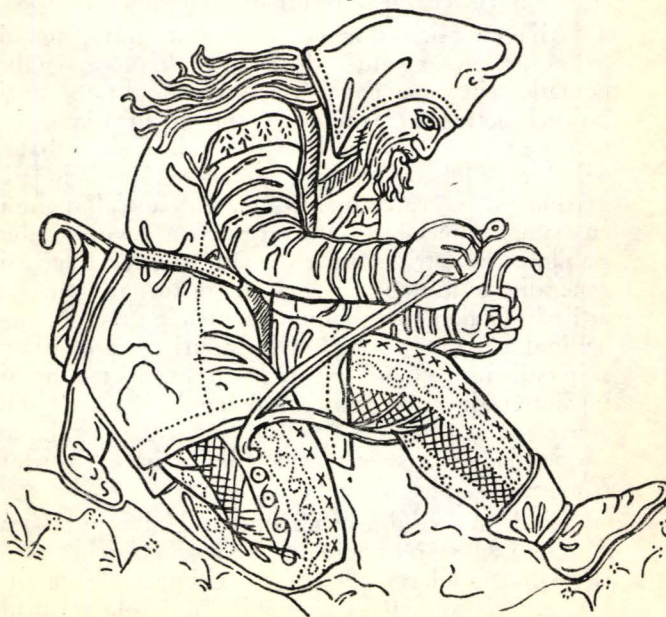
„Dacă Asarhaddon, regele Asiriei, îi dă lui Bartatua, regele din Ișkuza, care a trimis acum (un emisar) să se înfățișeze lui Asarhaddon, regele Asiriei (pentru a-i cere să-i dea o femeie din *bīt rīdutu* [adică gineceul regal]), dacă i-o dă de nevastă, va încheia atunci Bartatua, regele Ișkuzei un tratat (?) cu el, va vorbi cuvinte adevărate, (de prieten?) față de Asarhaddon, regele Asiriei, și le va îndeplini (cu credință)...? ...și va face tot ce-i convine lui Asarhaddon, regele Asiriei?”

Alianța s-a încheiat sub presiunea împrejurărilor. Ghimirraii cuceriseră în țara manneilor cetățile asiriene Dur-Enlil și Șarru-Iqbi. Ei s-au aliat cu manneii și i-au dat sprijin militar lui Kaștariti, suveranul med al „cetății Kassitilor” — Kar Kașși, poate Ecbatana de mai târziu, în războiul contra regatului Assur. În anul 660 î.e.n. Așșeri, regele manneilor, a fost respins de oastea lui Assurbanipal, noul suveran de la Ninive, și nu mult după aceea se pare că și Kaștariti ar fi căzut asediind o cetate asiriană. Succesorul său, Uakșatar — desemnat de Herodot sub numele de Kyaxares — a trebuit să se închine celui de al doilea rege scit, Madyas, care a exploatat pentru sine victoria asirienilor. De prin 635, scitul a domnit peste mari părți ale podișului. Oștile lui au ajuns, prădînd, pînă în Asia Mică și pînă la granița Egiptului, care s-a răscumpărat plătind bir, pentru a nu fi jefuit. Relațiile cu Assur au determinat încuscrirea dinastică a nomazilor cu

casa regală — caz unic în istoria asiriană. O principesă asiriană ajunsese astfel în tabăra sciților.

Acest centru al imperiului nomazilor a fost scos la iveală întâmplător în 1947, după toate aparențele, de o furtună. La sud de lacul Urmia, la patruzeci și doi kilometri est de orașul Sakkiz — nume ce ar putea proveni de la Saka, denumirea ce le-o dădeau iranienii sciților —, țărani au găsit, după o furtună, ruine spălate de pământ și, în interiorul lor, o cadă de bronz, posibil producție asiriană, conținând unul din cele mai bogate tezaure ale secolului al VIII-lea, pe care țăranii l-au împărțit între ei și, în parte, l-au vândut. Din păcate au tăiat, cu acest prilej, în mai multe bucăți una din cele mai frumoase opere de artă, un scut de aur, pentru a-l putea împărți mai bine. Alarmat de fragmentele apărute în comerțul de antichități, Roman Ghirshman a reușit să adune

Scit întinzând coarda arcului, gravură pe o vază greco-scită din electrum, găsită la Kul-Oba, regiunea Mării Negre, secolele V—IV, î.e.n. După E. Forrer.

în satul Ziviye părțile principale ale tezaurului și a executat săpături în ruinele respective.

Tezaurul, compus din obiecte de aur, de argint și de fildeș era de trei proveniențe. O parte erau lucrări asiriene din secolul al VIII-lea. O altă parte era compusă din lucrări probabil manneice și urartice, iar a treia o constituiau elemente în stilul animalier ajuns la apogeu în secolele VI și V în sudul Rusiei. Astfel scutul pectoral prezintă o alăturare de motive urartice, asiriene și scitice. Cîteva piese ornamentale de aur sînt lucrătură pur scitică. O apărătoare pentru vârful sabiei amintește de masca chineză T'ao-tieh, pe care sciții au apucat desigur s-o cunoască în Asia.

Probabil că țaranii dăduseră peste mormîntul unui rege scit. După tradiție, pe locul orașului Sakkiz s-ar fi ridicat pe vremuri capitala imperiului sciților, despre care Herodot spune că ar fi dăinuit douăzeci și opt de ani.

„Sciții au fost stăpîinii Asiei timp de douăzeci și opt de ani și toate s-au năruit în urma silniciei și nepăsării ce au dovedit-o“ (Herodot I, 106).

Alianța asirienilor cu sciții, turburată numai temporar de expediții de pradă ale unor bande nomade scite, le-a dat asirienilor posibilitatea unei politici active în Iranul de sud și în Elam. În 653 l-au răsturnat, în bătălia de la Tell Tabata, pe Tepti-Huban-Inșușinak (663—653). Principii marionetă pe care îi înscăunase s-au aliat însă cu Șamaș-Șum-Ukin, cînd acesta s-a revoltat, din Babilon, împotriva fratelui său, regele. Regii și generalii se luptau între ei, se răsturnau unii pe alții de la domnie și luptau pentru putere. Assurbanipal pătrunse în repetate rînduri pînă la Elam și pustii țara. Cînd un rege supus asirienilor și înscăunat de ei în mai multe rînduri a fost din nou izgonit, generalul Bel-Ibni a atacat capitala, ca s-o jefuiască. Susa căzu în mîinile învingătorilor și a fost complet nimicită.

Cînd, în cele din urmă, Huban-Haltaș al III-lea a trebuit să se refugieze în Assur din pricina unei răscoale populare, se sfîrși cu imperiul elamit. De atunci n-a mai jucat nici un rol. Assurul

părea să fie la apogeul puterii sale și poate că avea în acel timp legătură și cu Teispes, regele din Anșan. Pe el și pe perșii lui, victoria mezilor asupra sciților (653) îi eliberase și le dăduse posibilitatea să-și extindă puterea asupra provinciei Parsa, actualul Fars. Înainte de a muri și-a împărțit, în 640 î.e.n., imperiul.

Aryaramna (Ariaramnes) (640—595) a devenit „Mare rege, rege al regilor, rege al țării Parsa“, iar Kuraș (Cirus) „Mare rege din Parsumaș“. Pe el îl întâlnește asirienii de sub comanda lui Bel-Ibni, în anul 639 î.e.n., în expediția lor împotriva Elamului. Pe un fragment al prismei sale din Babilon scrie despre aceste evenimente:

„Kuraș, regele țării Parsumaș, auzi de formidabila victorie pe care eu am dobândit-o asupra Elamului cu sprijinul lui Assur, al lui Bel și al lui Nebo, marii zei, (și că) eu am devastat tot Elamul ca un val nimicitor. El l-a trimis pe Arukku, fiul lui mai mare, la Ninive, reședința mea, cu tributul său, ca să-și arate supunerea și a implorat să-l iau sub oblăduirea mea“.*

Aryaramna, în schimb, despre care ne dă știri o tabletă de aur găsită la Hamadan, a reușit să se sustragă supremației asiriene. Inscripția spune:

„Vorbește Aryaramna, regele: Această țară a perșilor, care o stăpânesc, este bogată în cai buni și bărbați viteji. Marele zeu, Ahura Mazda, este cel care mi-a dat-o. Eu sînt regele acestei țări“.**

Reședința lui Kuraș se crede că a fost descoperită în palatul Masdjid-i Suleiman de lângă Șuștar. Numele înseamnă „moscheia lui Solomon“ și este una din numeroasele denumiri de localități amintind de legendarul rege.

Pe o mare terasă de stîncă, construită de om, se văd resturile unui palat cu săli mari, de un tip caracteristic mai tîrziu și la perși.

Aryaramna își avea probabil reședința la Parsagadai, într-un palat amplasat pe o terasă similară. După o altă tăbliță de aur din Hamadan,

---

* După F. W. König, AfO VII, p. 4.

** După E. Herzfeld, *Altpersische Inschriften*, p. 2.

succesorul său a fost Arsames, care se intitulează în inscripție „Mare rege, rege al regilor, rege al țării Parsa și fiul lui Aryaramna“. În perioada domniei sale sau a tatălui său, s-ar putea să fi fost construit un celebru mormânt în stîncă din Persis, numit Da-u-Dukhtar. În stîncă este cioplită fațada unui palat cu patru coloane masive suportînd o arhitravă greoaie. În dosul fațadei se află camera funerară, jefuită încă din vechime. Deoarece oamenii de știință nu au mai găsit acolo nici obiecte, nici inscripții, mormîntul nu a putut fi datat.

Cele două mici state persane nu s-au putut bucura de o dezvoltare nestînjenită. În 626 î.e.n. a murit Assurbanipal și după aceea mezii s-au eliberat de stăpînii lor sciți (625). O parte din sciți s-au retras prin trecătorile Caucazului, iar Uakșatar (Kyaxares) întemeie un imperiu al mezilor. Fiul lui Kuraș I, Kambudjiya I (Kambyzes) a devenit ginerele lui Ištuvegu (Astyages) prințul moștenitor med, adică a ajuns vasalul mezilor. În 612 mezii, cu ajutor neobabilonian, au luat cu asalt Ninive și în 609 Harran. Asiria a fost pustiită și a dispărut de pe scena istoriei.

O căsătorie dinastică îl lega pe Nebukadnezar de Amytis, fiica regelui mezilor Ištuvegu. Neobabilonienii au ocupat cîmpia pînă la Susa și Ierusalim. Mezii au ocupat regiunile muntoase pînă la râul Halys. Celebra eclipsă de soare din 585, considerată ca semn al mîniei divine, i-a determinat să întrerupă bătălia decisivă împotriva lydienilor. Se pare că ei au înlăturat și ultimele rămășițe ale statului Urartu. În 584 Ištuvegu se căsătorie cu fica regelui lydienilor, pentru a consolida pacea.

Astfel, la începutul secolului al VI-lea, se înfruntau iarăși cîmpia și regiunile muntoase, ambele unificate în interior și, cu toate relațiile existente, nu lipsea frica oamenilor de cîmpie de mezii din munți. Fortărețe au fost construite în Irakul de nord, iar în jurul Babilonului s-au ridicat formidabile ziduri de incintă. Concomitent au fost create în aceste ziduri „grădinile suspen-

date“ pentru fiica lui Ištuvegu. Aceste grădini au fost atribuite, mai târziu, de tradiția greacă, regiunii Șamuramat (Semiramida).

A rămas însă dominantă teama de războiul ce stă să izbucnească cu popoarele de munteni, prevestit în profețiile lui Isaia, Iezechiel și Ieremia, căci evreii, deportați la Babilon, le doreau stăpînilor lor înfrîngerea, mizeriile unui război pierdut, al căror amar ei îl gustaseră din plin:

„Iată că eu voi ridica împotriva lor pe mezi, care nu pun preț pe argint și nu se lăcomesc la aur. Ei îi vor măcelări pe toți pruncii, vor ucide toate pruncele, ca unii care n-au milă de rodul pîntecului și ai căror ochi nu cruță pe copiii nevîrstnici.

Așa i se va întîmpla Babilonului, podoaba împăraților, mîndra coroană a caldeilor, întocmai ca Sodomei și Gomorei, pe care Dumnezeu le-a nimicit. . .

Ci numai fiarele vor sălășlui într-însul, și casele lui vor adăposti numai bufnițe, struții se vor cuibări acolo și oameni cu chip de țap vor țupăi în această paragină.

Și șacalii vor urla în palatele lor și lupii în castelele lor de petrecere“ (Isaia, 13,17—22).

UNIFICAREA IRANULUI

În al șaselea an al domniei regelui babilonian Nabonid (550 î.e.n.) unul din scribii săi notă în cronica imperiului:

„Îštuvegu își ridică trupele și porni împotriva lui Kuraș, regele Anșanului, ca să-l înfrîngă. Armata sa se răsculă împotriva lui Ištuvegu și-l predă prizonier lui Kuraș. Kuraș ocupă Agamtu, orașul regal“.*

Kuraș II, denumit de greci Kyros, căruia i s-a dat epitetul de „cel mare“, ajunsese suveran suprem al imperiului popoarelor muntene. (H)agmatana — Ekbatana — capitala imperiului meziilor, a rămas și sub el reședința imperială. Nobiliimea medă nu-l răsturnase pe Ištuvegu pentru a-și pierde propria putere. Ea a văzut în energicul suveran persan, înrudit, după cum suna tradiția, cu regii mezi, un reprezentant mai bun al intereselor sale — și urmarea a dovedit că nu se înșelase. Sub regii din neamul persanului (H)achamaniș (Achaimenes) mezii au fost egali în drepturi cu persanii și au împărțit cu ei dominația asupra celui mai mare imperiu ce a existat pînă în zilele lor, în Asia de apus. După întemeietorul ei, această dinastie protopersană este denumită a Achemenizilor.

---

* După H. Gressmann și alții, *Altorientalische Texte zum Alten Testament*, p. 366/367.

Cultura imperiului mezilor este încă puțin cercetată. Pe ruinele capitalei mezilor, Ekbatana — „loc de adunare“ —, se află acum foarte populata localitate Hamadan, astfel că nu sînt cunoscute din epoca medică decît obiecte răzlețe, descoperite întîmplător. Nici atribuirea culturii medice a cîtorva morminte în stîncă, din nord-vestul Iranului și nord-estul Irakului, nu a putut fi confirmată. Pîna acum nu cunoaștem nici un document și nici o inscripție medică. Săpăturile nu au putut descoperi încă nici un mormînt și nici o așezare care să fi aparținut mezilor. Acele morminte de stîncă reproduc palate cu porticuri și încăperi adiacente. Cîteva sînt împodobite cu reliefuri cioplite în stîncă, ce prezintă bărbați în portul călăreților mezi în fața unor altare de adorare a focului și înarmați cu arcuri. Același port îl vedem la gărzile medice de pe reliefurile ahemenide de mai tîrziu, pe care se pot distinge multe detalii ce ar fi rămas altfel necunoscute. Pe reliefurile din Persepolis mezii poartă arme de paradă ce întru-nesc în motivele lor ornamentale elemente scite, manneice și asiriene. Persanii, în schimb, au fost mult mai influențați de cultura elamită, cum se explică în mod firesc din caracterul proto-elamit al capitalei lor, Anșan. Ei purtau îmbrăcăminte elamită, iar arhivele lor economice erau redactate în limba elamită.

Contopirea ambelor elemente avea să determine caracterul culturii ahemenide, care, pe măsură ce s-a întins imperiul, s-a adăpat și din alte tradiții.

Babilonienii nu au văzut cu neplăcere răscoala perșilor contra mezilor, ba poate chiar s-o fi sprijinit în mod activ. Nabonid voia să evite invazia mezilor ce-l amenința. El organizase cucerirea Haranului, centru religios și comercial din nord, și apoi promovă dezvoltarea lui, pentru a putea rezista aici. În oaza Teima, departe în Peninsula Arabă, organizează o bază militară, care trebuia să-i servească de sprijin în ciocnirea ce o aștepta.

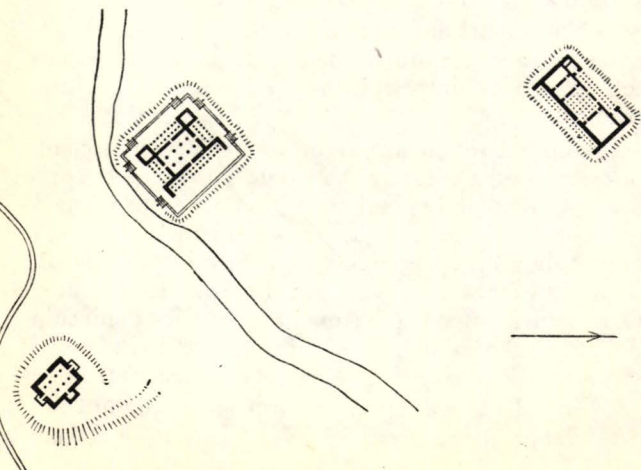
Cînd Iștuvegu a fost răsturnat, Nabonid nu
71 a întrerupt aceste pregătiri, căci Cyrus II se dovedi

curînd un cuceritor capabil și energic. În 547 pătrunse în Asia Mică, înaintînd rapid, cucerî din mers Assur și Harran, trecu fluviul Halys și nimici imperiul lydienilor. Orașele grecești din Asia Mică trebuiră să se supună învingătorului. Numai Miletul își deschise porțile fără luptă, celelalte orașe au fost luate cu asalt sau le-au fost corupte garnizoanele.

Abila politică de toleranță a lui Cyrus față de lydieni și de regele lor Croisos (Cresus) stîrni o senzație generală, al cărei ecou se mai simte la Herodot. Lydia, regiune strîns legată cultural de Grecia aflată în ascensiune, deveni satrapie (provincie) a imperiului persan și influențe culturale lydico-grecești sînt simțite pînă în Persis. Teritoriile cu așezări grecești au fost reunite în două satrapii persane. Prin relațiile lor maritime cu restul Mediteranei, prin bogăția și înflorirea lor culturală, ele constituiau o parte prețioasă a imperiului persan.

În centrul Țării perșilor, Cyrus II puse să i se construiască o nouă reședință — Pasargadai. Grecul Anaximenes traduse acest nume cu „Tabăra perșilor“. Herodot, însă, îl derivă de la numele tribului regal al perșilor, denumiți Pasargadi, trib al cărui neam principal ar fi fost Ahemenizii.

Planurile palatelor din Pasargadai, secolul VI î.e.n. După E. Herzfeld.

Într-un uriaș parc, înconjurat de un val de pământ, se află două palate de o formă cu totul nouă, care nu au nimic de-a face cu palatele elamite. Modelele lor se află în nord-vest, în teritoriu manneic. Ambele palate, clădirea de locuit și palatul guvernamental, prezintă ca parte esențială câte o spațioasă sală cu coloane, amintind de palatul Hasanlu. Palatul guvernamental, desemnat și sub denumirea de „hala audiențelor“, este înconjurat pe toate patru laturile de portice, în timp ce clădirea de locuit are portice numai pe cele două laturi mai lungi. Coloanele și plăcile ce îmbracă pereții vădesc influențe din Urartu. Albul alternează pe orizontală cu gri închis. Numai coloanele, nișele în pereți și ușorii ușilor, precum și terminațiile coloanelor, ce sugerează traverse, sînt lucrate în piatră. Restul zidăriei este din cărămidă de lut. Acoperișul fusese alcătuit din grinzi de cedru.

Și hala de la intrarea în parc este construită în chip de portic dreptunghiular. Pe ancadramentul porții ei se vede celebrul relief al geniului cu patru aripi, în cap cu o coroană egipteană, iar cu aripile și îmbrăcămintea de demon asirian. În parc se mai ridică un turn de foc ale cărui temelii abia se mai văd, iar mai spre nord, pe o terasă, o clădire ce a fost vechea reședință a dinastiei Aryaramna, lichidată de Cyrus II. De zona palatului Pasargadai mai ține o construcție fortificată, la care încă nu s-au efectuat săpături; aici s-ar putea să fi fost păstrat tezaurul imperial persan.

De la Pasargadai și Ekbatana, Cyrus conducea un imperiu, pentru extinderea căruia a luptat pînă la sfîrșitul vieții. Sub el a fost prima oară unificat într-un stat unic întregul teritoriu locuit de iranienii din Asia. În afara granițelor imperiului rămăseseră numai sciții stepei euroasiatice, cu care era în permanentă luptă. Agricultorii și nomazii din nord, ce mai trăiau încă într-o orînduire socială simplă, preferau independența și libertatea stepei, vastelor întinderi ale imperiului persan.

73 Acesta însă, datorită guvernării tolerante a suve-

ranilor lui, oferea mari posibilități comerțului și activității bancare.

Este adevărat că sistemul guvernării persane de sub Cyrus II, ce consta în a acorda o largă autonomie diferitelor provincii, ducea la o consolidare economică și culturală a statelor componente, dar perșii, aflați încă pe o treaptă foarte primitivă a dezvoltării, nici nu ar fi putut construi și administra un stat unitar de astfel de proporții. Ei trebuiau să facă să participe la guvernare suveranii locali, aristocrațiile și templele. Astfel Persia a devenit tot mai atrăgătoare pentru vechile orașe comerciale din Mesopotamia.

Babilon, Ur, Uruk și celelalte centre de viață urbană erau izolate de est și nord. În vest comerțul era stăpânit de fenicieni și greci. Ieșirea pe care Nabonid a căutat-o, trecând prin Teima, spre sudul Arabiei și, poate, India, i-a fost închisă de eșecul său militar în Arabia. La aceasta se mai adaugă că marile temple din Babilon fuseseră neglijate de Nabonid. El preferase preoțimea ce-i slujea lui Sin, în orașul Harran, înainte ca acesta să fi căzut în mâinile perșilor. Nabonid a mai încercat și să smulgă puterea influentului cler al lui Marduk. Ani de zile a împiedicat marile festivități religioase care aduseseră în oraș zeci de mii de pelerini, ale căror ofrande și daruri umpleau cămarile tezaurului templului lui Marduk, Eșangilă. Clerul și aristocrația urbană a Babilonului trăiau însă, în mare măsură, din comerțul la mare distanță și din afaceri bancare, ambele amenințate de politica lui Nabonid. Numeroșii deportați, care sperau totul de la spiritul tolerant al lui Cyrus, doreau și ei cu înfocare sfârșitul imperiului neobabilonian.

În anul 539 î.e.n. persanul a simțit că i-a venit timpul. Armata Babilonului, comandată de principele moștenitor Belsazar, a fost nimicită, iar orașul își deschise porțile fără luptă. Un cilindru de lut, purtând o inscripție făcută de un preot al lui Marduk, povestește:

„Fără lupte și bătălie el (Marduk) îl lasă pe Cyrus să intre în orașul său, Babilon. L-a salvat 74

astfel de toate grozăviile. Pe Nadonid, regele ce nu se temea de el, l-a dat pe mîna lui Cyrus. Oamenii din Babilon, cu toții, întregul Summer și Akkad, demnitarii și guvernatorii, s-au plecat înaintea lui Cyrus, i-au sărutat picioarele, s-au bucurat de regeasca lui domnie, le străluceau fețele de bucurie“.*

Adaptîndu-se în mod abil la ansamblul concepțiilor babiloniene, Cyrus se intitula acum:

„Cyrus, regele a toate, regele cel mare, regele cel puternic peste Summer și Akkad, regele celor patru regiuni ale lumii, fiul lui Kambyzes (I), al marelui rege, al regelui orașului Anșan, strănepotul lui Teispes, al marelui rege, al regelui orașului Anșan, veșnicul izvor al regalității...“**

El se înscăuna deci ca succesor al regilor akkadieni și asirieni. Numai puțini vor fi simțit atunci că această dinastie a lui nu va fi izgonită ca a guteilor, sau „babilonizată“ ca a kassiților, și că o epocă din istoria lumii lua sfîrșit: Mesopotamia și-a pierdut independența, pe care nu o va redobîndi iară decît cu peste două mii de ani mai tîrziu, în 1932. Din anul 539 î.e.n., de la înscăunarea lui Cyrus, nu numai că dinastii de neam străin au domnit asupra țării, aceasta se mai întîmplase; de atunci Babilonia a constituit în mai multe rînduri o parte, este adevărat cea mai bogată, a unor imperii mai mari, dar n-a fost totdeauna decît doar o parte, rareori sediul stăpînirii, deși adesea centrul economic al unor mari imperii ale Asiei anterioare.

Odată cu căderea Babilonului, Siria, Fenicia, Palestina și Arabia de nord au devenit de asemenea provincii persane. Uriașul imperiu a fost împărțit din punct de vedere administrativ între cei doi frați. Asupra apusului domnea Kambudjia (Kambyzes), purtînd titlul de „rege al Babilonului“. Răsăritul era administrat de fratele său, Bardiya. În subordine aveau satrapi ai provinciilor și vice-regi ai regatelor dependente.

---

* După H. Gressmann și alții, *Op. cit.*, p. 369

** *Idem*, p. 369

De politica tolerantă a lui Cyrus nu s-au bucurat numai babilonienii, sirienii și fenicienii — au avut parte de ea și evreii, care speraseră atât de mult să apuce eliberarea. Cyrus le-a permis re-întoarcerea în Palestina. Numai o parte din evreii Babilonului a făcut uz de permisiunea regală. Conform tradiției, patruzeci de mii de evrei, sub conducerea lui Zerubabel, s-au întors, în anul 537 î.e.n., la Ierusalim:

„Ci în anul întâi al lui Cyrus, împăratul perșilor, ca să se împlinească cuvîntul Domnului, cel grăit prin gura lui Ieremia, a trezit Domnul duhul lui Cyrus, împăratul perșilor, care a dat în toată împărăția, prin grai și prin scris, acest hrisov împărătesc.

Așa grăiește Cyrus, împăratul perșilor! Toate împărățiile pămîntului mi le-a dat mie Domnul Dumnezeuul cerului! El însuși mi-a poruncit să-i zidesc templu în Ierusalimul cel din Iuda. Cine din voi este din poporul său? Domnul Dumnezeuul său să fie cu el și să plece!“ (Cartea a doua a cronicilor, 36, 22—23). Așa scrie în Biblie. Abia dacă unul din regii evrei a fost atât de lăudat în Vechiul Testament ca acest persan care, conținând pe recunoștința poporului evreu, întrezărea în Ierusalim un punct de sprijin pe calea cuceririi Egiptului.

Dar „unsul Domnului“, cum îl numeau evreii recunoscători, nu se putea gândi să întreprindă el însuși o expediție spre sud. Era atras spre nord-est — spre hotarele stepei Asiei centrale. A încredințat deci pregătirea expediției în Egipt moștenitorului tronului, Kambyzes (II). Kyros însă porni cu oștile sale spre „Țara celor șapte fluvii“, pe malul Mării Aral.

Se știe puțin despre perioada anterioară, în Iranul de est. Se pare că ar fi existat acolo o structură statală laxă, ce reunea îndeosebi regiunile de agricultori din Asia centrală și Iranul de nord-est, legată prin multiple fire de popoarele dintre Marea Caspică și Altai.

Desigur că, încă în vremea victoriei sale asupra Babilonului, Cyrus reușise să anexeze cel puțin 76

părțile de sud ale statului din Iranul de est. Și țara de pe Amu-Daria, Chorezmul, a recunoscut probabil suzeranitatea persană.

Triburile din cîmpie, însă, și cele din văile fluviilor nu s-au supus niciodată unei puteri străine. Numele lor sînt indicate diferit de diverși autori din antichitate. Deoarece însă aceștia au scris în secole succesive, indicațiile lor nu sînt neapărat contradictorii. Ele redau probabil continua schimbare ce a și avut loc în stepă. La vest și la nord de Marea Aral erau așezați sciți iranieni. Pe fluviul Sir-Daria, și mai la est, trăiau massagetii, considerați de unii autori sovietici, îndeosebi de S. P. Tolstov, ca înrudiți cu tracii și ghimirraii. Ei erau, vădit, principalii dușmani ai lui Cyrus.

„Despre massagetii se spune că o parte din ei trăiesc în munți, o parte în șesuri, a treia parte este așezată în mlaștinile fluviilor, a patra locuiește pe insulele din aceste mlaștini. Ei cinstesc ca zeu numai soarele, căruia îi aduc jertfă cai... Ei sînt excelenți războinici, pedestri și călare, echipați cu arcuri, spade, platoșe și securi de luptă de aramă; în bătaie poartă centuri și fruntare de aur. Harnașamentele cailor le sînt împodobite cu aur...” scria grecul Hekataios care trăia la curtea persană, și i-a slujit ca sursă de informații lui Strabon. Ornamente de aur, paftale de centuri, brățări ale massagetilor — soli din zona Aralului, ce au aparținut lui Petru cel Mare, împodobesc astăzi tezaurul Ermitajului din Leningrad.

„Prin urmare, spre apus, marea aceasta, numită Caspica, este străjuită de Caucaz; iar spre soare răsare se întinde cît vezi cu ochii o cîmpie nesfîrșită. Din această cîmpie nemărginită cea mai mare parte o stăpînesc massagetii, împotriva cărora avea de gînd Cyrus să pornească” (Herodot, I, CCIV).

Una din cetățile pe care massagetii se puteau sprijini în apărarea lor a fost descoperită, în anul 1940, de arheologi sovietici sub conducerea lui S. P. Tolstov, în Șani-Daria. Se numea Tcirik-Rabat-Kala. Cetatea ovală, lungă de 850 metri și lată de 600 metri, era înconjurată de un zid

dublu. În centru se afla citadela, în mijlocul ei mormintele regale. În jurul citadelei se întindeau cartiere de locuințe. Cetatea va fi fost, poate, principalul sediu al apsiacilor, „massageții apelor și mlaștinilor“. După relatările grecești, singurele de care dispunem, uniunea triburilor massageților era pe atunci condusă de o femeie, pe care Herodot o numește Tomyris:

„Pe vremea aceea, după moartea soțului ei, peste massageți domnea o regină; Tomyris îi era numele“ (Herodot, I, CCV).

Armata persană întâlnește pe Sir-Daria pe cea a massageților și se pare că a învins-o într-o primă ciocnire. Pe Sir-Daria au fost ridicate cetăți persane de graniță, printre care Kyreșata — orașul lui Cyrus — distrus două sute de ani mai târziu de Alexandru. Mai apoi armata persană trece fluviul-frontieră și se ciocnește în largul stepei cu armata lui Tomyris:

„Multă vreme s-au tot luptat ei așa, fără ca vreunul să dea semne că slăbește în puteri; în cele din urmă massageții au biruit. Cea mai mare parte a oștii lui Cyrus a fost nimicită pe acele locuri, iar Cyrus însuși și-a găsit acolo sfârșitul, după ce domnise douăzeci și nouă de ani. Tomyris, umplând un burduf cu sînge de om, puse să fie căutat leșul lui Cyrus printre mormanele de perși morți și cînd îl găsi îi muie capul în burduf; ocărînd mortul, îi vorbea așa:

„Deși sînt încă în viață și te-am biruit în luptă, tu totuși m-ai ucis, prinzîndu-mi fiul prin înșelăciune; acum însă, precum te-am amenințat, mi-a venit mie rîndul să te satur de sînge!“ (Herodot, I, CCXIV).

Nu știm dacă lucrurile s-au petrecut așa cum le povestește Herodot — motivul capului umplut cu sînge sau aur revine mereu. Cert este că în 530, Cyrus a fost învins și și-a pierdut viața. Mai este de asemenea cert că la popoarele de stepă capul inamicului ucis a fost încă multă vreme un trofeu rîvnit. Cadavrul regelui ucis a fost desigur răscumpărat de perși și înmormîntat într-un mausoleu ciudat lîngă Pasargadai, pe care mace-

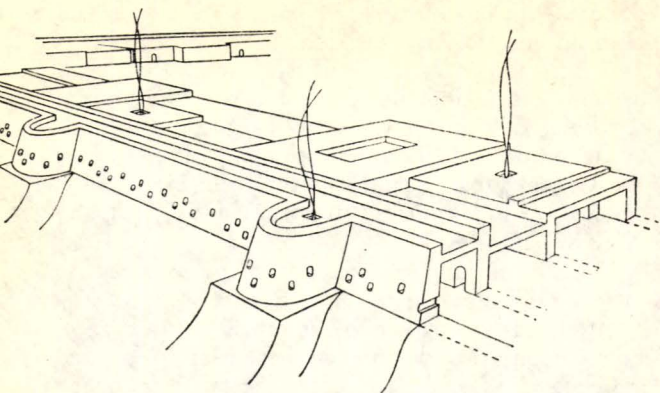
donenii lui Alexandru l-au mai găsit în bună stare cînd au cucerit Pasargadaiul.

„Aristobulos . . . a văzut acolo o lectică de aur, o masă cu tacîmurile și vesela necesară, o cadă de baie de aur, foarte multă îmbrăcăminte și multe bijuterii cu pietre prețioase. . . După spusele lui Onesekritos, turnul era de opt etaje, în cel superior fiind mormîntul propriu-zis“ (Strabon, XV, 80).

Mormîntul lui Cyrus, așa cum s-a păstrat pînă în ziua de azi, constă dintr-o casă de piatră, cu fronton, care se ridică pe o terasă în șase trepte. Este înconjurat de un cimitir islamic și de o moschee din secolul al XIII-lea al erei noastre, ceea ce împiedică efectuarea de săpături în jurul mormîntului.

Înfrîngerea perșilor la nord de Sir-Daria avea să influențeze în mod hotărîtor istoria ulterioară a Asiei Centrale. Planul unei ocupări de către perși a Asiei Centrale eșuase definitiv în fața rezistenței triburilor locale. Asia centrală rămase în afara imperiului Ahemenizilor. Perșii n-au putut păstra decît cîmpiile de la poalele munților din marginea platoului iranian. Cyrus eșuase mai ales în fața comunității primitive a triburilor care abia începuse să se descompună.

Caracterul primitiv al societății din Asia Centrală în epoca Ahemenizilor se vedește în cîteva construcții de așezări pe Amu-Daria. În zona unor ample lucrări de irigare au fost găsite pe mari platouri construcții ciudate de locuințe. Kalaly-Gyr este o așezare dreptunghiulară, de 1100 pe 700 metri; Kûzaly-Gyr este o așezare triunghiulară, corespunzînd formei dealului, lungă cam de 1000 metri, cu lățimea de 400 metri. Ciudată la aceste așezări nu apare forma, ci structura. Înăuntrul zidurilor înconjurătoare nu se ridicau case de locuit — poate că turmele erau adăpostite aici, dacă dușmanii invadeau țara. Oamenii și vitele se puteau refugia iarna în lungile coridoare ce străbăteau, de-a lungul, zidurile înconjurătoare. La Kûzaly-Gyr existau două, la Kalaly-Gyr trei asemenea coridoare-locuințe, unul lîngă altul, în

Küzali-Gyr, Chorezm, secolele VI—IV î.e.n. După S. P. Tolstov.

care putea fi adăpostit un trib întreg. Dar nicăieri nu se vede nici un compartiment mai deosebit, în care un suveran, un șef de trib sau o aristocrație și-ar fi putut afla un loc privilegiat. În timpul cercetărilor lui Tolstov singura clădire din interiorul incintei se dovedi a fi o casă a morților, cu mai multe încăperi, în care osemintele decedaților erau păstrate în vase mari de lut.

Este de crezut că tot cam așa arătau așezările agricultorilor și ciobanilor persani care participau prea puțin la dominația mondială exercitată de regii și nobilimea lor. O asemenea casă mare al unui clan persan, datînd din secolul VII î.e.n., a fost descoperită în capitala elamită, Susa, care, după distrugerea sa, căzuse în mîinile perșilor. Aproape la fel și-au construit în Iranul de vest case comunitare de clan încă în veacul nostru, nomazii lurici pe care, în anul 1925, guvernul persan i-a obligat să se stabilească.

Triburile Asiei Centrale își păstrează libertatea și aveau să rămînă, și în mileniile următoare, o amenințare permanentă pentru Iran. Mai profund încă decît neîncetatele ciocniri militare, influențe spiritual-religioase ale Asiei Centrale aveau să marcheze Iranul pentru peste un mileniu.

ZAUTARUL ZARATHUSTRA

Un nume este pe veci legat de Iran. Este mai cunoscut decît Cyrus și Tomyris, mai important decît Dareios și Chosrau, și purtătorul acestui nume nici nu este măcar băștinaș din Iran, în limitele sale actuale, ci se trage dintr-un popor arian nomad din Asia Centrală. El este întemeietorul mazdaismului: Zarathustra, zautarul (preotul) unui trib ce-și ducea existența nomadă, în prima jumătate a mileniului I î.e.n., în acea zonă în care Cyrus pătrunsese cu trupele sale pentru a supune Asia Centrală. Tradiția greacă îl pomeneste ca Zoroastru.

Adeptii religiei mazda, puțini față de perioada ei de înflorire, se mai străduiesc și astăzi — în India sub numele de parși și, izolați, în Iran — să păstreze vechea credință. Literatura religiei mazda este foarte bogată. Această religie națională iraniană, născută în perioada trecerii triburilor iraniene de la nomadism la sedentarism și a formării de state, are rădăcini adânci în lumea de idei din perioada comunei primitive a popoarelor de stepă. Procesul îndelungat și complicat al trecerii lor la agricultură și societatea împărțită în clase a durat mai multe secole și a fost marcat de adânci conflicte. Forma religioasă în care iranianii au devenit conștienți de acest proces a fost învățătura lui Zarathustra, care nu a fost fixată în scris, ci transmisă numai prin tradiție orală.

alte religii preiraniene și iraniene, a preluat mult de la ele și a și evoluat, adaptându-se schimbărilor politice și sociale din Iran.

Manuscrisele pe care le cunoaștem azi nu sînt mai vechi de 1 100—1 200 ani. Abia principiul islamic, că „oamenii cărții“ — ahl al-kitab — adică posesorii unei cărți sfinte, trebuie protejați de cuceritorii arabi și nu tratați ca dușmani de moarte, a dus la fixarea în scris a operelor tradiționale. Desigur că vor fi existat și culegeri mai vechi, datînd încă din perioada preislamică. Pîna la perioada islamică însă, rolul hotărîtor l-a avut viul grai, vorbirea disciplinată de rimă, formă în care și religia hinduistă a rezistat timp de milenii, pîna la cucerirea europeană. O religie orală este însă mult mai dependentă decît una bazată pe scriere, de existența unor credincioși practicanți. Ne-au parvenit rămășițele unor texte scrise aparținînd unor comunități religioase ai căror ultimi credincioși s-au stins de veacuri. O religie ce se bazează pe tradiție orală dispare însă dacă este lipsită de adepți, dornici să memoreze și să învețe și pe alții texte vechi, pe care, în parte, nici nu le mai pot înțelege. Iar dacă o asemenea religie devine din religie de stat, cu texte juridice, sanitare și altele, interesînd statul, o simplă religie tolerată în altă zonă, ea pierde în mare parte acele părți ale tradiției ce nu mai sînt necesare. Astfel textele parșilor ce ni s-au păstrat pîna azi sînt aproape exclusiv rituale, atribuirea lor exactă anumitor perioade și regiuni fiind imposibilă. De aceea nici nu s-au putut deduce pîna acum din tradițiile parse ceva mai precise nici măcar cu privire la perioada vieții întemeietorului și profetului acestei religii. Din informațiile geografiei mitologice pare să reiasă doar că Zarathustra și-a dus activitatea în sudul Asiei Centrale și că a trăit înainte de mijlocul mileniului I î.e.n.

În favoarea acestei ipoteze pledează forma lingvistică proto-iraniană a învățăturilor denumite Gathas, care, de bună seamă, îi pot fi atribuite lui Zarathustra. Aceste Gathas constituie partea cea mai veche a culegerii de texte protoiraniene 82

ce s-a numit din vechi Apasta (culegere), iar în neo-persană se numește Avesta.

Avesta cuprinde astăzi:

1. *Yasna* — „jertfele“ — texte rituale ce cuprind și cele șaptesprezece *Gathas*;

2. *Yaşts* — cîntece de jertfe, pe vremuri treizeci la număr;

3. *Vidēvdāt*, o culegere de legi religioase, care ar fi unul din cei douăzeci și unu de *nask* de care pomenește tradiția.

La acestea se mai adaugă un șir de opere religioase, de care nu dispunem decît în traduceri sau prelucrări în limba persană medie, dar ce cuprind adesea un material foarte vechi. Între ele sînt de relevat *Bundahišn*, o relatare a genezei, *Dinkart*, „cartea învățăturii“, precum și *Ayātker-i-Zamāspik*, o profeție apocaliptică de origine medio-persană.

Repetatele redactări și aflarea multor tradiții locale felurite fac să fie dificil să se distingă adevărata învățatură a lui Zarathustra, căci multe elemente ce ne apar astăzi contradictorii, ba chiar antagonice, se referă totuși, mereu, tot la învățătura întemeietorului și învățătorului Zarathustra. Pe cît se poate aprecia astăzi, acesta nici n-a creat o învățatură unitară și cu siguranță că n-a fost conștient de faptul că făurea o mare religie, care avea să stăpînească, timp de un mileniu, Iranul. Ca alți mari reformatori religioși după el, Zarathustra credea că restaurează vechea religie a poporului său, pe care o ruinaseră abuzurile. După cum Mohamed crezuse că înnoiește religia lui Avraam și s-a ridicat ca păstrător al tradiției, al vechiului, împotriva neajunsurilor vremii sale, Zarathustra Zautarul predică poporului său despre venerarea, după concepția lui din vechi, a lui Ahura Mazda, zeul luminii, a cărui renegare ar fi păcat — „Drug“. Pentru Zarathustra „Drug“ însemna a gîndi, a vorbi, a acționa împotriva normei, a principiilor ordinii mondiale, în limbajul lui „Așa“. Principiile ordinii mondiale hotărăsc cum

nericul. Încălcarea acestor principii sprijinea răul, era „Drug“.

Zarathustra și-a început activitatea ca predicator al tribului său, un trib de nomazi de pe versantul de nord al podișului, poate Turcmenia de astăzi. Baza economică a tribului o constituia creșterea vitelor cornute; mai ținea cămile, cai și animale mai mici. Vita cornută era în centrul religiei tribului; în serbări orgiastice nocturne vite erau jertfite în chinuri. În aceste ceremonii juca un mare rol un gen de beție, de stare de transă, în care căpeteniile de triburi — Kavi — proroceau. Planta din care se obținea licoarea ce dădea starea de transă este denumită hauma în textele persane. Poate fi o plantă înrudită cu cînepa asiatică, a cărei putere, de a ameți simțurile, făcea să fie considerată sacră de șamanii siberieni, ca și de „hașașini“ (mîncătorii de hașiș, de cînepă). Herodot relatează despre sciți:

„Sciții iau boabe din această cînepă și se retrag sub corturile lor de pîslă și aruncă boabele pe pietre înfierbîntate. Cînd boabele cad pe aceste pietre scot fum și răspîndesc aburi mai deși decît în orice baie de abur grecească. Sciții însă urlă de plăcere în acești aburi“.

Herodot vedea în urletele în aburii cînepei numai o expresie a plăcerii. Din Gathas aflăm despre „sciții“ tribului lui Zarathustra, că este vorba de mai mult decît atît (44,2):

„...îi întreb pe cei ce privesc mulțimile la executarea ritualului cu care Carapan-ul și Usi-ul (titlurile a doi demnitari ai tribului) lasă vaca pradă setei de sînge („Eșma“) și ascultă ce urlă Kavi-ul în aburi...“

O expediție arheologică sovietică în Altai a găsit mormîntul unui asemenea kavi, „ce urlă în aburi“, într-unul din tumulii funerari de la Pazirik. Din zestrea deosebit de bogată și de bine conservată a mormîntului făcea parte, pe lîngă țesături și cai înșăuați, un cazan de bronz umplut cu pietre, printre care s-au găsit resturi calcinate de semințe de cînepă. Acest mormînt de kavi se află într-o regiune căreia i s-ar potrivi descrierea climatică

a mult și repetat lăudatei „țări a arienilor“. Într-adevăr în Vidévdāt (1,2—4) se spune:

„Ca cel mai bun dintre locuri și așezări Eu, Ahura Mazda, am creat Vaidșah-ul arienilor... zece luni este iarnă acolo, numai două luni este soare, iar în timpul iernii apele sînt înghețate, pămîntul este înghețat și plantele sînt înghețate...“*

„Cel mai bun loc“ cu zece luni de iarnă? Texte mai tîrzii au localizat acest „Vaidșah Arianam“ în Azerbaidjan, iar Gathas, pe cît se pare, în Sogdia sau în Margiana. Dar cu nici una din aceste localizări nu se potrivesc indicațiile, aparent contradictorii, că „țara arienilor“ ar fi o țară bogată, prielnică păstorilor, și că ar avea zece luni iarnă și două luni vară. Aceste indicații, ce par să se excludă, în Altai se întregesc reciproc fără probleme. Bogata vegetație de umbelifere nu este niciodată acoperită în întregime de zăpadă puțină a iernilor lungi, astfel încît turmele găsesc totdeauna hrană. Tocmai de aceea, munții Altai au fost în repetate rînduri, pînă în perioada mongolică, centrul unor mari imperii nomade. Și în epoca lui Zarathustra, munții Altai trebuie să fi fost zona principală a unei mari federații sau a vreunei alte formațiuni statale scite, cum ne informează marea densitate a mormintelor din văile lor înalte.

Arienii lui Zarathustra se așezaseră însă deja mult mai spre sud, în apropierea acelor așezări cu locuințe colective în chip de ganguri, din regiunea fluviului Oxus, ca cele de la Kalaly-Gyr și Küzali-Gyr. Conform tradiției, Yima, eroul mitic și primul rege al tribului, ar fi așezat, în epoca sedentarizării, poporul său de arieni în astfel de locuințe tip gang. După cum scrie în Vidévdāt (25—26) Ahura Mazda îi dăduse sfatul să se apere de intemperii prin astfel de construcții:

„Pe urmă fă un gang (peșteră) lungă de o fugă de cal (cam 2 000 pași) în fiecare din cele patru laturi. Acolo vei aduce un trib de vite mici și mari, de oameni, cîini și păsări și foc roșu-

luminos. Apoi fă peștera, lungă de o fugă de cal pe fiecare din cele patru laturi, locuință pentru oameni, lungă de o fugă de cal pe cele patru laturi, grajd pentru vite“.*

Zeul principal al acestor arieni era întruchi-
parea regelui armatelor, Mithra, care reprezenta
totodată bolta cerească. Mithra — „pactul“ —, ca
zeu al Uniunii, era și garantul pactelor dintre
triburile ariene:

„Ne închinăm lui Mithra, stăpînul întinșelor
pășuni... / primul care s-a așezat pe frumoasele
culmi împodobite cu aur / și de acolo privește,
de sus /, prea plin de putere, la întreaga lume a
arienilor... / pînă la lacurile adînci cu apele
întinse, spre care fluvii navigabile curg cu largile
lor valuri, / pînă la Iškata și Pouruta, / pînă la
Mouru (Merw) și Harova (Herat), / pînă la pășu-
nile Soghdiane și ale Chorezmului...“ (Mithra-
Yašt, 4, 12—16).**

În bătălie Mithra era precedat de „cel ce
înfrînge rezistența“ — Vrthragna:

„Vrthragna, cel creat de Ahura, are făptura
unui porc mistreț, ce atacă cu colți puternici, un
vier violent, cu colți ascuțiți, un vier sălbatec ce
ucide la prima izbire, de care nu te poți apropia
dacă este furios, cu fruntea pătată, viguros, cu
picioarele dinainte de bronz, cu picioarele dinapoi
de bronz, cu mușchii și coada de bronz, cu falcile
de bronz...“ (Vrthragna-Yašt 74).***

La stînga lui Mithra pășea în luptă Rașnu,
zeul ordaliilor, în numele căruia se organizau jude-
căți ale Domnului, cu metal topit sau băuturi
otrăvitoare, iar la dreapta Sraoșa Asya, care dimi-
nețile chema, în chip de cocoș, credincioșii la
rugăciune.

Oștile lui Mithra erau constituite din Fravași-
manii, sufletele morților, care corespund războini-
cilor de elită din Walhala lui Votan, acesta, la
rîndul său, corespunzînd lui Mithra. De la Fravași

* J. Darmesteter, *Op. cit.*, pp. 25/26

** După H. S. Nyberg, *Die Religionen des Alten Iran*,
p. 53

*** *Idem*, p. 69.

arienii aşteptau toate binefacerile. Ei erau invo-caţi la izvoare, lor li se adresau rugi pentru ploaie, copii, creşterea plantelor, naştere uşoară, succes în război, pentru soare şi lună. Acestor „maarut“, oştile sufletelor morţilor, le corespundeau „asocia-ţiile de bărbaţi“ ale celor vii, care jertfeau taurii şi se bucurau de beţia cînepei.

„Din pricina învăţăturii prin care îi întorc pe oameni de la fapta cea mai bună, Madza le-a vestit nenorociri celor ce nimicesc viaţa taurului în vorbiri extatice, ce preferă pe „carapanii“ stării „Aşa“ (ordinea convenită a lumii). (Yasma, 32, 12).*

„Acela distruge învăţăturile noastre care afirmă că taurul şi soarele ar fi cele mai rele lucruri pe care le poate vedea ochiul, care îi socoate prea fericiţi pe adepţii drug-ului, pustieşte păşunile şi poartă arma ucigătoare împotriva celor ce ţin de Aşa“, predica Zarathustra (Yasna 32, 10).** El se ridică împotriva „pustiirii păşunilor“ prin jertfele de cornute, combătea părerea că Dumnezeu ar fi totodată bun şi rău, lupta împotriva religiei lui Mithra, credinţa tradiţională a tribului său. Despre Mithra se spunea:

„Tu eşti totodată cel rău şi cel mai bun pentru pămînturi şi oameni, căci tu, Mithra, eşti domn peste pacea şi discordia pămînturilor“ (Mithra-Yaşt 29).***

Asociaţiilor de bărbaţi şi relaţiilor tribale Za-rathustra le opunea comunitatea celor ce credeau în „Aşa“, pe care îi unea credinţa comună în „ordinea convenită a lumii“.

„Nici unul dintre voi să nu asculte de învă-ţăturile sfinte şi de prescripţiile celui ce crede în drug, căci el aduce nenorocirea şi pieirea peste casă şi trib şi regiune şi ţară...“ (Yasna, 31, 18).****

Aceasta constituia deja baza revoluţiei sale religioase, a depăşirii legăturilor tribale, comuni-

---

* *Idem*, pp. 202/203

** H. S. Nyberg, *Op cit.*, pp. 202/203

*** *Idem*, p. 62

**** *Idem*, pp. 202/203

tare, ancestrale ale vechii religii, legături ce se descompuneau în urma creării de state mai mari. În satele și orașele ce se întemeiau erau amestecați aparținători ai multor triburi diferite, astfel încât vechile culturi tribale nu puteau constitui o legătură unitară între ei.

Războaiele nimicitoare, exploatarea și asuprirea care creșteau, sfîșiau societatea. Mizeria și sărăcia, suverani răi, speranța unei eliberări de mizerie și lipsuri și a unei dreptăți ce nu putea fi dobîndită pe acest tărîm deveniră probleme religioase.

„Fie ca domnitori buni să domnească asupra noastră, nu domnitori răi“, (Yasna 48,5) dorea Zautar-ul.* El opunea învățaturii cultului zeului totodată bun și rău, al nopții, cultul luminosului zeu al cerului, Ahura Mazda. El nu inventase acest zeu. „Assara Mazas“ și „Mithra“ apar încă în liste asiriene de zei din secolul al VII-lea î.e.n. Multe triburi ariene, între ele perșii din sud-vestul Iranului, îl socoteau pe Ahura Mazda zeu suprem. Alte grupe însă acordau acest atribut de cinste lui Mithra ori altor zei ahurici asemănători. Ei se deosebeau în aceasta de indienii înrudiți ca neam, pentru care „assurii“ erau demoni răi, în timp ce „daivas“, venerați ca sfinți de indieni, erau considerați de iranieni duhuri rele și ființe de spaimă. Tot astfel Indra cel iubit în India, era pentru arienii din Iran un demon sălbatec, ostil.

Această contrapunere religioasă poate să fi fost o oglindire târzie a ostilităților dintre indieni și iranieni, care au dus, în cele din urmă, la părăsirea Asiei Centrale de către indieni.

Se pare că tribul lui Zarathustra se închina lui Ahura Mazda, ca zeu al zilei și al cerului luminat. Era evident și nou faptul că pe acest Dumnezeu neutru, ce le apărea tuturor la fel, Zarathustra îl pune în legătură cu principii morale. În cursul evoluției sale religioase, Zarathustra îl contopi tot mai mult pe Ahura Mazda

* *Idem*, p. 201

cu fratele geamăn inițial, Spanta Manyuș, căruia i se contrapunea Angra Manyuș, (în persana medie și modernă, Ahriman) ca fratele geamăn inițial rău. Amândoi treceau desigur la început drept fii gemeni ai lui Ahura Mazda.

Sublinierea valorilor morale prin legarea lui Spanta Manyuș de Ahura Mazda pare să fie unul din izvoarele succesului lui Zarathustra. Vechea morală de trib — ce servește tribului este bine — se descompunea odată cu triburile. Au trebuit create noi criterii morale. Ele s-au vădit în transformarea zeului cerului în „Atotmilostivul“, de la care putea spera ajutor și omul izolat, care își pierduse tribul.

Spanta Manyuș este Creatorul — „somnul“ — ca „vis“ sau transă a șamanilor. Pentru Zarathustra mai sînt importante venerarea fericitilor răposați și „arătarea“ sufletului în extaz pe locul ordaliilor. Aceasta apare în imnul:

„Eu, Zarathustra, care în calitate de adevărat profet și tovarăș al misterelor îmi ridic în rugă glasul și cînt, O Mazda...“ (Gatha, 50,6).*

Aici Zarathustra intonează cîntul magic, pentru a afla sfintele reguli. Rostul acestui cînt extatic este să înlocuiască „urletele în aburii cînepei“. Spanta Aramati, zeița pămîntului „cu forță eficace“, reprezintă creșterea vitelor și tribul păstorilor.

Ancestrală trebuie să fi fost și învățătura despre podul Djinvat, care duce de pe vîrfurile Elbruzului pînă în împărăția lui Ahura Mazda, învățatură ce nu ne-a parvenit decît într-o redactare tîrzie (în Vidévdāt 19,28—32). Podul acesta era îngust ca tăișul sabiei pentru dușmanul credinței, lat ca drumul oștilor pentru credincios.

Polemica împotriva Kavi-lor, carapanilor și cultului lui Mithra a avut drept consecință izgonirea lui Zarathustra.

„În ce țară să fug, / Încotro s-o iau să pot fugi? / Sînt izgonit din chvaētu și din Airyanam (țara arienilor). / Nu este să-mi placă mie, / voro-

zóna, pe care să-l urmez(?), / nici principii țării / care îi aparțin drug-ului. Cum să-ți fiu ție pe plac, o Mazda Ahura?“ se spune în Yasna 46,1 al religiei persane vechi.* Complet sărăcit, profetul fugi, însoțit de puțini credincioși, așa cum, o mie de ani mai târziu, Mohamed a trebuit să fugă de la Mecca la Medina. Această *hedgira* — fugă, emigrare — avea să-l ajute pe Zarathustra să obțină audiență, mult dincolo de limitele tribului său. Neliniștit, Zarathustra se jelea în timpul fugii sale:

„Cînd îmi voi primi, prin «Așa» simbria — zece iepe în gestație și o cămilă — ce mi-a fost făgăduită, o Mazda...?“ (Yasna, 44, 18).**

El a ajuns la *massageți* — „turii“ cum sînt denumiți în tradiția zarathustriană. Pe Amu-Daria i-a adus jertfe lui Ardvi Suro Anahita, zeița fluviului, marea zeiță a fecundității, ce se bucura de mare cinste la turi și arieni — *massageți* și *sciți*.

„Eroica, curata Ardvi, ce se întinde departe, tămăduitoare, dușmana diavolilor, ... / cucernica, protectoarea irigațiilor, cucernica, protectoarea turmelor, / cucernica, protectoarea ogoarelor... / care curăță toată sămînța bărbătească, / și pre-gătește pentru naștere tot rodul pîntecelui femeiesc...“ (Ardvi-Yast 5,1).***

Ca zeiță a fecundității zeița Ardvi era atît de venerată, încît chiar și Ahura Mazda i-ar fi adus jertfe:

„Creatorul Ahura Mazda i-a adus jertfe... Apoi a implorat-o să-i dea acest sprijin: Dă-mi tu, buno, atotputernico Ardvi Sura Anahita, puterea să-l cîștig pe fiul lui Purușaspa, pe credinciosul Zarathustra, să gîndească după cum zice religia, să lucreze după cum zice religia. Iar Ardvi-Sura Anahita i-a dat acest ajutor“ (Ardvi-Yast, 17—19).****

* *Idem*, p. 233

** *Idem*, p. 195

*** După H. Lommel, *Die Yäst's des Awesta*, p. 32

**** *Idem*, p. 34

Ei i s-a adresat și profetul alungat:

„Ei i-a adus jertfe credinciosul Zarathustra... Apoi a rugat-o să-i dea acest sprijin: Dă-mi tu puterea să-l câștig pe fiul lui Arvataspa, pe puternicul, kavicul Viștaspa să fie de acord cu religia...“ (Ardvi-Yast, 104—105).*

A fost bine primit și i s-a dat nevastă din acest trib. Kavi-ul Viștaspa s-a ocupat de refugiu, care însă a trebuit pentru aceasta să se desprindă în mare măsură de religia în care crescuse. Gazda se închina lui Mithra și o venera pe Anahita, era însă totodată dispus să preia și dualismul lui Zarathustra.

Mulțumindu-se în mod înțelept cu posibilul, refugiatul îl preluă pe Mithra în religia sa și o prezentă, pe cât se pare, pe Ardvi ca soția lui. Chiar și cultul Hauma, inițial condamnat, s-a impus iarăși și a fost acceptat de profet. Numai sacrificarea vitelor a rămas exclusă.

Acum Zarathustra renunța în mod conștient la orice legătură a religiei sale cu un trib anume. Învățătura străină de lume despre ordalii și cîntecul magic s-a transformat într-o religie sincretistă cu o mare capacitate de absorbție și adaptare, acceptabilă pentru toate triburile iraniene. În această perioadă a devenit dominant dualismul bine-rău. Punîndu-le pe picior de egalitate și în situația de a se limita reciproc, noua religie a scăpat de întrebarea mereu repusă tuturor religiilor monoteiste, cum de admite un zeu atotputernic atîta rău și mizerie în lume. Dacă Binele și Răul sînt principii ce își țin veșnic cumpăna, se explică și caracterul contradictoriu al lumii:

„Haide, deci, să vorbesc de aceasta cu cei ce o doresc, / despre lucruri pe care știutorul trebuie să le țină minte... / La început cele două spirite / care în transă au fost recunoscute gemene, / sînt în sens, în cuvînt și în acțiune / cel mai bun și cel rău... / și cînd aceste două spirite s-au unit, / au zămislit ce a fost întîi, / viața și neviața, și că la urmă / existența rea va fi pentru dușmanii

credinței / și cel mai bun manah pentru cei drepti“ (Gatha a treia, 1—4).*

Coexistența celor două spirite explica credincioșilor îngrădirea binelui de către rău. Lupta dintre ambele principii ducea la o dialectică, motivată religios, la o învățătură a luptei contrariilor, ce ar străbate toate fenomenele lumii, și părea să dea un sens haosului războaielor și luptelor intestinale. Ele erau toate fie acțiunea binelui care vrea să nimicească răul, fie acțiunea răului care aduce mizeria.

Promisiunea unei răsplătiri finale a celui bun, a celui ce crede în Așa, și a pedepsirii celui rău, a necredinciosului, căruia nu-i va fi îngăduit să treacă podul Djinvat, a devenit elementul central al religiei societății iraniene, odată cu împărțirea ei în clase. Iranianul, disperat de acest tărîm, își căuta dreptatea în celălalt.

În acest sens învățătura lui Zarathustra este o religie a mîntuirii, iar promisiunea Zautarului de a arăta oamenilor calea ieșirii din mizerie, a permis noii religii să se extindă repede în multe regiuni iraniene. Cum era destul de tolerantă ca să poată accepta alți zei și lăsa triburilor vechii lor sfinți, aria exactă a extinderii ei este greu de stabilit. Categoricală era numai polemica împotriva daevas-ilor, împotriva cărora erau dealtfel mulți iranieni. Adorarea zeilor Ahura nu este o particularitate a cultului lui Zarathustra. Pe Ahura Mazda îl venerau și persii din sud-vest, iar zeului cerului i se închinau și mezii. Nume izolate de zei sau felurite rituale nu ne indică deci decît puțin despre extinderea religiei lui Zarathustra. Politica de toleranță a primilor ahemenizi nu a opus nici o rezistență misiunii sale, totuși religia pornită din Asia Centrală nu a reușit să devină religia de stat a ahemenizilor.

Unul din puținele indicii relativ sigure ale pătrunderii mazdaismului este tipul riturilor funereare. Popoarele Asiei Centrale reprobau „profana-

---

* După G. Widengren, *Iranische Geisteswelt von den Anfängen bis zum Islam*, p. 150.

rea“ pământului prin înmormântarea cadavrelor. Ei abandonau morții, lăsându-i să fie mâncați de câini sau păsări. Numai oasele erau strânse și adunate în case ale morților, ca la Kalaly-Gyr. În Vidévdāt (3,8) se spune:

„O creatorule, prea sfinte Așa! / Unde pe lume aici (este)... / În al doilea rînd mai neplăcut? / Atunci răspunse Ahura Mazda: / Într-adevăr, acolo unde se îngroapă mai multe cadavre...“*

Mai sigur decît numele lui Ahura Mazda, ritul funerar, anterior străin Iranului, îi indică cercetătorului zona de extindere a noii religii — și chiar monumentul funerar-turn al lui Cyrus la Pasargadai vădește că ahemenidul nu era din adeptii lui Zarathustra, deși și el se închinase lui Ahura Mazda.

Marelui rege căzut în luptă în stepa massageților i-a urmat fiul său, Kambyzes (al II-lea), care întreprinde expediția împotriva Egiptului, desigur pregătită încă mai de mult. Încercările de a supune Cartagina și împărăția „etiopienilor cu viață lungă” din Africa au eșuat. O armată pornită să cucerească oazele pustiului Libiei s-a pierdut în imensitatea mării de nisip. În 522 î.e.n. o știre alarmantă rechemă armata perșilor: Bardiya, fratele suveranului, ar fi pus mîna pe putere în Media. Kambyzes muri în timpul marșului de întoarcere și le-ar fi încredințat ofițerilor săi un secret. Rebelul n-ar fi fratele său, căci chiar dînsul pusesese să fie ucis Bardiya. Răsculatul ar fi un mag med, pe nume Gaumata.

Episodul Gaumata-Bardiya mai este și astăzi încă învăluit în mister și nu există încă în știință o concepție unică asupra a ceea ce s-a întîmplat cu adevărat în anul 522 î.e.n. Dispunem de relatarea lui Dareios care l-a răsturnat pe Gaumata-Bardiya, precum și de indicațiile lui Herodot, întemeiate pe surse persane —dar ambele izvoare prezintă contradicții și neclarități care dau loc la îndoieli. Acestea se reduc la întrebarea: cine a fost acel Gaumata — un uzurpator med sau adevăratul Bardiya, pe care Dareios l-a calificat de mincinos pentru a-l izgoni de pe tron?

„Vorbește regele Dareios: Asta (este) ce am făcut după voința lui Ahura Mazda, după ce 94

am ajuns rege. Unul pe nume Kambyses, fiul lui Cyrus, din neamul nostru, fusese aici rege.

Acel Kambyses avea un frate, pe nume Bardiya, din aceeași mamă și același tată ca și Kambyses. Iar Kambyses l-a ucis pe acel Bardiya. Când Kambyses îl ucisese pe Bardiya, poporului nu-i era cunoscut că Bardiya a fost ucis. După aceea, Kambyses a pornit cu oștile împotriva Egiptului. Când Kambyses fu plecat în Egipt, poporul a devenit ostil, iar minciuna s-a întins în țară, atât în Persia, cât și în Media și în celelalte țări.

Vorbește regele Dareios: A fost un bărbat, un mag, pe nume Gaumata, care s-a răsculat la Pișiyauvada, de pe un munte pe nume Arakadriș. În ziua a patrusprezecea a lunii Uuakna (11 martie 522) a fost, când s-a răsculat. El a mințit astfel poporul: «Eu sînt Bardiya, fiul lui Cyrus, fratele lui Kambyses». După aceasta întregul popor se răsculă și a trecut de partea aceluia, atât în Persia, cât și în Media și în celelalte țări. El a luat domnia. În ziua a noua a lunii Garmapada (2 aprilie) a fost, atunci când a luat domnia. După aceea Kambyses muri de moartea sa“.*

Dareios puse să fie înregistrată această relatare în marea sa inscripție rupestră de la Behistun, după ce își așezase propria domnie asupra imperiului lui Kambyses. El era nepotul lui Arsames, „regele din Parsa“, pe care Cyrus îl alungase de pe tron. El apăru ca restauratorul forței persane, ca singur moștenitor al ahemenizilor, care a avut de combătut o mulțime de „regi mincinoși“. „Gaumata, însă, magul, mințea cum că ar fi rege al Persiei“.

Herodot, care a călătorit prin Persia jumătate de secol mai târziu, ne mai dă alte amănunte. Astfel el afirmă că adevăratul răsculat s-ar fi numit Patizeithes, care l-ar fi îndemnat la răscoală pe fratele său, Bardiya — denumit, de Herodot, Smerdis — ce ar fi semănat la chip cu principele.

„Pe când Kambyses, fiul lui Cyrus, își pierdea vremea în Egipt și înnebunea tot mai rău, doi

---

* După F. H. Weissbach, *Die Keilinschriften der Achämeniden*, § 1, Col. 10/11

magi, frați între ei, se răzvrătiră împotriva lui. Pe unul din ei, Kambyzes îl lăsase ca intendent al palatelor regale" (Herodot, III LXI).

Deși nu există nici un izvor care să contrazică versiunea greacă sau cea persană, unii istorici au calificat acea relatare a lui Dareios drept „un mare scandal” și au bănuit că Bardiya nici n-ar fi fost ucis de fratele său. Din contră, el ar fi luat domnia abia la primirea știrii morții lui Kambyzes. Dareios însă, care, în calitate de comandant al gărzii, era mai mare peste toată oastea Marelui rege decedat, ar fi folosit momentul, răspîndind povestea cu uciderea lui Bardiya, pentru a-l alunga pe acest „mincinos” din scaun și a-și întemeia propria domnie. Patizeithes, însă, n-ar fi fost fratele lui Bardiya, ci guvernatorul Mediei, trecut de partea lui Bardiya.

Această interpretare a evenimentelor pare posibilă, dat fiind că era vorba de un politician atît de înțelept și de energic ca Dareios — izvoarele însă n-o susțin, afară doar de cazul că Bardiya s-ar fi sprijinit cu totul pe mezi și ar fi încercat să smulgă puterea aristocrației persane. O astfel de politică, sprijinită pe mezi, a unui fiu al lui Cyrus este de conceput, căci Ecbatana continuase să rămînă și sub acesta capitala imperiului și sediul guvernului. Dacă însă acest Bardiya a fost cu adevărat fiul lui Cyrus sau a fost magul Gaumata schimbă puțin desfășurarea și semnificația mișcării. Poate fi considerat cert că, la moartea lui Kambyzes, domnia a revenit unui rege Bardiya, sub care magii au participat la conducere. Și corpul ofițeresc al armatei ce se întorcea în patrie l-a recunoscut la început pe Bardiya. Politica internă a lui Bardiya era determinată de necesitatea de a găsi sprijin la popoarele imperiului său, inscripția de la Behistun confirmînd afirmația împotriva perșilor, adică împotriva aristocrației persane:

„În acest răstimp magul dăruie pe toți supușii săi cu mari binefaceri, așa că, la moartea lui, o mare jale cuprinse pe toți, afară doar de perși” (Herodot, III LXVII).

Dareios scrie în a 14-a coloană din inscripția sa de la Behistun: „Eu am readus oștenii în subordinea aristocrației militare, iar înaltei aristocrații i-am redat iarăși proprietatea neamului și cea familială, ce îi fusese răpită de Gaumata, magul“.

Gaumata-Bardiya luase deci nobilimii persane moșiile și pe cei ce le munceau, precum și pe cei ce trebuiau să-i urmeze pe nobili la oaste, încercînd deci cumva să facă în Persia o revoluție socială. Aceasta a dus la „contrarevoluția“ persană. Conducătorii a șapte familii a marii aristocrații au făcut un complot sub conducerea lui Dareios împotriva revoluționarilor, iar inscripția de la Behistun glăsuiește:

„În ziua a 10-a a lunii Bagayadiș (16 octombrie 522) s-a întîmplat că, împreună cu puțini oameni, l-am ucis pe acel Gaumata magul, precum și pe bărbații ce erau adepții lui cei mai de seamă... După voința lui Ahura Mazda am devenit rege. Ahura Mazda mi-a predat domnia.“*

Comandantul gărzii, al cărui nume inițial nu-l cunoaștem, a fost înscăunat cu numele de Darayavahuș — cel ce deține binele. Nobilimea persană se răzbună cu cruzime:

„Perșii, cînd aflară isprava celor șapte (complotiști) și înșelăciunea magilor, se crezură îndreptățiți să facă la fel și ei: trăgîndu-și jungherele din teacă, omorîră pe toți magii ce le ieșeau în cale. Dacă nu s-ar fi lăsat noaptea, n-ar fi rămas în viață nici un mag“. (Herodot III, LXXIX).

Acestui „măcel al magilor“ s-ar putea să-i fi căzut victimă și Zarathustra, zautarul, cînd Dareios îi stîrpi pe adepții lui Bardiya în Iranul de vest, căci în cronica arabă a patriarhului Eutychios din Alexandria (mort în anul 304 al erei noastre) scrie despre Smerdis:

„Și de aceea a fost numit adeptul magilor, deoarece în zilele lui apără un bărbat persan, pe nume Zaradușt, care propovăduia religia magilor și puse mîna pe casele focului“.

Această știre, provenită probabil din sursă grecească, concordă cu tradiția mazdaistă ulterioară, care afirmă că Zarathustra ar fi trăit cu 258 de ani înainte de Alexandru, adică la începutul secolului VI î.e.n. Anul 521/520 apare deci ca acceptabil ca an al morții profetului, care bineînțeles că nu a fost întemeietorul, ci reformatorul religiei magilor.

Religia magilor anterioară lui Zarathustra nu ne este cunoscută direct prin tradiție, căci relatările grecești încep abia în perioada în care religia mezilor și cea a perșilor se și amestecaseră și desigur că se și făcuseră simțite influențe ale învățaturii lui Zarathustra. Mai bine cunoaștem religia ahemenidă, în care cu tot rolul dominant al lui Ahura Mazda, nu existau influențe zarathustriene. Nici un document ahemenid nu-l pomenește măcar pe profet și dacă n-am dispune încă din secolul al V-lea î.e.n. de surse grecești menționându-l pe Zarathustra, s-ar putea pune la îndoială realitatea existenței sale istorice. Dar învățătura care i-a adus faimă și apreciere în vest nu poate fi regăsită în gathas și nici în religia ahemenidă. În vest această învățătură este o foarte evoluată filosofie a naturii, care se deosebește fundamental de învățăturile simple ale zautarului arienilor și de formele, în fond primitive, ale religiei perșilor.

„Perșii, după știința mea, au următorarele datini: nu numai că nu obișnuiesc să înalțe statui, temple și altare, ci, dimpotrivă, socot că cei ce le ridică sînt curat nebuni; și aceasta, cred eu, pentru că nu și-au închipuit niciodată pe zei ca fiind înzestrați cu fire omenească, așa cum o fac elenii.

Ei obișnuiesc să aducă jertfă lui Zeus, suindu-se pe cele mai înalte piscuri de munte, înțelegînd sub numele de Zeus toată roata cerului. Aduc jertfe soarelui, lunii, pămîntului, focului, apei și vînturilor. Din timpuri străvechi acestor singure zeități aduc ei jertfă, dar pe urmă au învățat de la asirieni și arabi să-i jertfească și Afroditei Urania. Asirienii numesc această zeităte Mylitta, arabii Alitta, iar perșii Mithras“ (Herodot I, CXXXI).

Cu toate erorile lui Herodot, apare totuși limpede că nu descria religia lui Zarathustra. Lipsa unor zei întruchipați în statui era caracteristică Iranului de vest. Eronată este și afirmația lui Herodot că Mitra ar fi o zeitate feminină. Poate că îl confunda aici pe Mitra (Mithra) cu Anahita.

Religia casei domnitoare pare să mai fi primit o amprentă specială. După modelul zeului Assur și Ahura Mazda apare ca un rege purtat de discul înaripat al soarelui. El este adorat cu flacăra vie a altarului focului și apare ca zeul protector al dinastiei. Dar se cunosc și jertfe de cai aduse de ahemenizi unor zeități-fluvii și jertfe de oameni, de care Zarathustra avea oroare.

În ceremonialul jertfelor perșii depindeau de magi: Herodot descrie o jertfire de animal pînă la etalarea cărnii pe altar și continuă:

„Cînd treaba s-a sfîrșit, un mag, care-i de față, cîntă theogonia, căci, cel puțin după cît spun ei, litanie pe care o cîntă este o teogonie: legea lor le cere să nu facă nici o ceremonie de sacrificiu la care să nu fie de față un mag“ (Herodot I, CXXII).

Degeaba am căuta în Avesta un cînt al zămislirii zeilor, o teogonie; dacă cîndva acest cînt făcea parte din Avesta, o redactare în spiritul lui Zarathustra o eliminase. În „gatha“ zămislirea zeilor joacă doar un rol redus — deși îi considerau pe magi ca elemente esențiale ale ritualului. Cine au fost acești magi a căror persecutare fusese organizată de Dareios, dar fără de care nici un act de jertfă nu putea fi efectuat?

Herodot (I, 100) îi pomeneste pe magi ca fiind unul dintre cele șase triburi ale mezilor sub Deïokes. Erau, desigur, un trib de preoți, ca leviții la evrei, cărora le revenea păstrarea tradițiilor religioase. Sub Astyages serveau ca tălmăcitori de vise, iar compromisul lui Cyrus a lăsat de asemenea neatinsă poziția lor. Din tradiții ulterioare se poate deduce că ei au alcătuit și state eclesiastice cu caracter local, cum este poate cel de pe muntele Taht-i Sulaiman din Azerbaidjan, Șiz-ul mileniului întîi al erei noastre.

Magii au îmbinat concepții și învățături paleo-iraniene și ale Asiei anterioare într-o religie și o filosofie a naturii, a cărei profunzime și bogăție de idei avea să dea zaratustrismului pecetea universalității și să fie cu toate acestea în luptă continuă cu el; este vorba de zurvanism — religia timpului.

Această gândire s-a oglindit întâi în religia huritilor, în care zei gemeni și monștri născuți din stînci jucau un mare rol și în religia populară medică, care venera ziua și noaptea, ca fii gemeni al unui zeu al munților. Această zămislire a zeilor, reprezentată încă pe pomenita placă de argint din Luristan, este cea pe care o proslăvea teogonia magilor. Sub influența asirienilor, care se sfiau să-i înfățișeze pe zei în mod corporal, ei depășiseră naturalismul. Pentru ei tatăl zilei și al nopții era timpul, Zurvan akarano, timpul ce există veșnic, din care izvora totul și care absorbea totul.

Această concepție, dobîndită pe cale speculativă, a eternității timpului, a dus în cele din urmă la ateism și materialism. De aceea, filosofia zurvanistă a găsit mereu, și în mileniul următor, adepți entuziaști și persecutori înverșunați. Temporar ea a stăpînit Iranul, în haine zarathustriene, dar rezultatul final a fost că scrierile ei au fost aproape toate nimicite de redactori zarathustrieni.

Cei mai consecvenți apărători ai acestei filosofii au devenit materialști, care respingeau orice religie. Alți zurvaniști au tras, din eternitatea timpului, concluzii pesimiste: Ce poate face munca omului împotriva timpului?

Surse iraniene ne-au fost conservate abia din secole mai tîrzii, dar relatări grecești din secolul IV î.e.n. arată că, încă de pe atunci, religia zurvanistă își dobîndise principalele caracteristici. Eudemos din Rhodos scria în secolul IV î.e.n. — după un extras aflat la Damaskios:

„Magul și întreaga seminție ariană numesc întregul, din care s-a ales un spirit bun și unul rău 100

(și, după unii, încă înainte, lumina și întunericul), parte loc (spațiu), parte timp“.*

Această filosofie iraniana pare să fi apărut și învățătura despre identitatea macrocosmosului și microcosmosului. Cosmosul ar fi omul primordial — Gayomart — și egal ca formă cu omul. Această învățătură a fost răspândită mai târziu și în Grecia, de școala lui Hipocrate. Ca filosofie o luase cu prea mult înaintea vremii sale. Ea s-a contopit, cu multe alte concepte religioase, într-un sistem complicat de filosofie a religiei, pe lângă care exista o religie populară, mai simplă.

Teogonia lor este prezentată de o polemică creștină-armeană din vremea lui Yezdegerd I:

„Înainte ca orice să fi existat, spun ei, nici cer, nici pământ, nici ființele care sînt în cer și pe pământ, a fost Unul, pe nume Zurvan, ceea ce înseamnă soartă sau strălucirea fericirii. O mie de ani a adus jertfe, ca să-i fie dat un fiu, al cărui nume ar fi fost să fie Hormizd (forma medio-persană pentru Ahura Mazda), care să creeze cerul și pământul și tot ce este în ele. După ce a adus jertfe o mie de ani, Zurvan s-a așezat să gîndească. El zise: «La ce să servească, de fapt, jertfa pe care o aduc? Este dat să mi se nască fiul Hormizd ori mă străduiesc cumva degeaba?» Și pe cînd el gîndea astfel, Hormizd și Ahriman au fost zămisliți în pîntecele mamei lor. Hormizd ca urmare a aducerii jertfelor, iar Ahriman ca urmare a îndoielii în eficacitatea lor“.**

Promisiunea lui Zurvan, de a-i da primului său născut puterea, este folosită de Ahriman, care apare prin înșelăciune ca prim născut și primește astfel puterea pe pământ. Însă Zurvan, timpul veșnic, a limitat puterea lui Ahriman la trei mii de ani și îi acorda lui Hormizd viitorul. Peste douăsprezece mii de ani răul va fi stîrpit, iar creația timpului limitat va fi din nou absorbită în timpul veșnic, în Zurvan.

---

* După C. Clemen, *Die griechischen und lateinischen Nachrichten über die persische Religion*, p. 132

01 ** Eznik vom Kolb, *Wider die Sekten* II, pp. 1—8

După filosofia zurvanistă a religiei „Timpul veșnic“ se alienează în „timpul limitat“, ca o consecință a îndoielii sale. Zurvan se află prizonier al creației materiale, în care cele două ipostaze ale sale — binele și răul — se combat reciproc. Cele douăsprezece semne ale zodiacului domnesc câte o mie de ani, pînă ce binele stîrpește tot răul. Zurvan, acum curățat de păcate, se mîntuiește astfel pe sine și anulează creația, revenind asupra ei.

Zurvan apare ca tetrada — pătrimea — timpului, spațiului, înțelepciunii și forței, totodată însă atît de abstractizat încît nu se încearcă o reprezentare a lui ca imagine de cult. Pentru adepții săi, „timpul“ nu este nici bun, nici rău, ci este un zeu al legii, care rămîne neatins de bine și rău. Abia după sfîrșitul lumii aceasta este absolut bună și liberă de îndoieli — dar, pe toată durata existenței sale, lumea este sfîșiată între bine și rău. Pentru zurvaniști, Mithras este „mijlocitorul“ între Hormizd și Ahriman și asemănător, în ființa sa, lui Zurvan.

Această religie este influențată de concepțiile akkadiene ale astrologiei, credinței în destin și credinței în limitarea lumii. Ea rămîne însă iraniană și atinge un nivel al abstracțiunii filosofico-religioase străin vechilor religii proto-mesopotamiene.

În teritoriul acestei religii a timpului pătrunse în secolul al VI-lea, sau la începutul secolului al V-lea î.e.n., venind din răsărit, învățătura lui Zarathustra, ce s-a impus prin sublinierea calităților morale și universalism. Și optimismul ei trebuie să fi contribuit puternic să-i sporească influența, căci Zarathustra nu considera destinul atotputernic, deciziile sale nu erau inevitabile. Omul însuși hotăra dacă avea să fie mîntuit sau osîndit.

Astfel se ajunsese în mare măsură la preluarea învățăturii zarathuștriene de către magi, care o legară însă de teoria eonilor. Această învățătură a eonilor îi întemeia celebritatea lui Zarathustra în Grecia, căci fixa o limită, în timp, mizeriei terestre. Această limită îi dă omului o speranță în mîntuire, în recompensarea în lumea de apoi, dacă 102

sprijină binele în lupta sa cu răul. Ea limitează, după versiunea cea mai răspândită, existența lumii la patru perioade de câte trei mii de ani. În prima perioadă, Ahura Mazda, cel ce trăiește în lumină veșnică, creează spiritual lumea, care se materializează în cea de a doua. În această lume materializată domnesc condiții paradisiace, fără păcat. Omul ancestral, Gayomart, trăiește aici liber de orice griji, împreună cu vita ancestrală. Răul, trăind în întuneric, ajunge în această perioadă la limitele imperiului luminii lui Ahura Mazda. Plin de invidie creează împotriva lui o lume necurată. În a treia perioadă răul invadează „oul lumii“ lui Ahura Mazda. Gayomart și vita ancestrală sînt uciși. Din sămînța lui Gayomart se ivesc oamenii, care tot mai stau sub influența răului. A patra eră se caracterizează prin despărțirea bine-lui de rău. Trei mîntuitori ai lumii apar pentru a conduce bine pe oameni și a pregăti învierea. O purificare generală a lumii în metal topit desparte definitiv întunericul de lumină, care rămîn iarăși unul lîngă altul, fără să se atingă.

La Academia lui Platon, un caldeu — un filosof babilonian — predă că Zarathustra ar fi trăit cu șase mii de ani înaintea lui Platon și că acesta ar fi mîntuitorul și izbăvitorul lumii făgăduit de el, — dovadă sigură că deja în perioada ahemenidă tîrzie învățătura erelor și zarathustrismul se contopiseră. Pitagoricienii se referă la Zarathustra în speculațiile lor numerice, care de fapt își au mult mai probabil rădăcinile în învățăturile magilor mezi.

Obiceiurile funerare zarathustriene ale magilor din secolul V î.e.n., special pomenite de Herodot, se deosebeau categoric de riturile de înmormîntare a cadavrelor practicate de ahemenizi și pledează pentru o foarte timpurie influențare dinspre răsărit a magilor mezi.

La Susa, de pildă, a fost descoperit mormîntul unei ahemenide nobile, înmormîntată cu toate bijuteriile ei, după cum, dealtfel, cadavrele regilor persani au fost înmormîntate nevătămate, ba chiar îmbălsămate:

„Cele de mai sus, văzute cu ochii mei, le pot spune despre perși fără să greșesc. Asupra celor ce urmează însă vorbesc ca despre niște lucruri tănuite, fără a ști dacă sînt chiar așa; și anume e vorba de morți. Leșul unui persan nu este îngropat înainte de a fi sfîșiat de păsări sau de cîini. Știu fără urmă de îndoială că așa o fac magii, căci o fac fără a se feri de ochii oamenilor...” (Herodot I, CXL).

Descoperirea de către arheologi a unor morminte cu cadavre nevătămate, precum și nesiguranța lui Herodot, indică că noile obiceiuri funerare abia începeau să se impună la poporul persan prin secolul al V-lea î.e.n. În schimb, din relatarea lui Herodot rezultă că pe atunci magii erau deja adepți ai lui Zarathustra.

Pentru o convertire timpurie a magilor pledează și calendarul mazdaic, introdus în anul 485 î.e.n., construit după model egiptean. El vădește, în denumirea zilelor și lunilor, amestecul realizat între zurvanism și zarathustrism. Prin ostilitatea față de daeva a zarathustrismului se explică probabil și următoarea știre din inscripția rupestră de la Behistun:

„Vorbește regele Dareios... Am restaurat lăcașurile de cult pe care Gaumata, magul, le distrusese”.*

Contradicția acestei comunicări cu relatarea mai sus citată a lui Herodot, că persanii n-ar fi avut temple, a fost prilejul multor discuții. Probabil că acestea sînt templele populației de bază, elamite, din sud-vestul Iranului, pe care toleranța ahemenidă le lăsase să ființeze iar, după distrugerea lor de către magii fanatici, le reclădise, ca și templul din Ierusalim.

Fără îndoială că persecutarea celor de altă credință, dimpreună cu reformele sociale antipersane, au contribuit la răsturnarea lui Bardiya, care, dacă ținem seama de toate știrile ce ne-au parvenit, se prea poate să fi fost un mag, poate

---

* După F. H. Weissbach, *Op. cit.*, Col. 14

chiar „mincinosul“ Gaumata. Încercarea lui de a cuceri puterea și de a impune învățătura lui Zarathustra, în versiunea ei medică, a eșuat. În așa-zisa „mica inscripție de la Behistun“ scrie: „Acest Gaumata, magul, mințea . . .“ adică nu și-a atins țelul și a murit de mîna „celui ce posedă binele“ — adică a lui Dareios I, care a fost numit „Cel Mare“.

„EU, DAREIOS, MARELE REGE“

„Rege al regilor, rege în Persia, regele țărilor, fiul lui Hystaspes, nepotul lui Arsames, Ahemenidul“ sună începutul inscripției de la Behistun.

Cam la 30 de kilometri est de Kirmanșah, pe un zid înalt de stîncă, se vede cel mai grandios tablou de acest fel din Asia. La șaizeci de metri înălțime de la sol, un șir de nouă bărbați înaintează legați, în chip de sclavi, spre Marele rege. Dareios pune piciorul pe Gaumata care zace la pămînt în fața lui; în spatele lui veghează două ajutoare. Peste întreaga scenă plutește Ahura Mazda pe soarele înaripat, zeul dinastiei. Sub relief, raportul de victorie al lui Dareios, pe patru-sprezece coloane, în cele trei limbi principale ale imperiului său: proto-persana, neo-babiloniana și neo-elamita“.

Regele vorbește pe două rînduri despre cei nouă strămoși ai săi, despre imperiul și luptele sale. După zdrobirea răscoalei magilor au urmat, timp de doi ani, noi răscoale. La 16 octombrie 522 î.e.n. l-a învins pe Gaumata, dar în decembrie domnia sa nu se întindea decît pe teritoriul pe care armata sa îl putea ține ocupat:

„Cînd îl ucisesem pe Gaumata, magul, a mai fost un bărbat, pe nume Arsina, fiul lui Upardarma, care s-a răsculat în Elam, iar acesta a grăit poporului: «Eu sînt rege în Elam...» ... Și a fost un bărbat, un babilonian, pe nume Nidintu-Bel, care s-a răsculat în Babilon; el a min-

tit astfel poporul: «Eu sînt Nabu-Kuduri-Ûsur, fiul lui Nabonid». Un persan, pe nume Martija, care mintea, astfel a spus: «... Eu sînt Ummanniş, regele Elamului...» Un med, pe nume Prauartiş (Phraortes) mintea, deci a spus: «Eu sînt Kşatrita, din neamul lui Kyaxares...»“

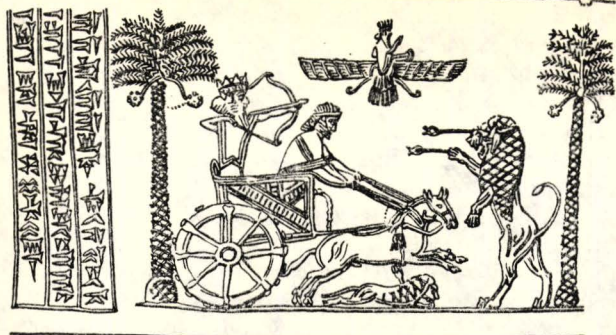
Urmează alte nume şi lupte, iar după aceea este scris:

„Am purtat nouăsprezece bătălii. După voinţa lui Ahura Mazda i-am înfrînt şi am luat prizonieri nouă regi“. Al zecelea, ultimul personaj al reliefului, este un sake de la lacul Aral: „un sake ... pe nume Skunka... l-am luat prizonier“.*

Energicul comandant de oşti a reuşit să-şi înfrîngă pe rînd adversarii şi să restaureze imperiul în vechile lui limite. Dar n-a mai putut rămîne la structura laxă, federativă a lui Cîrus. El organizează imperiul în satrapii, viceregate, ai căror guvernatori îi datorau ascultare deplină.

În anul 518 î.e.n. Dareios apărui pe Nil şi supuse Egiptul puterii sale. Se străduia să găsească aici aliaţi, sprijinindu-se pe preoţimea din Sais. Construcţia unui templu în oaza lui Ammon, Charga, aduse de partea sa preoţii oraşului oracolului.

Cînd, în perioada prezenţei sale în Egipt, muri taurul Apis, animalul sacru al vechii capitale a Egiptului, a promis, pentru a deveni popular ca rege „egiptean“, o recompensă de o sută de talanţi celui ce va descoperi pe succesorul acestuia. A restabilit canalul dintre Nil şi Marea Roşie. Cum dovedeşte un fragment de papirus din al treilea an al domniei sale în Egipt, el porunci să se adune „înţelepţii dintre războinici, scribi şi preoţii Egiptului“ pentru a codifica vechea lege, anterioară cuceririi Egiptului de către persi. Această lucrare, ce a durat şaisprezece ani, a fost făcută probabil în vederea administrării ţării, căci Dareios pare să fi aplicat primul politica rămasă valabilă în Orient pînă în timpul nostru. Religiile şi legile locale erau codificate, aprobate de stat, iar co-

Sigiliu cilindric al lui Dareios I, găsit la Teba, Egipt, secolul VI î.e.n. După E. Porada.

munitățile religioase erau considerate „națiuni“, avînd autonomie internă. Astfel se evitau lupte religioase și certuri inutile. Preoțimea identifica astfel propriile ei interese cu cele ale statului și consolida autoritatea centrală.

Dar, încă multă vreme înainte de terminarea acestei lucrări de codificare, Dareios își dusesese oștile în Asia Centrală. În 517 persanii străbătură Chorezmul și pătrunseră în țara massageților.

Împotriva perșilor se formă o coaliție, ai cărei conducători sînt denumiți în relatările grecești Saksafar, Homarges și Thamyres. Aceasta din urmă era desigur învingătoarea lui Cyrus, Homarges era regele Sakilor, iar Saksafar, după părerea lui S. P. Tolstov, trebuia să fi fost Șaușafar, suveranul Chorezmului.

După inscripția de la Behistun, a căzut prizonier unul din șefii sakilor, Skunka, poate unul din șefii de trib ai apasiakilor din delta fluviului Syrdaria, căci în împărțirea pe satrapii, făcută sub Dareios, apărură după această expediție pe lîngă „sakii cîmpiei“ și „sakii mlaștinilor“. Chorezmul a trebuit să se supună, pe cînd massageții lui To-myris nu au fost subjugăți. Expediții pornite în continuare au supus Belucistanul și Afganistanul și perșii au pătruns în valea Indusului. Acest fluviu

a devenit granița de răsărit a imperiului. De aici a fost întreprinsă una din marile călătorii pe mare ale perioadei persane.

„Dar cea mai mare parte a Asiei a fost descoperită de Darius. Acesta, vrînd să afle unde se varsă în mare fluviul Indus, al doilea dintre toate fluviile care au crocodili, trimite cu corăbii, printre alții în care avea încredere că vor spune adevărul, și pe Skylax din Karyanda. Oamenii aceștia pornind din orașul Kaspattyros și din ținutul paktilor, au mers pe fluviu în jos, mereu spre răsărit, pînă la țărmul mării; apoi luînd-o în larg spre apus, au ajuns, după treizeci de luni, tocmai în locul de unde regele egiptenilor îi pornise să înconjoare Libia pe fenicienii despre care am pomenit mai sus. Darius i-a supus pe indieni după îndeplinirea acestui ocol și luă în folosință această mare“ (Herodot, IV, XLIV).

Ținutul paktilor este Afganistanul. Skylax din Caryanda își începu deci călătoria din apropierea munților Afgani.

Toate satrapiile erau legate de Persia printr-un sistem poștal bine organizat, ai cărui călători de poștă parcurgeau cam 300 kilometri pe zi. Pînă în perioada mongolilor acest sistem nu a mai fost întrecut. Șoselele poștale se terminau la Susa și Persepolis, noile centre ale guvernării imperiului, căci Dareios nu voia să mai folosească nici Babilonul rebel, fosta reședință de iarnă, nici Ecbatana și Pasargadai, reședințele de vară ale predecesorilor săi.

În inima țării-mume, Parsa, a început în anul 520 î.e.n. construcția „orașului perșilor“ — Persepolis. În stilul reședințelor lui Teispes și Aryaramna a fost construită pe versantul muntelui o terasă uriașă, cu o suprafață de aproximativ 125 mii metri pătrați. La terasă se urca pe trepte duble cu o cotitură. Vangurile scării ce urca spre Apadana (sala cu coloane) erau bogat împodobite cu reliefuri. Se văd aici delegațiile diferitelor popoare cu tributele de serbare a anului nou ce le caracterizau, precum și gărzile medo-perse. De

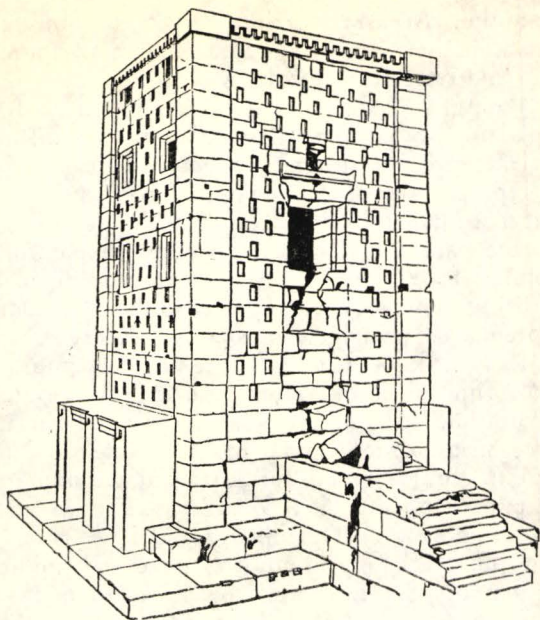
trul religios al perșilor, locul serbărilor anului nou. Totuși găsirea a aproximativ 30 mii tăblițe cu texte economice în limba elamită (!) pledează împotriva acestei interpretări. Persepolis a servit de reședință de festivități și de vară lui Dareios și succesorului său Xerxes, care continuă și lucrările de construcție.

Reliefurile îi arată printre alții pe susieni cu o leoaică îmblânzită, cu puiul ei, pe armeni cu un cal și o cană ale cărei toarte au forma de grifoni înaripați, iar arienii aduc cămile cu două coașe și blănuri. Trimișii saki poartă brățări ce se termină cu capete de animale. Arabii predau un dromader, iar etiopienii, veniți din Sudan, aduc chiar un okapi. Este cea mai veche reprezentare a unui okapi, de a cărui existență, în Africa Centrală, europenii n-au aflat decât în 1912.

O cană ca a armenilor de pe relief e cunoscută de la Erzindjan, iar brățări de aur cu cap de animal făceau parte dintr-un tezaur de metale nobile găsit în anul 1877 pe fluviul Oxus, tezaur ce aparținuse probabil unui templu. Un tezaur similar al perioadei ahemenizilor a fost găsit în Caucaz, la Achalgori. În mormântul unei femei s-au găsit pe lângă cupe de metal prețios mai ales bijuterii, printre care o pereche de cercei, în formă de cal, atât de grei încât trebuiau să fie susținuți de un fruntar, altfel ar fi rupt loburile urechilor celei ce îi purta.

Imperiul ahemenizilor a fost ultima perioadă în care a înflorit vechea artă orientală a gravării sigiliilor cilindrice. Noul suport pentru scris care începuse să se impună, papirusul, făcea inutile sigiliile cilindrice cu care se imprima pe tăblițe de lut. Numai în centrul Elamului și în Mesopotamia se mai scria pe lut. În Siria, Palestina, Egipt și Asia Mică nu se mai folosea decât cerneala și papirusul pentru notarea informațiilor, câteodată și tăblița cerată și cioburi de lut.

Capodopere deosebite sînt sigiliile regale cilindrice. Dealtfel persanii aveau patima colecționării de imagini produse cu ajutorul sigiliilor. În orașul Ur i se pusese în mormânt unui persan

Turn al focului de la Nakš-i Rustam, secolul VI î.e.n. După
R. Ghirshman

o mare colecție de imagini sigilare grecești, egiptene și persane.

Palatele de pe terasa de la Persepolis sînt în stilul construcțiilor de la Pasargadai, dar le întrec pe acestea în proporții și fast. Sala audiențelor era în formă pătrată, cu latura de 75 metri și avea 36 splendide coloane de cîte 20 metri înălțime. Cele trei portice cu cîte 12 coloane aveau 19 metri înălțime. Săli cu coloane de acest fel erau denumite de perși apadana. Ordinea persană a coloanelor, independentă de forma greacă, este o dezvoltare a altor forme mai vechi din Asia anterioară. Pe un soclu în formă de clopot se ridică un fus foarte înalt, încoronat fie de un capitel în mai multe părți, fie de o traversă reprezentînd două protome (protom = partea anterioară) de animal. Cel mai frecvent sînt tauri sau ființe hibride, dominate și în arta ahemenidă a

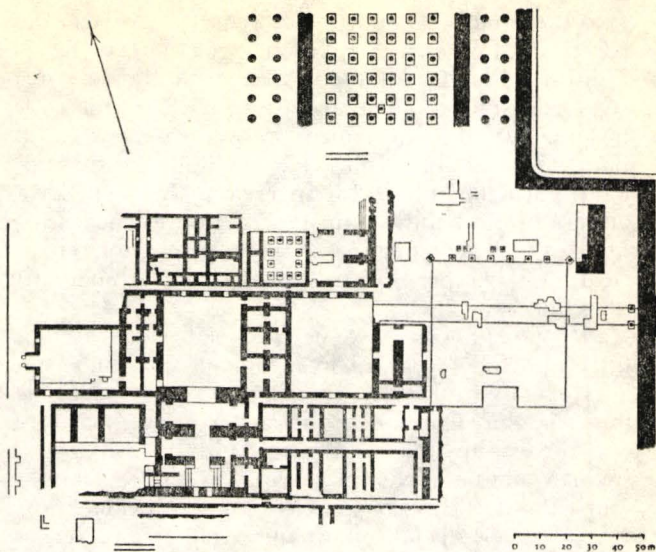
metalului. Aceasta prezintă în multe obiecte un stil animalier înnobilit, întemeiat pe amestecul unor motive scitice, medice și asiriene.

Palatul de locuit al lui Dareios repetă ca formă „apadana“. Sculpturile în relief prezintă influențe asiriene, precum și tendințe egiptene, ca de pildă în reprezentarea lui Dareios combătând lei și în cea a ființelor hibride. Pe laturile de est și de sud ale palatului de locuit se trecea în palatul haremului. La est se ridică și casa tezaurului, în care a fost găsit un relief reprezentându-l pe Dareios împreună cu principele moștenitor, Xerxes.

La șase kilometri depărtare de Persepolis, Dareios, fiind încă în viață, puse să i se cioplească mormîntul, într-un perete abrupt de stîncă. O cruce uriașă este săpată în stîncă de la Nakș-i Rostam. Brațul crucii formează fațada unui palat cu patru coloane și o poartă care duce la camerele mortuare. Deasupra fațadei se ridică un tron purtat de reprezentările, pe două rînduri, a popoarelor supuse. Pe tron regele stă înaintea unui altar al focului, iar deasupra plutește Ahura Mazda. În cîmpie, drept în fața porții mormîntului, se ridică un turn pătrat, asemănător cu cel din Pasagardai, un templu al focului în formă de turn de locuit.

De cu totul alt tip este palatul din Susa, adevărata reședință a suveranului. Dealul de ruine a fost nivelat și pe suprafața astfel obținută au fost clădite două platforme de cărămidă, una de 114 pe 55 metri, cealaltă de 250 pe 150 metri. Pe platforma mai mare se ridică un palat de tip asirian, cu trei curți, în jurul cărora se grupează încăperile de locuit și cele gospodărești. În multe locuri s-au găsit aici reliefuri din cărămidă cu glazură colorată după model babilonian, reprezentînd tauri înaripați, lei și ostași persani.

Vasta activitate de construire nu a dus la o oprire a războaielor de cucerire, dar succesele acestora n-au mai fost decît mici. În anul 513 î.e.n. Dareios mai reuși să cucerească Tracia și părți ale Greciei, dar o expediție, purtată în continuare contra sciților, eșuă.

Palatul lui Dareios I, la Susa, secolul VI î.e.n. După A. V. Pope

Perșii ridicară primul pod din Europa peste Dunăre și pătrunseră pînă adînc în stepa scită, nomazii însă se feriră din calea lor și cu greu Dareios evită soarta lui Cyrus. Numai fidelitatea gărzii grecești a podului salvă armata fugărită de urmaritorii ei sciți.

Totuși perșii se putură menține în sudul Dunării. Ocuparea Dardanelelor întrerupse comerțul grecesc cu Marea Neagră. După puțin timp — în anul 499 î.e.n. — izbucni o răscoală generală a grecilor din Asia Mică, sprijiniți de atenieni, principala putere maritimă a Greciei. Răscoala a înregistrat la început mari succese, dar în 495 căzu Miletul, iar în 493 era înfrîntă. Dareios se întoarse acum împotriva grecilor din Europa. O primă flotă de cucerire a fost distrusă de o furtună în dreptul muntelui Athos, dar numai un an mai târziu aproape toate orașele grecești, cu excepția Atenei și Spartei, se supuseră Marelui Rege.

O armată expediționară contra Atenei debarcă în anul 490 pe cîmpia mlăștinoasă de la Marathon, la 42 kilometri de Atena. Perșii, prea siguri de sine, au fost atacați prin surprindere de unsprezece mii de atenieni și plateieni, și bătuți datorită unei abile folosiri a terenului și superiorității armamentului. Înfrîngerea nu a fost zdrobitoare și probabil că nu-l prea impresionează pe Dareios — pentru greci însă fu prima lor victorie împotriva perșilor și mezilor, pînă atunci atît de temuți.

Pregătirile pentru o nouă expediție au trebuit întrerupte în 486, cînd interveni un caz mult mai grav — Egiptul se răsculă, ca să se despartă de imperiul lui Dareios. Politica sa de centralizare era prea asupritoare ca Țara Nilului s-o poată suporta multă vreme. Răscoala a reușit. Dareios muri înainte de a mai putea supune din nou Egiptul (485). El îi lasă moștenire fiului său Xerxes un uriaș tezaur de stat și un imperiu foarte bine organizat.

Sub Dareios a fost introdusă în Iran descoperirea lidiană că aurul și argintul se pot transforma, prin marcarea cu o pecete, într-un mijloc general de schimb și teaurizare, în ban. Fură bătute monede, denumite darika, de cîte 8,4 grame din aur de 23,5 carate. Valori uriașe, în aur și argint, afluau spre Persepolis, dar nu contribuiau la dezvoltarea economică a țării, ci rămîneau în depozitele Marilor regi ca tezaur de stat pentru scopuri războinice.

APUSUL IMPERIULUI

Moștenitorul tronului Chșajarșa — Xerxes — preluă, odată cu tronul, și războaiele din Africa de Nord și din Balcani. În campania contra Egiptului se dovede utilitatea alianței cu evreii, care controlau căile de acces spre graniță. Cartea Esteri din Vechiul Testament cinstește memoria lui „Ahasverus“, fiind izolată în această apreciere pozitivă — căci grecii, babilonienii și egiptenii îl blestemau pe inamicul lor, care într-adevăr nu putea fi comparat cu tatăl său, nici ca soldat, nici ca om politic. Îngâmfarea și lipsa de înțelegere, măsuri brutale de oprimare și durități inutile marchează calea sa, ce a dus Persia la marginea prăpastiei.

Este adevărat că reuși să înfrângă, în 484, Egiptul și, în 482, să înăbușe răscoala din Babilon, dar tratamentul la care a supus orașul în care chiar el fusese ani de zile rege, vădi spiritul intolerant și coleric al Marelui Rege. Nu se mulțumi cu înfrângerea răscoalei, ci organizează un mare măcel în oraș și dărâmarea templului lui Marduk. Statuia de aur a lui Marduk, în greutate de 12 talanți, fu dată la topit, iar cultul lui interzis. Xerxes șterse din titulatura sa titlul de „rege al Babilonului“, purtat de la Cyrus înapoi, pentru a-și exprima ura și disprețul față de orașul care continua totuși să fie încă cel mai mare centru al țării. Asemenea procedeu nu prea era indicat pen-

tru a câștiga de partea sa influentele cercuri comerciale și preoțimea Mesopotamiei.

La victoria asupra Egiptului și Babilonului se referă texte găsite la Persepolis. În acestea scrie între altele: „Vorbește Xerxes, regele: Când am devenit rege, au fost între provincii unele care s-au răsculat. Dar atunci mi-a dat Ahura Mazda ajutor, prin voia lui Ahura Mazda am supus iar acele provincii și am restabilit ordinea în ele. Printre acele provincii au fost unele în care înainte se închinaseră la Daeva. Deci am făcut cu voia lui Ahura Mazda una cu pământul acele grajduri-Daeva și am proclamat interdicția «să nu mai fie venerați Daevasi»...”

Acesta este primul text în care întâlnim daevasii în persana oficială. Tonul și conținutul amintesc de pătimășele predici ale lui Zarathustra. Poate că acest pasaj este prima indicație asupra influenței magilor la curtea Marelui Rege. Nu a fost o influență binefăcătoare. Ea lipsi imperiul de baza toleranței politico-religioase, creată de Cyrus.

De aceea, când Xerxes porunci expediția împotriva Greciei, mobilizarea a fost într-adevăr uriașă, dar imperiul era pe dinăuntru putred. Bătăia era liantul care ținea laolaltă armata recrutată din șaizeci și unu de popoare, și care era împinsă împotriva unei Grecii ce tindea spre apogeul ei. De-a lungul coastei această armată era așteptată de o flotă de 1207 nave sub comandă feniciană. Se părea că nimeni nu le poate rezista. Chiar și spiritul de sacrificiu al eroicilor spartani fu inutil. Ei căzură vitejește la Thermopile, încercând să oprească o forță persană de o mie de ori mai mare, căci nu voiau să se supună despotului al cărui regim sîngeros era temut pretutindeni.

Orașele grecești erau conduse de locuitorii lor cu drepturi depline, cetățenii, și creaseră, în majoritatea cazurilor, un regim democratic care le acorda celor liberi drepturi mai mult sau mai puțin egale. Pentru sclavi și săraci abia dacă va fi

fost sensibilă diferența între regimul lor și cel persan. Cu atât mai mândri erau cetățenii greci de libertatea lor. Conform tradiției, trimișii Spar-tei au răspuns cererii de capitulare a comandantului gărzii persane, Hyrdanes, cu următoarea declarație:

„Te pricepi desigur să fii sclav, dar n-ai gustat libertatea, nu știi dacă este dulce sau nu. Căci dacă ai fi gustat-o, ne-ai sfătui să luptăm nu numai cu lăncile, ci și cu securile“. (Herodot VII, CXXXVI).

Dar orice spirit de sacrificiu și zel de libertate păreau de prisos. Nici un oraș nu reuși să reziste, chiar și Atena căzu și fu distrusă. Campania părea încheiată, când Marele Rege porunci atacarea flotei grecești. El credea că îi va putea strivi pe greci prin mulțimea navelor sale și puse să se instaleze tronul de argint, ca pentru un spectacol, pe malul din fața Salaminei — dar când bă-tălia se apropie de sfârșit, jumătate din flota sa era nimicită sau capturată. Persanii îi închiseseră pe greci în strâmtoarea de la Salamina și îi obligaseră să dea lupta. Dar ei nu erau la înălțimea combativității și tacticii grecilor. Oricum, seara, ambele părți au fost bucuroase că se pot desprinde de inamic.

Xerxes, pripit, socoti că totul este pierdut și fugi spre nord. Deoarece pusese să fie executat amiralul său fenician, navele feniciene ce mai erau apte de luptă îl părăsiră, și flota lui, astfel slăbită, fu nimicită de greci în 479. Și armata, părăsită de Marele Rege și de gardă, fu nimicită în 478, astfel încât expediția contra grecilor avu un sfârșit catastrofal. Nu pierduseră numai toate cuceririle din Europa, dar și orașele ionice din Asia Mică îl părăsiră din nou. Armata persană, în retragere precipitată, întâmpină multiple împotriviri. Îndeosebi contingentul macedonienilor, din care Dareios făcuse vasali ai Persiei, provocă pierderi grave „Marei Armate“. Disperat, Marele Rege se retrase la Persepolis, lăsând războiul în grija satrapilor săi, care îl mai trăgănară ani de zile, fără noroc, nici succes. El se ocupă între timp

cu continuarea dezvoltării oraşului sfânt Persepolis. Apadana a fost terminată şi un harem nou, mai mare, îl înlocui pe cel vechi. „Hala celor o sută de coloane“, o sală de festivităţi al cărei plafon era susţinut de zece şiruri a câte zece coloane, stârni mare admiraţie. O clădire masivă fu ridicată la piciorul scării spre platformă. Tauri uriaşi cu cap de om, imitaţi după modele asiriene, trebuiau să împiedice accesul nenorocirii.

După întoarcerea sa din Grecia, Xerxes acordă un rol mereu crescând eunucilor curţii, haremului său şi magilor, pregătind astfel terenul viitoarelor lupte pentru putere la curtea persană. A fost în cele din urmă asasinat în propriul lui palat, în anul 465. Fu înmormântat, ca şi cei doi urmaşi ai săi, lângă mormântul în stîncă al tatălui său.

Urmaşul său, Artaxerxes I Longimanus (465—425), păru sortit să facă din nou din imperiul ahemenizilor o putere mondială. Era energic, înţelept, mult mai abil ca diplomat, decît ca soldat. Porecla sa o datorează unei particularităţi fizice: avea braţul drept mai lung decît stîngul.

Înfrînse repede o răscoală a unui frate al său, care domnea ca satrap în Bactria. Răscoala ce izbucni în 460 în Egipt o combătu cu mijloacele lui Cyrus. Trimise din nou, în repatriere, un grup mare de evrei la Ierusalim, pentru a întări bastionul persan. Totodată, conducătorul grupului primi o sarcină ce aminteşte porunca dată de Dareios înţelepţilor egipteni. După părerea câtorva istorici ai antichităţii ar fi posibil ca Ezra să fi fost trimis abia în anul 398. În cartea Ezra (7,11—26) este predat textul scrisorii pe care Ezra a prezentat-o la Ierusalim ca împuternicire regală. Scrisoarea îi dădea depline puteri pentru reforme religioase la Ierusalim şi pentru codificarea „legii“. De asemenea asigura evreilor oarecare autonomie.

Ezra se putea sprijini pe cele 1500 familii venite cu el şi pe puterea statală persană, în popor însă se lovi de împotrivire din pricina zelului său sectar. Persanilor se poate ca Yahve-ul lui Ezra, pe care acesta îl numea în mod înţelept „Zeul cerului“, să le fi apărut ca o formă a lui Ahura

Mazda, a cărui figură desigur că va fi contribuit la conturarea imaginii despre zeități pe care și-o făcea Ezra. S-ar putea ca și zelul său împotriva tuturor celor care călcau legea să-și aibă originea în exemplul magilor.

Lui Ezra i se datorează probabil codificarea Vechiului Testament, care pînă atunci fusese păstrat mai ales prin tradiție orală. Apare clar că încercările sale de reforme provocară mai multe frământări decît îi convenea regelui. Persanii aveau nevoie în Palestina de un punct de sprijin puternic și nu de lupte religioase. Regele îl trimise pe Neemia, paharnicul său (Neemia 2,1—9), cu puteri depline, să reclădească orașul Ierusalim ca cetate și să stăpînească Iudeea ca satrap (445).

Între timp (459) generalul persan Megabyzos recucerise Egiptul. Zece ani mai târziu un compromis cu confederația maritimă atică aduse pace în nord-vest. În cursul tratativelor diplomația persană și coruptibilitatea politicienilor greci permise Mare-lui Rege să reia sub controlul său părți întinse din Asia Mică, ce păreau deja pierdute. Pe baza încheierii acestei păci, se ajunse la relații mai strînse între greci și persani. Filosofia Iranului deveni cunoscută la Atena. În haina zarathustrianismului dezbaterile cu privire la timp și învățătura macrocosmos-microcosmos pătrunseseră în Grecia. Și teoria atomistă a lui Democrite trebuie să se fi adăpat la aceste izvoare. Relatările de călătorii ale lui Herodot au introdus Grecia în trecutul vechilor națiuni civilizate. Grecia l-a cinstit pe Platon ca fiind mîntuitorul lumii anunțat de Zarathustra.

În țările ce constituiau nucleul Persiei reînfloră arhitectura ahemenidă. La Persepolis și Susa au fost ridicate noi palate. Și în Babilonul disprețuit de Xerxes, Artaxerxes ridică o reședință regală, ceea ce permite să se conchidă că s-a adoptat o politică mai înțelegătoare față de vechiul oraș al lui Marduk.

După moartea lui însă dezmembrarea imperiului nu mai putu fi oprită. Fiul și urmașul său, Xerxes II, a fost ucis după patruzeci de zile de dom-

nie. Sub Dareios II (423—404) intrigile stăpîneau curtea. Numai bogatul tezaur al statului și dezbinarea grecilor salva imperiul persan de la nimicire. Trupe de mercenari greci supuseră pentru Marele Rege aliații Atenei din Asia Mică. Subvenții bogate ajutară Spartei să înfrîngă hegemonia Atenei și să o oblige la capitulare. Aurul persan se dovedi mai eficace decît uriașa armată a lui Xerxes, față de democrația comercială greacă. Dar revolte în Media și o răscoală generală în Egipt vădiră slăbiciunea imperiului. În 411 se răsculă Ciprul, iar în 405 Amyrtaios proclamă, la Sais, independența Egiptului. El întemeie casa domnitoare a faraonilor din Sais, cunoscută, mai târziu, în istoria Egiptului, ca a 28-a dinastie.

Repetatelor atacuri ale armatelor grecești Marele Rege nu le-a putut opune decît o armă eficace, în fața căreia și eroi războinici ca spartanul Agesilaos trebuiră să dea înapoi. Cînd și-a început marșul victorios prin Asia Mică, i s-au opus zece mii de arcași persani, care l-au făcut să se retragă; era vorba de arcașii ce figurau pe monezile persane de aur, pe dareikos.

Dar imperiul se descompunea. Satrapi se proclamau independenți. Bithynia, Karia, Lydia, Mysia, Lykia, Pisidia și alte satrapii se despărțiră de imperiu. Curînd răscoala cuprinse toate țările de la vest de Eufrat. Ca semn al independenței lor, satrapii începură să bată monezi de aur. Trupe egiptene și grecești pătrunseră în Siria. Părea că s-a sfîrșit cu imperiul. Dar, o răscoală împotriva faraonului Tachos îi sili pe egipteni să capituleze. Corupția îndemna un satrap să se bată cu altul. În orașe izbucniră tulburări sociale. Imperiul era bîntuit de bande de tîlhari. Descompunerea internă permise ca răscoalele să se transforme în anarhie.

În 358 Artaxerxes III Ochos preluă conducerea unui imperiu zdruncinat. Cincisprezece ani mai târziu, după lupte neîncetate, era, în sfîrșit, din nou învingător la Pelusium (343). Dar, altfel decît în vremea înțeleptei rețineri a lui Dareios, armata lui devastă țara. Taurul Apis fu ucis. Templele fură distruse. Orașe și sate fură mistuite

de foc. Faraonul fugi spre sud. Imperiul persan părea refăcut, mai puternic decât oricând.

Noua putere ce se înfiripa în Balcani — Macedonia — ezită când văzu imperiul persan renăscând. Filip al Macedoniei se întoarse contra Greciei (338) și o supuse. În același timp, la Persopolis, Marele eunuc Bagoas puse să fie otrăvit regele persan.

Fiul lui, Arses, nu-i supraviețui decât câteva luni, apoi fu asasinat de clica eunucilor, laolaltă cu majoritatea membrilor neamului ahemenizilor.

Unul din ultimii principii ahemenizi supraviețuitori fu înscăunat ca Dareios III, dar nu-i rămase timp să pună ordine în imperiu. În timp ce mai avea de combătut răscoale și tulburări, o forță superioară îl înfruntă. Alexandru Macedon îi urmase tatălui său la domnie și se pregătea să cucerească lumea.

În anul 336 zece mii de macedonieni trecură, la porunca regelui lor, Filip, în Asia Mică și începură, după cum suna o proclamație din anul precedent, „Expediția de răzbunare împotriva persanilor, pentru eliberarea grecilor din Asia Mică de jugul persan“. Dar înaintarea împotriva armatei persane fu brusc întreruptă, când sosi știrea că Filip a fost ucis.

Fiul și urmașul său, Alexandru, s-a întors către nord și vest. Sciți și iliri amenințau regatul său balcanic. Când înfrînse regatul iliric, aflat pe teritoriul Albaniei de azi, ajunsese în Grecia zvonul că Alexandru ar fi murit în luptă. Sub conducerea Tebei, Grecia se răsculă. Dar știrea fusese înșelătoare. Alexandru zdrobi răscoala. Teba fu distrusă și tebanii duși în sclavie.

Tezaurul de stat al regatului Macedoniei era aproape gol. Tînărul rege nu dispunea decît de 70 de talanți (circa 16 milioane mărci aur) cînd se porni, în anul 334 î.e.n. împotriva Iranului, în fruntea unei armate de 60.000 oameni. 160 de trireme (nave cu trei punți cu vîslași) constituiau flota aliaților care trebuia să asigure flancurile expediției și legătura cu țara, pentru primirea întăririlor.

Armata imperială persană, sub conducerea grecului Memnon, a fost bătută nimicitor pe fluviul Granikos. Trupele mercenare grecești din slujba 122

persanilor au fost nimicite pînă la ultimul om, pentru „trădare“.

Persanii fură menajați. Imitînd în mod înțelept politica lui Cyrus, Alexandru ținu cont de interesele naționale ale popoarelor din Asia Mică. El aranjă să fie adoptat de suverana Lykiei. Lidienii îi opuseră puțină rezistență, cînd el atacă Sardisul. Mai dîrz se apără Miletul, care nu voia să-i accepte pe eliberatori. Cînd pe lîngă toate, flota persană blocă triremele grecești aflate în fața Miletului, primejduind sosirea întăririlor, expediția macedoneană fu periclitată, cu atît mai mult cu cît, în est, Marele Rege strîngea o nouă armată.

Pînă la urmă, rezistența Miletului se prăbuși în fața atacului năvalnic al macedonenilor. Flota însă a trebuit să fie dizolvată, căci avea înaintea sa unități feniciene mult superioare. Spre norocul macedonenilor, amiralul fenician muri, iar succesorul său fu lipsit de energie, astfel încît Alexandru putu înjgheba o nouă flotă.

Căderea Miletului decise soarta satrapiilor din Asia Mică, cu excepția celei din nord și a Armeniei. Orașele grecești fură tratate ca orașe imperiale autonome. Nu mai fu vorba de „eliberarea“ lor. Alexandru apărea tot mai deschis ca suveran al lumii, ca regele absolut al întregii lumi.

În anul 333 î.e.n. pătrunse în Siria și se ciocni, pe fluviul de frontieră Issos, cu armata Marelui Rege. Cu 60.000 de ostași, Dareios III înfruntă armata macedoneană, cam deopotrivă de puternică. După o luptă lungă, nedecisă, în care cavaleria persană se dovedi mult superioară celei grecești, arta militară a macedonenilor și noua tehnică militară a infanteriei greco-macedonene deciseră bătălia. Nici măcar unitățile gărzii iraniene nu putură rezista falangei grecilor, puternic și uniform înarmată, manevrînd în unități compacte. Dareios se refugie în est. Armata sa fu risipită.

Alexandru îl lăasă pe rege să fugă și se îndreptă spre sud. El n-a vrut să lase în urma sa puternicele garnizoane persane și feniciene din Siria și Egipt și să avanseze în munți, înainte de

a-și fi consolidat puterea. La Damasc, haremul regal căzu pradă cuceritorului. Numai la Tyros întâmpină o rezistență îndârjită ce nu putu fi înfrîntă decît după un asediu îndelungat. Egiptul se supuse fără luptă și-l sărbători pe Alexandru, acordîndu-i titlul de „faraon al Egiptului de sus și de jos“. O expediție la oazele lui Amon din Siva se încheie cu anexarea statelor vasale apusene ale Persiei, Kyrene și statele din oaze. Doi egipteni fură însărcinați cu administrația civilă a văii Nilului, iar la direcția finanțelor, respectiv a impozitelor, fu numit un grec născut în Egipt. Comanda asupra armatei și poliției rămase rezervată macedonenilor.

Apare clar aici tendința lui Alexandru de a prelua statul persan și de a asigura numai supremația macedoneană. Încă în cursul expediției sale prin Siria refuzase două propuneri de mediere ale Marelui Rege, deși acesta oferea sume uriașe pentru răscumpărarea unor femei din familia lui, mîna fiicei sale și toate satrapiile la vest de Euftrat. Alexandru voia mai mult, el rîvnea să fie recunoscut „Rege al Asiei“, adică Mare Rege al Persiei, fapt inacceptabil pentru Dareios. Astfel se ajunsese la bătaia hotărîtoare din anul 331.

Cele două armate se ciocniră pe „cîmpul cămilelor“, în preajma vechiului oraș Arbela — astăzi Arbil. Cincisprezece elefanți de război, două sute de care cu seceri, patruzeci de mii de călareți și șazeci de mii de pedestrași erau sub comanda Marelui Rege, căruia i se opuneau cam șazeci-șaptezeci de mii de macedoneni și greci. Inferioritatea numerică fu compensată de Alexandru printr-o ordine de bătaie „oblică“ ce nu solicita în aceeași măsură toate trupele în cursul luptei. Din nou se dovedi superioritatea falangei macedonene asupra pestriței adunături ce constituia armata lui Dareios. Dareios consideră pierdută bătaia ce mai vuia nedecisă și fugi cînd Alexandru răzbi, în fruntea gărzii sale, la punctul de comandă al Marelui Rege. Fuga nesocotită a lui Dareios decise bătaia și soarta imperiului. Pînă tîrziu în noapte mai multe unități de cavalerie ale

armatei rămase fără comandant suprem continuă lupta — dar victoria le și aparținea macedonenilor. Media, Mesopotamia și Persia propriu-zisă se predară învingătorilor fără a opune rezistență. La Babilon, Alexandru aduse în mod solemn o jertfă lui Marduk, pentru a demonstra astfel profundul respect ce-l purta celui mai mare oraș al lumii. Ca „Rege al Asiei“, „Rege al Regilor“, Alexandru își făcui intrarea în capitalele imperiului. La Susa și Persepolis găsi tezaurul de stat al ahemenizilor. Istoricul grec Strabon (XV, 81) relatează că Alexandru „a găsit în Persia și la Susa patruzeci de mii sau, după alții, cincizeci de mii de talanți“.

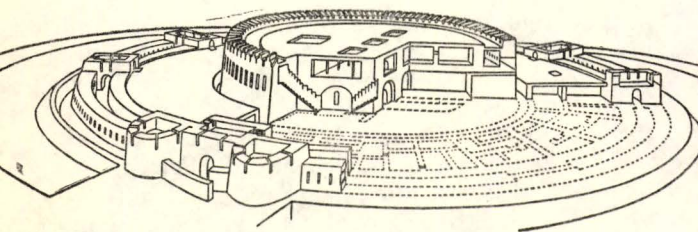
Ecbatana deveni sediul vistieriei imperiului, unde va fi fost ținută în păstrare sub Alexandru o pradă de 118 000 talanți. După Altheim, valoarea întregii cantități de metale prețioase constituind prada de război se va fi ridicat la 253.630 talanți. La prețurile actuale ale metalelor prețioase, Alexandru ar fi dispus deci de valori depășind 40 miliarde mărci aur. Începuse războiul cu un tezaur de stat echivalent cu 16 milioane mărci aur. Din uriașele comori de aur și argint s-a bătut monedă și s-a finanțat în continuare războiul.

Babilonul fu ales să fie capitală. „Alexandru preferă Babilonul tuturor celorlalte orașe, deoarece nici un alt oraș nu-i părea superior Babilonului, nici ca mărime, nici în vreo altă privință“ (Strabon XV, 82). În palatul regal de la Susa a fost încartiruit haremul ahemenid. Persepolis în schimb a fost incendiat, iar Pasargadai a fost jefuit de soldați și de populația munteană. Și mormintele regilor au fost profanate și jefuite. Nimicirea orașului de cult, Persepolis, a fost mult discutată de oamenii de știință. O distrugere intenționată a ceea ce era proprietatea lui ar fi contravenit prea mult politicii noului „Rege al Regilor“. Alexandru adopta tot mai mult stilul de domnie al Marilor Regi persani, astfel încât a fost desemnat adesea ca „ultimul ahemenid“.

125 Poate că acele palate, ale căror acoperișuri com-

portau mult lemn uscat, au ars în urma unei întâmplări nenorocite sau a unui din chefurile deșănțate ale regelui cu ofițerii săi.

Ocuparea capitalelor marcă sfârșitul „războiului de răzbunare“ (330). Din acest moment Alexandru acționa ca Mare Rege al Iranului. Contingentele grecești fură lăsate la vatră și supunerea Răsăritului începu. Urmărirea Marelui Rege detronat, Dareios, îl duse curînd pe Alexandru în Asia Centrală. În Turcmenia, aproape de orașul Hekatompylos, curtea fugară a fost ajunsă din urmă — dar numai leșul lui Dareios căzu în mîinile macedonenilor. Bessos, satrapul Bactriei — care corespundea aproximativ Afganistanului de azi — scăpase de rege, asasinîndu-l și continuă lupta sub numele de Artaxerxes al IV-lea. În anul 329 fu prins și, în cele din urmă, executat ca regicid. Alexandru intra tot mai mult în rolul suveranului asiatic al lumii. Folosea sigiliul Marelui Rege și, pînă la urmă, ceru și nobilimii macedonene să-l salute îngenunchind, cum se cuvenea înaintea Marelui Rege. Dar nobilimea refuză să-i dea ascultare și Alexandru trebui să cedeze. Două mari conspirații (în anii 330 și 328) au fost descoperite, iar participanții și suspecții au fost înlăturați.

Koi-Krîlgan-Kala, reconstrucție, secolele IV—I î.e.n. După Lapirov-Skoblo

Rezistența soghdienilor în jurul localității Maracanda — Samarcand de astăzi, sub conducerea șefului lor Spitamenes, fu îndârjită. Ei primiră sprijinul unor trupe scite și chorezmiene. Abia după ce o înfrînse, Alexandru continuă înainta-

rea spre Sîr Daria, fluviul de frontieră pe malul căruia căzuse Cyrus, iar Dareios făcuse cale întoarsă. Arrian, istoricul expediției lui Alexandru, relatează în „Anabasis“:

„Din Maracanda, capitala soghdiienilor, Alexandru înaintă spre fluviul Tanais (Sîr Daria)... El intenționa să ridice pe malurile Tanaisului un oraș care să-i poarte de asemenea numele...”

Acest oraș — Chodjentul de mai târziu — trebuia să ia locul cetăților de graniță persane cum ar fi Kyreșata, „cetatea lui Cyrus“, ce fusese cucerită de Alexandru. Un atac împotriva massagților dădu greș. S-ar putea însă să fi contribuit la migrarea spre răsărit, în direcția Kansu, a cîtorva triburi massagete. S-a sustras de asemenea dominației macedonene Chorezmul, al cărui rege Pharasmanes a încheiat cu Alexandru o alianță militară și a încercat să-l convingă să lanseze o expediție împotriva popoarelor de la Marea Neagră. Arrian relatează că în iarna 329/328 a venit la cantonamentele de iarnă ale lui Alexandru din Maracanda „Pharasmanes, regele Chorezmului, cu 1500 călăreți. Acest Pharasmanes explică că s-ar învecina la graniță cu Colchii (în Georgia de astăzi) și amazoanele (sauromații) pe Volga inferioară“.

După încheierea acestei alianțe, sursele macedonene nu mai pomenesc de Chorezm, ceea ce înseamnă că trebuie să fi reușit să se mențină în afara imperiului. Chorezmul cunoscute o bruscă ascensiune și pare să fi constituit în jurul nucleului său pe Oxusul inferior — Amu Daria — un stat de stepă mai important, care, printre altele, îi sili să emigreze spre vest pe sarmați; aceștia, la rîndul lor, îi izgoniră pe sciți din Ucraina și aduseră forme de civilizație iraniană și ale Asiei Centrale în stepa europeană.

O parte din massageti se retraseră spre răsărit, dincolo de lanțurile munților Tienșan, pentru a nu se supune. Triburi ale dahilor, ce locuiau la nord de lacul Aral, s-au întors spre sud-est și năvăliră în anul 250 î.e.n., sub numele de parnii, în

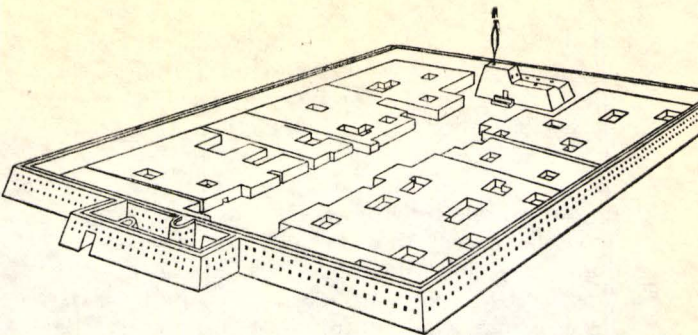
nord-estul Iranului. După tradiție, conducătorii lor au fost Arșakes și Tiridates.

Desprinderea Chorezmului de imperiul persan a fost definitivă și a dus la apariția unor importante centre de civilizație în văile fluviilor ce se vărsau în lacul Aral. În acea perioadă în Asia Centrală au apărut forme de așezare foarte specifice, care au fost predominante pînă în secolul I î.e.n.

„Cetatea berbecului mort“ — în uzbekă Koi-Krîlgan-Kala — este circulară. În centru se ridică, în mai multe etaje, masivă, citadela, în jurul căreia se ordonează în cerc, mai modest, orașul locuințelor. Orașul este apărat de un zid înconjurător, prin care se pătrunde printr-o poartă.

Cu totul altfel arată orașe ca Djanbaz-Kala sau Toprak-Kala. Un zid dreptunghiular înconjoară la Djanbaz-Kala două, la Toprak-Kala opt case mari, în fiecare din ele putînd fi adăpostite circa o mie de persoane. O stradă principală, ce ducea la templul focului, dădea o structură orașului. Acest mod specific de a locui în case avînd o sută cincizeci pînă la două sute încăperi indică o societate încă foarte nedezvoltată, în care locuiau împreună toți membrii unui clan. Aceste orașe par să fi fost fortărețe, căci erau așezate la marginea zonei irigate pe atunci pentru agricultură, apărîndu-le de nomazii ce stăpîneau stepa. Chorezmul antic își trăiește epoca de înflorire abia prin secolele II și I î.e.n., cînd ajunsese să controleze parte din comerțul de tranzit ce se dezvolta între Apus și China.

După supunerea provinciilor ahemenide orientale, Alexandru se întoarce la Susa, pentru a serba triumful asupra Persiei. Alexandru și prietenul său Hephaistion s-au căsătorit cu principese ahemenide, și peste zece mii de macedoneni au fost căsătoriți cu iraniene, pentru a impune o contopire a popoarelor macedonean și iranian. Ceremonialul și portul persan a fost introdus la curte. Cînd Regele-zeu se văzu ajuns la țintă, o răzmeriță generală a armatei primejdui imperiul. Numai prin mari concesii a putut fi potolită mînia ostașilor.

Djanbaz-Kala, reconstrucție, secolele IV—III î.e.n., lungime
cam 185 m. După S. P. Tolstov

Babilonul trebuia să devină portul militar al imperiului. Pentru aceasta au trebuit dărâmate stăvilarele de pe Tigru și Eufrat care serveau la irigarea suprafețelor agricole, deoarece împiedicau, pe ambele fluvii, navigația. Arrian, care credea că digurile sînt lucrări de apărare, scria:

„Persanii, care se temeau că pe fluvii le-ar putea invada țara flote străine, căutau să împiedice aceasta prin diguri artificiale, pe care puseră să fie ridicate pe fluviu. Alexandru însă puse să se dărîme pe unde a putut toate aceste diguri ridicate artificial“. (Arrian XV, 109).

Alexandru plănuia mai multe mari expediții de explorare, ce trebuiau să pregătească noi acțiuni militare. Herakleides fu trimis în zona Mării Caspice, iar o mare expediție maritimă trebuia să repete isprava fenicianului Necho, ocolirea Africii cu corăbiile. „Alexandru plănuia să organizeze ocolirea cu corăbiile a unei mari părți din Aramia, țara etiopienilor și Libia, precum și popoarele nomade de dincolo de muntele Atlas, astfel încît la Gades corăbiile să intre în marea noastră, ca, după cucerirea Libiei și a imperiului cartaginezilor, să poată fi cu drept cuvînt desemnat stăpîn al întregii Asii“. (Arrian, VII 1,2).

Pentru anul 323 invită la Babilon ambasadorii multor popoare, dar înainte de a-i primi conduse o expediție în Zagros, împotriva ultimilor urmași ai kassiților, care fură nimiciți fără milă din po-

runca lui. Când reapăru la Babilon, după victoria sa asupra kassiților, putu saluta aici trimiși ai libienilor, etiopienilor, cartaginezilor, lucanilor, brutiilor și romanilor. Îi va fi considerat probabil ca pe viitorii săi supuși, a căror subjugare poruncise să fie pregătită. După planurile de care s-a aflat mai târziu, intenționa să construiască o mie de nave de război și o șosea între Alexandria și Cartagina, voia să ridice pentru tatăl său un mormînt-piramidă, mai mare decît cea din Gizeh, și să reconstruiască zигuratul lui Marduk la Babilon. Nimic din toate acestea nu avea să se înfăptuiască pentru că Regele Regilor, în vîrstă de abia 32 de ani, se îmbolnăvi de o febră palustră — sau poate să fi fost pneumonie — și muri în scurt timp. Adunarea armatei convocată puțin după moartea lui declară nerealizabile toate aceste planuri. Visul macedoneanului de a făuri un imperiu mondial rămase vis.

Imperiul irano-macedonean se prăbuși în flăcările războiului civil. Grecii și macedonenii așezați în răsărit își părăsiră orașele și se întoarseră în locurile lor de baștină. Generali și satrapii adunau trupe și luptau între ei pentru moștenirea lui Alexandru, pînă ce, un deceniu sau două mai târziu, imperiul se descompuse în părțile din care fusese, inițial, constituit.

Dinastia întemeiată de Ptolemaios domnea în Egipt și Siria. Macedonia se desprinsese de imperiu, iar Grecia se descompuse din nou în state-orașe. În Asia Mică și în Armenia se constituiră state sub suverani greci sau iranieni. Siria și Iranul depindeau de Seleukos, care încerca să domnească, din Babilonia, și asupra acestor țări. După exemplul oriental, porunci să se ridice pe Tigrul, la nord de Babilon, o nouă capitală. Ea fu numită Seleukia. Înconjurat de grecii și macedonenii săi, Seleukos se va fi simțit probabil mai în siguranță decît în Babilonul bogat în tradiții. După încercări inutile de a se menține în Răsărit, se întoarse către Apus. Satrapiile indiene le vîndu, pentru cinci sute de elefanți de război, principelui Maurya

Ciandragupta. Pierdu și provinciile din sud-estul Iranului.

Ca a doua capitală apăru, pe lângă Seleukia, Seleukia Piera și, mai târziu, Antiochia, pe fluviul Orontes. Principele moștenitor Antiochos I, fiul unei principese iraniene, își avea reședința în rășarit, în timp ce Seleukos își instalase curtea în capitala apuseană.

Centre ale imperiului deveniră astfel Siria și Babilonia. Satrapiile iraniene rămăseseră mai mult sau mai puțin independente. Cel mai grav a fost că s-a subapreciat pericolul din nord-est. Iranul se descompuse în lupte, frământări interne. Nomazi și bande de tâlhari bîntuiau țara. Comerțul și transporturile decăzură. Sate și orașe se părăginiră.

Pentru tradiția istorică iraniană, însă, nu Seleukos apare ca cel ce a distrus Iranul, ci Alexandru. Acesta este pus, în literatura perioadei Sasanizilor, în legătură cu detestatul inamic principal — Roma: „Mai târziu, în timpul domniei lui Darai (Dareios III), fiul lui Darai, împăratul Alexandru al Romei năvăli cu oști în împărăția Iranului, îl ucise pe regele Darai, nimici toate familiile domnitorilor, pe magi, pe bărbații de seamă din împărăția Iranului... și împărți împărăția Iranului la 90 de domnitori ai caselor (feudale)...“ (Bundahišn XXXIII).*

---

* După C. Widengren, *Iranische Geisteswelt von den Anfängen bis zum Islam*, p. 212

„ANTIOCHOS, REGE AL BABILONULUI”

„Antiochos, marele rege, puternicul rege, rege a tot cuprinsului, rege al țărilor, cel ce a împodobit Esangila și Ezida, fiul prim născut al lui Seleukos, al regelui, al macedoneanului, al regelui Babilonului, sînt eu...” anunță la Babilon o inscripție murală. Antiochos I mai încearcă o dată să redea viața imperiului de răsărit. Drumul comercial spre nord-est era pentru el coloana vertebrală a țării. Avîndu-și reședința în Seleukia, se străduia să reconstruiască Babilonul ca centru al imperiului.

La Babilon a fost reconstruit vechiul templu al imperiului, Esangila, și desigur și „Turnul Babel”, vechiul zigurat, ale cărui ruine fuseseră dărîmate din porunca lui Alexandru. A fost ridicat un teatru cu o palestră, în stil grecesc. Limba și scrierea greacă pătrunseseră pînă în Afganistan. Construcții și lucrări plastice în tradiția elenistică fură create în Iranul de nord și în Asia Centrală. Această răspîndire în Orient a formelor de artă și civilizație greacă (elenistică) în perioada de după Alexandru cel Mare este cunoscută în istorie sub denumirea de elenism.

În sudul Mesopotamiei, în orașul Uruk-Warka, au fost păstrate tradițiile babiloniene de construcție, fără să se preia forme grecești. Chiar dacă cei pentru care se construia purtau nume grecești, inscripțiile murale arată că erau localnici, deoarece purtau și nume arameice. Astfel ctitorul tem-

plului Anu-Antum, în vremea lui Antiochos IV, își zicea în grecește Kefalon, iar în arameică Anu-Ubalitt, fiul lui Anubalt Saikhi. În secolele III și II î.e.n. au fost ridicate construcții neobișnuit de mari ca Ziguratul Anu și templul Inanna. Bănci babiloniene, ca cea cunoscută sub numele „Murașu și fii“, înfloreau.

Încercarea unei restaurări babiloniene în zona în care se exercita puterea Seleucizilor s-a limitat la câteva orașe din sud, chiar dacă influențe iraniene și babiloniene ajungeau mai departe. Preoți babilonieni au scris în limba greacă despre istoria și religia țării lor, pentru a opune noilor stăpâni și civilizației lor grecești vechea erudiție a răsăritului. Astfel, prin anul 280 î.e.n., preotul babilonian al lui Bel-Marduk, Berossos, și-a dedicat cărțile lui Seleukos și fiului său Antiochos. Din păcate aceste lucrări ne-au parvenit numai în extrase. Ele tratează despre istoria Babilonului până în timpul lui Nabonassar, rege al Babilonului. Credința în destin a zurvaniștilor din Iranul de vest și-a găsit forma greacă în cultul, în rapidă dezvoltare, al zeiței Tyche. Speculațiile iraniene despre sfericitatea lumii s-a răspândit în vest. „Mere medice“ — lămpiile, „mere persice“ — pier-sicile, „iarba medică“ — lucerna, precum și bum-bacul ajunseră în țările Mării Mediterane. Cantități mari de „medikon“ — mătase chinezească — se importau în Grecia. Din Media, roata hidraulică s-a răspândit în toate țările Asiei anterioare și în cele grecești. Elenizarea Răsăritului a fost deci totodată o iranizare a Apusului. Mai ales în Asia Mică s-au impus forme iraniene în straie elenistice.

Secolele III și II î.e.n. au constituit una din cele mai fecunde epoci a istoriei tehnicii și științelor. Schimbul de cunoștințe dintre zone întinse ale Asiei și ale sudului Europei au dus la multe invenții și descoperiri noi. Una din cuceririle tehnice ale acelei perioade nu a depășit însă, după toate aparențele, limitele Babilonului. Este vorba de producerea și folosirea electricității, invenții ce sînt în general considerate ca realizări ale se-

colului al XIX-lea. F. W. König, care a lucrat ani îndelungați la Muzeul Irakului din Bagdad, descrie în cartea sa, „În paradisul pierdut“, obiectele aproape incredibile descoperite în cursul unor săpături și care mai sînt și astăzi păstrate la Muzeul Irakului:

„Administrația antichităților a fost anunțată, conform legii, de descoperirea făcută. Muzeul trimise o comisie și, ulterior, o mică echipă pentru efectuare de săpături pentru a cerceta dealul de la Chuyat Rabua. Cu această ocazie s-a găsit ceva ciudat și, după ce a trecut prin mai multe mîini, a ajuns la mine. Într-un recipient ca o vază, din lut galben deschis, al cărui gît fusese retezat, un tub de aramă era băgat în asfalt, care îl menținea. Vasul era înalt de 15 cm, tubul cilindric astupat la fund, confecționat din tablă de aramă, avea un diametru de 26 mm și o înălțime de 9 cm. În cilindru se afla, menținut de un fel de dop de asfalt, o baghetă de fier complet oxidat, a cărui extremitate superioară depășea cu cam 1 cm dopul și era acoperită cu un strat subțire, galben-cenușiu, dintr-un metal complet oxidat, ce părea a fi plumb. Capătul de jos al baghetei de fier nu ajungea pînă la baza cilindrului, pe care se afla un strat de asfalt gros de circa 3 mm. Întrebarea ce ar putea fi acest ansamblu ciudat de obiecte și-a aflat răspunsul surprinzător cînd le-am considerat în legăturile lor reciproce și am reflectat asupra felului cum erau izolate între ele cu asfalt: trebuie să fi fost un element electric! Nu mai era nevoie decît să se toarne înăuntru un lichid acid sau alcalin și elementul era gata. Mi-am exprimat cu prudență părerea, care a mai fost întărită de alte obiecte găsite și de împrejurările descoperirii.

Vasul de lut cu celula de cupru a fost găsită în ruinele unei case din afara localității, în apropierea lui se mai aflau trei cupe de lut cu inscripții magice; în Seleucia pe Tigru s-au găsit, printre ruine, celule similare de cupru, din care unele erau altfel așezate. Un vas de lut cu gîtul larg era astupat cu asfalt; în acesta erau înfipse unele după altele baghete de aramă sau de fier, cu capetele

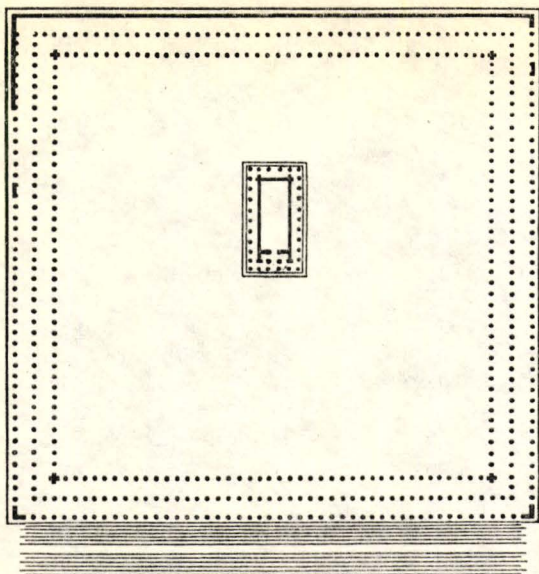
depășind mult dopul de asfalt. Aici aveau deja de a face cu o încercare de a mări tensiunea elementului. Această descoperire și altele similare fură în curînd publicate, dar fără comentarii...“.*

Pînă nu se vor da alte explicații acestor descoperiri uimitoare, trebuie într-adevăr să acceptăm ideea că Asia anterioară a știut, din secolul III î.e.n. pînă în secolul V sau VI e.n., să producă și să folosească curent electric. Soarta ulterioară a acestei invenții și descoperiri nu este, pînă acum, cunoscută. Experiențe efectuate de profesorul J. B. Pierczynski, de la Universitatea din Carolina de nord, au dovedit că aceste celule galvanice erau practic utilizabile. Umplute cu apă acidulată cu 5% vin sau oțet de vin ele au furnizat timp de optsprezece zile un curent de jumătate de volt, suficient pentru argintarea electrică a unor obiecte de cupru.

În regiunile persane de baștină din Iranul de sud-vest influența greacă a rămas neînsemnată și curînd Istachr — „cetatea“ din preajma ruinelor orașului Persepolis, deveni nucleul în jurul căruia se constitui un nou stat, limitat pentru început la Parsis propriu-zis. Aici s-au continuat tradițiile ahemenide. Crușînd cu pietate ruinele de pe terasa Persepolisului, suveranii statului Istachr construiră în secolul III î.e.n., pe cîmpia din fața terasei un templu iranien al focului. Ușorii porții acestui templu erau ornați, conform tradiției, cu reliefuri reprezentîndu-l pe ctitor împreună cu soția lui, purtînd legăturile de ramuri (barsom) prescrise pentru cult. În mod similar, templul focului în formă de turn, din Nurabad relevă păstrarea tradițiilor ahemenide, spre deosebire de Seleukia și de celelalte orașe întemeiate și locuite de greci.

Seleukia rămase un oraș grecesc. Și orașele noi alexandrine și seleucide din Iran prezentau trăsături tipice grecești. Antiochos I mai ajunsese încă o dată pînă la Merv, Termes și Chodjent, întemeind în drum orașe noi și fortificînd cetăți exis-

Kengavar, planul templului seleucid, 200 î.e.n., lărgimea curții cam 200 m. După R. Ghirshman

tente. Centre principale ale puterii grecești seleucide au fost Bactra (Balh), Raga, lângă Teheran, și Herat. La Kengvar, Charha, Sami și Dinavar au fost identificate ruinele unor temple seleucide sau ale unor monumente greco-seleucide. Ele se află toate în zona șoselelor ce legau Seleukia de nord-est, zonă protejată de un lanț de sate grecești, în majoritatea cazurilor, așezări militare ridicate pe pământ regal. Colonistul primea o bucată de pământ, un cleros, a cărui deținere era legată de obligația serviciului militar sau a unor livrări de produse. Nici prin vânzare, cleros-ul nu era liberat de aceste obligații. Dacă pământul respectiv se împărțea între mai mulți deținători, obligațiile se fracționau corespunzător. În felul acesta putea, de pildă, apărea obligația de a da o șaisprezecime de soldat, îndatorire care era, bineînțeles, achitată în bani. Chiar dacă prin dezvoltarea sa așezarea ajungea „polis” — oraș, deținătorii de „cle-

ros“-uri nu erau dezlegați de obligațiile lor militare.

În general tot pământul aparținea regelui sau templelor. Dinastia își rezervase mine, păduri și domenii regale, exploatate cu sclavi. Sclavii persoanelor particulare lucrau mai frecvent ca meseriași și prestatori de servicii, puteau însă ajunge în funcții de stat și face avere, ba chiar puteau avea, la rîndul lor, sclavi. Ei erau obligați să presteze o anumită cantitate de muncă pentru stat, despre efectuarea căreia trebuia dată socoteală în orice contract de vînzare de sclavi. La fiecare asemenea contract fiscul percepea un impozit pe sclavi, care făcea parte, alături de impozitul pe sare, din cele mai importante impozite asupra consumației, prelevate direct de funcționari regali. Satrapii, în schimb, încasau impozitul funciar, după calcule rămase valabile din epoca ahemenizilor. Ambele feluri de impozite erau adesea arendate celui ce oferea mai mult, astfel încît luarea cu arendă a impozitelor deveni una din principalele ramuri ale speculației financiare și ale activității bancare. Creșterea substanțială a poverii impozitelor, față de perioada persană, a făcut un fenomen mai frecvent căderea în sclavie pentru datorii. Izvoare ale sclaviei mai erau reproducerea naturală a sclavilor și prizonierii de război, foarte numeroși, căci seleucizii purtau mereu războaie. Dealtfel majoritatea suveranilor seleucizi au murit pe cîmpul de luptă.

Expedițiile militare, care aveau adesea un sfîrșit nefericit, au dus la decăderea economică a țării, scăderea încasărilor din impozite și la părăsirea multor „cleros“-uri de către deținătorii lor. De aceea războaiele deveniră tot mai mult expediții de jaf, ce trebuiau să se autofinanțeze. În primul rînd erau jefuite templele bogate, și, în timpul jefuirii unui templu din Chuzistan, și-a aflat moartea Antiochos.

Decăderea, începută sub domnia sa, se accelera rapid sub succesorii lui. Nici Seleukos, nici el, nu mai putuseră să mențină în supunere Iranul de sud-est, Armenia și Media de nord,

Fortificat în orașul de munte Siz-Taht-i — Sulaiman de azi — satrapul ahemenid Atropates stăpînea țara din jur. Armenia deveni regat. Țările din sudul Mării Caspice se sustrasera de asemenea autorității seleucizilor, astfel încît imperiul amenința să se descompună în două părți. Strabon a scris mai tîrziu (XI, 509):

„Macedonenii stăpîniră scurtă vreme toată țara (Iran), erau însă atît de ocupați de războaiele lor, încît nu se puteau sinchisi de posesiunile lor periferice“.

Sub Antiochos II (260—246) Răsăritul a fost redus la propriile sale resurse. Bactria — Afganistanul de nord de astăzi — mai dispunea de cele mai multe colonii militare grecești și putu organiza apărarea sa împotriva popoarelor ce presau din nord. Fortificații importante au fost construite, între altele, și în capitala Bactra, recent cercetate de arheologi francezi, sub conducerea lui Daniel Schlumberger. Artă și limba greacă erau foarte răspîndite.

Altfel evoluară lucrurile în vechea satrapie Parthia, în care năvăliră, venind din nord, triburile iraniene de nomazi călări denumiți Parni, care s-au înstăpînit tot mai mult aici, pînă ce numele satrapiei trecu asupra noilor ei stăpîni, cărora li s-a zis parți. Ei au întemeiat în jurul orașelor Dara, Assak și Parthava-Nisa — „așezarea parților“ — un stat în continuă expansiune.

Seleukos II (246—226) mai încercă încă o dată, în alianță cu satrapul Bactriei, Diodotos I, în realitate deja independent, și pe care numai considerente tactice îl opreau să rupă deschis cu Seleukia, să reconstituie vechiul imperiu. Dar o răscoală în Antiohia îl sili să se retragă rapid, ceea ce le permise parților, dar și lui Diodotos II, să-și proclame independența. El bătu monezi de aur, simbolul autorităților regale, și încheie cu parții o alianță împotriva seleucizilor. Nobilimea grecească din Bactria văzu cu îngrijorare această alianță, deoarece lăsa țara singură în lupta cu popoarele călări din nord. Ea organizează asasinarea tînărului rege. Conducătorul nobilimii grecești, 13

Euthydemos, încheie un tratat de prietenie cu Antiochos III, care îi supuse din nou, în anul 208, pe parți. Antiochos III porni într-o expediție spre India, pe urmele lui Alexandru, fără însă să dobândească mari succese, și se întoarse pe calea sudică. Probabil că întreprinsese această expediție pentru a menține deschise căile comerțului cu Răsăritul. Din punct de vedere militar rezultatele nu au fost durabile. Încercarea lui de a reconstitui și în vest imperiul lui Alexandru eșuă în fața unei noi puteri — Roma. El pierdu la Magnesia bătălia decisivă (192 î.e.n.) și fu silit să se retragă spre Asia.

Antiochos IV (175—164) încercă, fără folos, să oprească prăbușirea imperiului său. Dinspre apus presau romanii. În nord-est se strângeau părții. În sud amenința Egiptul, iar evreii se ridicau împotriva sirienilor și grecilor. După moartea regelui, imperiul Seleucizilor se limitează curînd la Siria și, în cele din urmă, fu desființat de romani (64 î.e.n.). Elenizarea Răsăritului dăduse greș.

FUGA CONDUCĂTORULUI HUNILOR

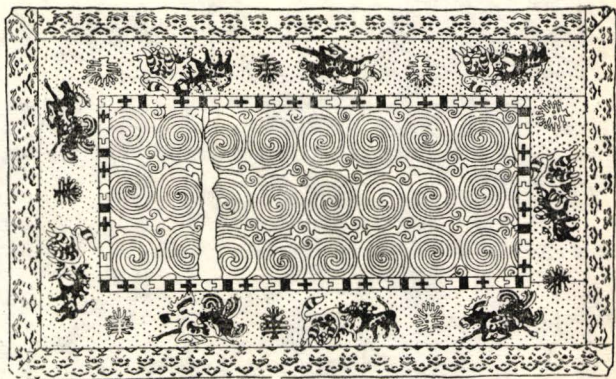
În același an în care Antiochos III a acceptat, după asediul inutil al orașului Baktra, să încheie cu Euthydemos o alianță defensivă, și să-și continue expediția, în îndepărtatul Kansu, un ostatec evadă de la curtea massageților, care, în izvoarele chineze din perioada împăraților Han, sînt denumiți Yüe-ci. Cînd Chorezmul a subjugat popoarele stepei, în secolul III î.e.n., cîteva din triburile massageților se îndreptaseră spre răsărit, cucerind Turkestanul și Kansu-ul. Ei menținură sub ascultarea lor chiar și triburile Mongoliei. Între acestea, triburile denumite de izvoarele chinezești Hiung-nu, mai cu seamă hunii aveau să joace curînd un rol de temut. (Unii istorici socot că hunii și Hiung-nu nu ar fi identici.)

Ostatecul evadat în anul 208 î.e.n. a fost tînărul principe Mao-dun sau Mo-te. El a fugit acasă, l-a detronat pe tatăl său, l-a ucis și a devenit, ca șan-yü — „suveran“ al Hiung-nu-ilor, spaima vecinilor săi. Ca huni se desemnau inițial populații vorbind limbi turce, care au organizat, sub Mao-dun, un mare imperiu de stepă. Noul șan-yü reformă, după modelul armatelor massagete și din Asia Centrală, armata hunică, pînă atunci compusă numai din cavalerie ușoară. Nucleul armatei hunilor îl constituiau acum escadroane de călăreți cu platoșe, cum fuseseră deja opuse grecilor la Arabela. Reforma armatei îi permise să atace, cu o forță armată turco-mongolă,

pe care o reunise sub numele de huni, pe suveranul neamului Yüe-ci sau Goat-si. Mîndru anunța san-yü-ul către Fiul Cerului, într-o scrisoare din anul 176 î.e.n.:

„Prin binecuvîntarea cerului, curajul ofițerilor și soldaților mei, puterea excelenților mei cai, comandantul oștilor mele a putut nimici poporul goat-si, decapitînd acolo mult, ucigînd și subjugînd. După aceea a supus Lolan, U-sun și Ho-Kut, dimpreună cu 26 regate învecinate. Prin aceasta i-am făcut huni pe toți cei amintiți. Ei sînt acum cu toții huni și toate popoarele ce încoardă arcul sînt acum unite“.*

În anul 165 î.e.n. fiul lui Mao-Dun, șan-yü-ul Lad-șang, i-a bătut din nou pe yüe-ci și i-a respins pînă dincolo de munții Tienșan, adică pînă în Tibet. Populația yüe-ci lăsa în urma ei în răsărit multe elemente ale civilizației Asiei Centrale, care la huni s-au amestecat cu altele, chinezești. Sînt celebre mormintele unor suverani huni de la Noin-Ula, în Mongolia, descoperite de arheologi sovietici. În morminte s-au găsit covoare în stil

Covor hunic, din mormîntul princiar de la Noin-Ula, secolul II sau I î.e.n. După Trever

* După M. de Ferdinandy, *Die nordeurasiatischen Reiter-völker und der Westen bis zum Mongolensturm*, p. 175 și urm.

scit și lucrări de metal într-un stil strict animalier, întemeiat pe sugestii chineze și scite. Obiecte asemănătoare s-au găsit în regiunea Ordos, în nordul Chinei.

În retragerea lor precipitată din jurul lacului Issyk-Kul triburile yüe-ci alungară pe Sai-Saki și antrenară cu ei, în fuga lor, părți din popoarele apasiakilor și toharilor, așezați pe Sîr-Daria și pe lacul Aral. Grosul sai-lor izgoniți a trecut peste Kașgar în nord-vestul Indiei. Pe ei i-au urmat triburile federației yüe-ci, asii, apasiakii, toharii și sakaraukii, care prin 140 î.e.n. au pus capăt existenței imperiului Bactriei la nord de Hindukuș.

Grecii bactrici cuceriseră, în anii 184—183, sub conducerea fiului lui Euthydemos, Demetrios I, fostele satrapii persane din India. El năvăli în valea Indului, ajunse pînă la ocean și ocupă peninsula Kathiawar. Apoi se întoarse către apus și asedie cetatea Pataliputra pe Gange, unde fu însă silit să facă cale întoarsă. O revoltă a nobilimii, condusă de Eukratides, avu succes și regele fu ucis la întoarcerea sa. Dar și Eukratides trebui să-și întrerupă campania în India, deoarece părții atacau răsăritul Iranului. În drum spre bătaie, principele moștenitor Heliokles își ucise tatăl. Paricidului nu-i rămase decît Bactria, căci în India generalul Menandru se declară independent. Se pare că ar fi trecut la budism, căci în legenda budistă apare ca drept credincios sub numele Milindapanha.

Parții și massagetii s-au coalizat împotriva lui Heliokles. O alianță cu seleucizii n-a reușit să salveze Bactria. Dominația grecească în Iranul de est se sfîrși fără glorie. Resturile armatei se refugiară, sub comanda lui Heliokles, în India, și se menținură timp mai îndelungat în partea apuseană a imperiului indo-grec. Ambele state indogrecești fură desființate în secolul I î.e.n. de imperiul în ascensiune al sakilor regelui Maues. Mult mai persistentă pare să fi fost moștenirea lor culturală, deși pînă în ziua de azi știm puțin despre ea. Este adevărat că ne-au parvenit, de la cîteva zeci de suverani greco-bactrici, monede, din care unele

remarcabile din punct de vedere artistic, dar afară de acestea aproape nici o operă de artă proprie. Cetățile dezgropate în Bactria sînt de tipul celor din Asia Centrală. Dar în civilizațiile Iranului oriental se simte net, pînă în perioada sasanizilor, influența greco-bactrică. Limba și scrierea greacă, zeii greci, precum și anumite forme de stil în artă au mai supraviețuit încă secole.

Așezările apasiakilor de pe Șani-Daria au încetat să mai existe de prin mijlocul secolului II î.e.n. Orașe ca Ciric-Rabat-Kala și Babiș-Mulla au fost părăsite de populație și au pierit. De pe urma lor n-au rămas decît ruine și construcții funerare deosebit de interesante, a căror semnificație în istoria civilizației este abia în cercetare. Astfel printre construcțiile funerare de pe Șani-Daria ale suveranilor apasiaki există un mormînt cu cupolă cu o galerie circulară cu boltă cilindrică dreaptă, din secolul IV î.e.n., cea mai veche construcție cu cupolă din cărămizi, cunoscută pînă în ziua de azi. Acest monument este totodată cel mai vechi strămoș al mausoleelor islamice.

O importanță similară revine unei construcții de cu totul alt tip, al apasiakilor. Palatul funerar pătrat de la Babiș-Mulla II repetă, cu cele două coridoare ale sale întretăindu-se în cruce, construcțiile fastuoase ale suveranilor apasiaki, care au servit în epoca arabă de model pentru palatele califilor Abasizi. Și construcția acestui monument datează din secolele IV — II î.e.n.

În frământările și migrațiile ce au agitat secolul II î.e.n. Chorezmul nu-și putuse menține structura marelui imperiu decît spre vest. Fostii vasali din răsărit și sud se desprinseseră și au creat state independente. Despre ele ne informează raportul unor trimiși chinezi, sosiți în anul 126 î.e.n. în Asia Centrală, din însărcinarea împăratului Vu-ti, pentru a găsi aliați împotriva hunilor. Ciang-Kien, conducătorul delegației, fusese reținut timp de zece ani la curtea hunilor, înainte de a putea ajunge, cum își propusese, la populațiile Yüe-ci (massageți), inamicii tradiționali ai hunilor.

143 I-a găsit în valea Ferghana, regiune numită de

chinezi Ta-yüan. În raportul său către împărat spune:

„Ta-yüan se află la sud-vest de Hiung-nu, exact la apus de hani (chinezi), la o depărtare cam de 10.000 li (1 li=577 m). Locuiește acolo un popor sedentar, civilizat. Ogoarele produc cereale și orez. Am aflat acolo vin din struguri și cai excelenți, care asudă sânge și se trag dintr-un armăsar ceresc. Au orașe și case înconjurate de ziduri și numără ca aliați 62 orașe mari și mici. Populația lor e de vreo 100.000 oameni... Mai la nord se află K'ang-k'ü...“.*

Această împărăție K'ang-K'ü, „țara brațelor de fluvii“ sau a „canalelor“ este delta fluviului Amu-Daria, este Chorezm. După analele primei dinastii Han, „K'ang-K'ü avea în subordine cinci suverani mai mărunți, anume Su-hiai, Fu-mo, Yü-ni, Ki, Yüe-Kian“. După izvoare mai târzii se pare că acestea corespund unor organizații statale, Keş-Şahrisebz, Kuşaniya, Taşkent, Buhara și Urghenci.

Între operele de artă ale orașelor K'ang-K'ü sînt de menționat mai cu seamă osuariile — recipiente pentru păstrarea oaselor cadavrelor lăsate în prealabil să se descompună, avînd de cele mai multe ori forma de om așezat pe un tron. Pe fragmente de vase de lut și de reliefuri se văd călăreți și oșteni pedestri cu căști împodobite cu fantastice ornamente animaliere.

Deocamdată Chorezmul și statele populațiilor Yüe-ci nu aveau să intervină în mod sensibil în istoria spațiului Asiei anterioare și Iranului. Acest rol avea să revină parților, care înaintau spre vest dinspre Parthava-Nisa și Dara.

---

* După R. Henning, *Terrae incognitae*, vol. I, p. 200—212

MITHRADATES, MARELE REGE, FILOELENUL

Pe monezile bătute de Marele Rege pars Mithradates I (171—138 î.e.n.) apare, începînd din anul 140, după nume, adaosul „filoelenul“ — „prietenul grecilor“. Acest epitet, cel puțin ciudat pentru regele unor populații nomade, se explică prin cucerirea Mesopotamiei de către parți, în cursul căreia parții au avut o atitudine favorabilă orașelor grecești și au fost bine primite în acestea. Chiar și Seleukia, una din fostele capitale ale Seleucizilor, își deschise pașnic porțile înaintea marelui cuceritor. Marile familii de negustori erau sătule de războaiele seleucizilor, care stînjeneau comerțul și călătoriile. Sperau să poată lucra nestîngenite în Iranul reunificat. Mithradates le părea suveranul apt să le îndeplinească această dorință. Chiar și primele sale monezi de aur demonstau atitudinea progreacă a regelui. Pe monezi era reprezentat ca suveran grec cu tradiționala legătură regală pe cap. Ele constituiau un fel de „propagandă pentru străinătate“, care-și făcu efectul asupra negustorilor, căci aurul folosit era bun, iar greutatea monezilor cea convenită.

Mithradates reușise să întindă pînă la Eufrat și în munții Afgani imperiul parților, întemeiat de Arșakes și Tiridates și extins de urmașii acestuia în șaptezeci de ani de războaie cu seleucizii și cu populațiile nordice. El supuse sudul Bactriei, cînd nordul căzu sub stăpînirea populațiilor năvălitoare Yüe-ci. Armatele lui au impus suzerani-

tatea partă suveranilor din Istachr în Persis, celor din Elymais — în vechiul Elam, celor din Edessa în Siria și multor altor orașe și suverani mesopotamieni și arabi. Numai puțini îndrăzniră o rezistență fățișă. De cele mai multe ori preferară supunerea, mai ales că jugul part nu era greu. Noii suzerani interveneau puțin în destinele țării, iar avantajele legate de pacificarea populațiilor muntene și de cea a căilor comerciale la mari distanțe erau importante.

Regină, fragment din
sîdef, de pe un mo-
nument funerar la
Sami, secolele II—I
î.e.n. După R.
Ghirshman

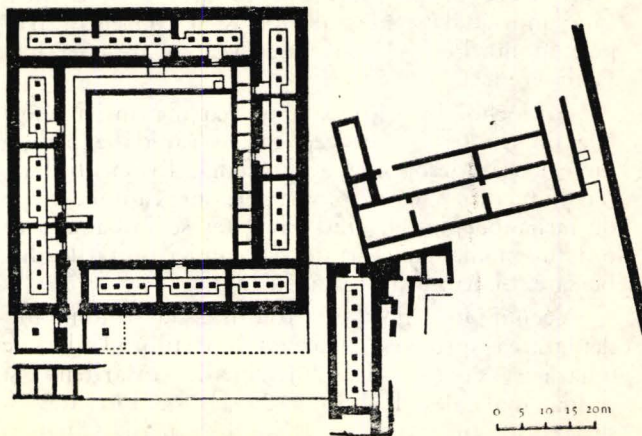
Regatul Elymais deținea o poziție cheie. El cuprindea depresiunea fluviului Karun și munții ce o mărgineau spre nord. În apropiere de actuala localitate Sami a fost descoperit cu puțini ani în urmă un templu, înconjurat de un cîmp de morminte. Printre dărîmăturile templului au fost găsite statui și socluri de statui reprezentînd, după presupunerea lui A. Godard, suverani din dinastia Kamnaskiri-lor din Elymais. O statuie de bronz, poate a lui Kamnaskires I, era bine conservată. Trupul ei, cam grosolan, a fost desigur tur-

nat la fața locului. Capul însă, de o execuție mai fină, pare să provină din atelierul unui meșter dintr-un oraș mare. Suveranul poartă îmbrăcăminteă călăreților suzeranilor săi părți.

La supunerea micilor state din apusul Iranului, lui Mithradates i-a fost desigur de folos că stăpînea Bactria, care îi demonstrase avantajele culturii grecești. Limba și scrierea de pe monezile sale sînt grecești și aceste două trăsături au rămas dominante pînă în perioada ultimilor părți. Marelui centru cultural și economic, Seleukia, i se înfățișa deci un suveran care putea cu drept cuvînt să se intituleze „filoelenul“. El renunță de altfel să-și stabilească reședința în oraș și construiește pe malul opus al fluviului o tabără militară circulară, în mijloc cu un palat regal — Ctesiphon, noua capitală a Iranului.

Nisa, ce fusese pînă atunci capitală, rămase necropola regilor părți, despre care tradiția afirmă că ar fi înmormîntați, cu mulțime de podoabe, în palatul funerar de pe citadelă. În citadelă arheologi sovietici au descoperit un turn al focului, un paralelipiped masiv din cărămizi, pe care pro-

Palat funerar al regilor părți, în cetatea regală de la Nisa, Turcmenia, secolele II î.e.n., lărgime 60 m. După A. Pugatcenkova

tabil că se ridica un pavilion. În imediata apropiere se afla o clădire mare, avînd în interior o sală rotundă, cu un diametru de şaptesprezece metri. Probabil că fusese acoperită de o cupolă, după model massaget. Acest templu (?), construit poate încă în secolul II î.e.n., ar fi deci cea mai veche construcție circulară destinată cultului, amintind de Panteonul roman, ridicat mai tîrziu. Sala pătrată adiacentă conținea rămășițele statuilor unor suverani parți și trebuie să fi fost templul strămoșilor dinastiei. Lîngă zidurile orașului arheologii sovietici au dezgropat mormintele și templele funerare ale nobilimii parte, în care fuseseră depuse osemintele lor.

În mausoleul regilor parți și în templu au fost găsite numeroase opere de artă, din care o parte mai sînt de origine bacteriană, cum ar fi, de pildă, o statuie a lui Venus și peste patruzeci de rhytoni (pocal prelung cu decorație animalieră) din ivo-riu, precum și numeroase amprente de sigilii ale unor funcționari de la curtea partă și numeroase texte.

Mithradates își lua iarăși titlul de „Rege al regilor“. Înainte însă de a fi putut statornici ordinea în apus, saki îl atacară în răsărit. Se pare că ar fi reușit să-i înfrîngă în anul 138 î.e.n. Poate însă să fi căzut în luptele cu sakii, căci cu numai un an mai tîrziu Phraates II este pomenit ca Mare Rege al parților. Si Phraates avu să facă față unor atacuri ale saki-lor, și-și concentră trupele în nord-est. Atunci seleucizii socotiră că le-a venit vremea.

Antiochos IV i-a crezut pe parții prinși în luptele din răsărit și recuceri într-o rapidă expediție victorioasă Mesopotamia și Media. El socoti Parția nimicită și-și risipi trupele în cantonamente de iarnă pe platou, cînd Phraates se întoarse asupra lui în marșuri forțate și-i nimici unitățile dispersate. Și Antiochos căzu în luptă.

Vecinii din nord-est folosiră, la rîndul lor, deplasarea spre vest a armatei parților. Călărime tohară și sakă invadă provinciile răsăritene și prădă mai ales Bactria (129—128). Phraates și succesorul său, Artaban I, au fost uciși. Chiar și 148

vigurosul Mithradates II nu putu restabili pentru mult timp situația. Este adevărat că i-a obligat la supunere pe saki, soghdeni și tohari, că și-a întins dominația din Armenia pînă la Oxus, dar, după moartea sa, imperiul se pierdu în certurile dintre orașe și dintre mării nobili. Parția deveni un conglomerat de principate mai mult sau mai puțin independente.

Prima se desprinsе Armenia, sub o dinastie partă. În cele din urmă, Tigranes cel Mare își întinse imperiul pînă la Marea Mediterană, la Marea Neagră și la Marea Caspică. Își avea reședința la Tigranokerta și, temporar, revendică și titlul de Mare Rege al Iranului. Orodes, regele parților, nu s-a putut intitula „Rege al Regilor“. Abia victoriile romanilor asupra lui Tigranes le-au restituit parților acest titlu.

Totuși romanilor, deprinși cu victoriile, Iranul le-a părut o pradă ușoară. Phraates III a fost ucis, în anul 57 î.e.n., de fii săi, care s-au luptat între ei pentru putere. Paricidul Mithradates III domni, cu reședința la Ctesiphon, purtînd titlul de „Marele Rege Arsaces, devotatul fiu, binefăcătorul, strălucitul, filoeleul“. El pare să se fi sprijinit mai ales pe orașele Babiloniei, ceea ce s-ar putea să fi supărat puternica aristocrație, care luă partea fratelui său, Orodes II, care, de la moartea tatălui domnea pe platou. În numele lui Orodes II, Surenas, șeful importantei familii aristocratice Suren, care domnea în Chorasan, intră în Babilonia și obligă la capitulare și supunere marile orașe Seleukia și Babilon. În cursul acestor lupte, Mithradates pare să-și fi pierdut viața, căci de atunci, pînă în 38, Orodes a fost suveran unic.

Împotriva lui a pornit război, în anul 54 î.e.n., imperiul roman. În anul 60, la crearea triumviratului, împreună cu Cezar și Antoniu, lui Crassus îi revenise Răsăritul. Dar Siria și Asia Mică nu-i ajungeau milionarului roman. Credea că-i va fi ușor să-i învingă pe parți și înainta deci spre răsărit în fruntea a șapte legiuni, fără a lua măsuri speciale de protecție, cu cea mai mare armată ro-

mană pe care o văzuse vreodată Siria. Armata partă, sub comanda lui Surenas, dădea tot mai mult înapoi în fața invadatorului. Romanii luară tactica nomazilor drept fugă și se lăsară atrași în stepele întinse din nordul Mesopotamiei. În regiunea vălurită, ce nu permitea o vedere de ansamblu, din preajma orașului Karrhai — străvechiul Harran — Surenas atacă cu călărima sa avangarda romană și o nimici. Crassus își dădu seama că se apropiau forțele principale ale inamicului, dar subaprecia numărul lor.

Ordinea de bătaie a legiunilor părea de neînfrînt și, în fapt, se pare că armata romană a și fost mai numeroasă decît cea a parților. Dar romanii îngîmfați aveau în fața lor probabil pe cel mai de seamă comandant de cavalerie al antichității. Surenas dispunea cam de patruzeci de mii de călăreți, dintre care zece mii de clibanari — călăreți în zale —, pe care îi adusese cu el, din provinciile, de nord-est ale Parției, de sub guvernarea lui. Romanii pomenesc admirativ zalele strălucitoare și coifurile de oțel ale călăreților înzăuați, despre care spun că ar fi din Merv. Călăreții erau saki, tohari și iranieni din răsărit, cu ale căror calități războinice făcuseră deja cunoștință Cyrus și Alexandru. Comandantul lor suprem, Surenas, stăpînea cu măiestrie atît retragerea-panică simulată și atacul prin surprindere, cît și combinarea cavaleriei ușoare cu călăreți înzăuați.

Cînd se înfățișă înaintea legiunilor, armata sa păru mică și neînsemnată. Poruncise să fie acoperite armele și să se ascundă forța trupelor lui. Abia în preajma inamicului bubuiră, la semnalul său, tobele mari ale comandanților de unități, armele și zalele prinseră a scînteia și din toate părțile năvăliră, călări, trupele parte, „iar în mijlocul lor, cel mai mare și mai frumos, Surenas, coafat și fardat ca o femeie (Plutarh, Crassus 23, 8—24, 2).

Chiar și numai apariția bruscă a armatei parților îi zdruncină pe romani, căroră bubuitul timpanelor călărimii parte le păru a fi urletul 150

Călăreț part înzăuat în atac, Dura-Europos, grafit, secolele II—III e.n. După R. Ghirshman

unor demoni ostili. Lipsa de unități proprii de cavalerie îi obligă pe romani încă de la început la defensivă, deoarece călărimea partă evita cu ușurință atacurile pedestrimii romane, care, în schimb, nu-și explica neîncetata ploaie de săgeți a cavaleriei parte. Romanii nu știau că Surenas organizase dinainte re aprovizionarea cu săgeți. Călăreții lui nu trebuiau să se limiteze la săgețile din tolbele lor. Cîte cinci călăreți dispuneau de o cămilă încărcată de săgeți. Arcurile reflexe cu bătaie lungă ale călăreților nomazi își trimiteau săgețile pînă adînc în rîndurile romane și sfîșiară formațiunile bine închegate ale legiunilor, care astfel nu mai puteau opune mare rezistență cavalerilor înzăuați. În seara zilei, douăzeci de mii de romani rămăseră pe cîmpul de luptă, zece mii căzură prizonieri, iar restul fugi în dezordine spre granița romană. În cursul unor tratative de capitulare, Crassus căzu în mîinile învingătorului și fu decapitat.

Din armata sa abia dacă mai ajunse careva în provinciile romane. Pe cei mai mulți i-au interceptat și ucis nomazi arabi și călăreți parți. Toate acvilele legiunilor au fost capturate și trimise lui Orodes, împreună cu capul lui Crassus. Acest din urmă trofeu ar fi fost folosit în cursul unei reprezentatii teatrale la curtea partă. În cele din urmă, s-ar fi turnat în gura mortului aur topit pentru a-l sătura în sfârșit pe cel ce jinduise aurul parților.

Nimicirea armatei lui Crassus fu urmată de o incursiune a călăreților parți în Siria, dar călărimea nomadă eșuă în fața zidurilor de apărare ale orașelor romane. În anul 51 î.e.n. suferiră o înfrângere nimicitoare, care îi obligă să facă pace pentru zece ani. Surenas căzu victimă neîncrederii și înfrângerii din Siria.

Zece ani mai târziu (în 41 î.e.n.) principele Pacorus își încercă norocul pe calea armelor, beneficiind de sprijinul unor romani transfugi. Dar, după trei ani de lupte crâncene, parții fură din nou bătuti. O lovitură de stat îl răsturnă pe Orodes. Fiul său, Phraates, puse la cale uciderea tatălui său și a fraților săi și ocupă tronul sub numele de Phraates IV (37—2 î.e.n.). El avu de făcut față imediat unui atac al romanilor, care voiau, sub Antonius, să se răzbune pentru Karrhai. Ei au ocupat Armenia și Caucazul și ajunseră pînă la Ecbatana. Antonius credea deja într-o victorie ușoară, cînd Phraates atacă pe neașteptate, cu cavaleria sa, coloanele de aprovizionare romane și le nimici. Armata lui Antonius fugi într-o dezordine totală. Din cuceririle lor, romanii nu putură păstra decît Armenia (34 î.e.n.).

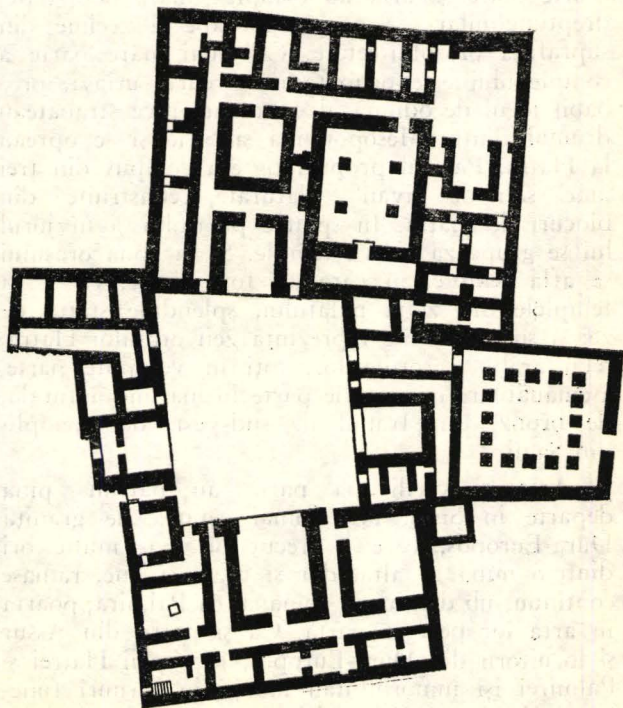
Augustus încercă să ajungă la o înțelegere pașnică cu Răsăritul. I se restituiră acvilele pierdute în înfrîngerea de la Karrhai, iar el trimise Regelui Regilor, printre alte daruri, o sclavă italică, Thea Musa. Ca soție a Marelui Rege, ea îi dăruî un moștenitor, cu care, cînd acesta deveni Phraates V, împărți tronul și domnia timp de 152

mai mulți ani (2 î.e.n.—4 e.n.). Pe monedele ei se intitula „divina Urania, Musa, regina“.

Politica proromană a reginei Musa împinse nobilimea la rebeliune și Orodes III îl răsturnă pe Phraates V. Romanii încercară din nou să intervină. Ei la-u sprijinit pe Vonones I, care a domnit în două rînduri (8—9 și 11—12 e.n.), dar nu s-a putut menține contra lui Artaban III, sprijinit pe provinciile răsăritene. Intervenția romană eșuă, slăbi însă Partia într-atît, încît nu mai putu rezista presiunii popoarelor nomade din nord și trebui să părăsească cîteva provincii.

Cînd Iranul de est ajunsese tot mai mult sub puterea yüe-ci-lor, Partia trebui să se concentreze mai ales pe Mesopotamia. Vechile orașe apusene

Palatul guvernatorului part din Assur, plan, secolele I și II e.n. După R. Koldewey

reînfloreau. În Assur, Babilon și Nippur au fost construite cetăți, palate și temple parte. Celebru între toate a ajuns palatul din Assur, dezgropat de arheologi germani. Partea lui principală era o curte interioară, limitată de patru fațade mari. Fiecare din ele dădea într-o sală mare, deschisă, un ivan, a cărui latură principală era împodobită de o fațadă de stuc bogat modelată. Ivane similare au fost găsite și în templul restaurat din Assur.

Construcțiile din sudul Mesopotamiei au păstrat tradiții babiloniene și grecești. Dintre principalele din vest, aflate sub influență partă, a fost foarte bine păstrat și a putut fi amănunțit cercetat Hatra, orașul din pustiu. El se afla în plin pustiu, pe calea caravanelor ce ducea din Assur spre vest. În mijlocul unui oraș-cetate circular foarte mare se află un complex mare de palate, dreptunghiular, ce ocupă aproape o zecime din suprafața orașului-cetate. Cea mai mare parte a complexului este ocupată de o curte uriașă, probabil locul de odihnă al caravanelor ce străbăteau drumul dintre Mesopotamia și Siria și se opreau la Hatra. Palatul propriu-zis era compus din trei mari săli de „ivan“ alăturate, construite din blocuri de piatră. În spatele palatului și în jurul lui se grupează câteva temple. Și în zona orașului se află temple, în care au fost găsite, ca și în templele din zona palatului, splendide statui de zei și suverani. Ele reprezintă zeii orașului Hatra, regii arabi și soțiile lor, toți în veșminte parte, asemănătoare cu statuile parte în mărime naturală, de bronz, din Iranul de sud-vest, de exemplu din Šami.

Arta și civilizația partă au pătruns pînă departe în Siria. Nu numai cetatea de graniță Dura-Europos, care a trecut de mai multe ori dintr-o mînă în alta, dar și orașe siriene, rămase continuu sub dominație romană, ca Palmira, poartă în arta lor pecetea partă. Ca și părții din Assur și locuitorii din Dura-Europos, locuitorii Hatrei și Palmirei își înmormîntau morții în turnuri funere.

Plastica orașelor siriano-parte este caracteri-

Desen zgîriat pe un vas, Assur, secolul II e.n. După R. Koldewey

zată printr-un unghi de vedere frontal ce s-a impus și în apus în perioada romană târzie. Ornametarea lor bogată vădește limpede influența portului și podoabelor parte.

Tot parte sînt picturile murale din templele și casele siriene, precum și multe elemente animalliere din artele minore. Această artă partă este născută dintr-o asimilare a unor elemente de civilizație a Asiei centrale, elenistice, protoiraniene și mesopotamiene. Se resimt și elemente asiatice răsăritene, mai cu seamă în textile, importate din China sau imitate la fața locului.

În colțul de nord-est al Mediteranei domnea, în secolul I î.e.n., în micul principat Commagene, o dinastie ai cărei suverani erau mîndri de faptul că se trăgeau din Dareios, ahemenidul.

Este celebru monumentul funerar al lui Antiochios I din Commagene (69—34 î.e.n.). pe care îl dezgroapă o expediție de arheologi germani și americani. Patru statui uriașe de stil mixt, irano-grec, stau înaintea tumulului funerar înfățișînd zei iranieni cu epitete grecești. Astfel Heracles a fost contopit cu Vrthraghna. Epitaful regelui îl prezintă ca un adorator al lui Zurvan, Timpul cel veșnic.

Predominanța lui Zurvan și Mithra în viața spirituală partă timpurie se vădește clar în forma
155 zurvanistă în care a parvenit la Roma religia lui

Mithra. Misterele preluate de armata romană în Asia Mică în anul 67 î.e.n. mai pun în fruntea zeilor, în redactarea lor romană, pe Zurvan — ca Cronos, Aion (!), Saturn sau Saeculum — lângă care stau Jupiter — Hormizd și Pluto — Ahriman. Ei o venerază pe Juno — Anahita, și se închină focului, apei și pământului, ca magii mezi pomeniți de Herodot.

Mithra apare ca un zeu născut din stîncă și ucide taurul, cu totul contrar învățăturilor lui Zarathuștra, pentru a crea plantele pentru om. Împărtașania întru Mithra constă în oferirea pîinii și a apei. Botezul servește la eliberarea de păcate și la a doua naștere și este legat de ritualuri ce implicau focul. Cel botezat este atins cu o flacăra pe frunte. Botezul devine, simbolic, „un drum prin jăratec“. Urmînd exemplul budist, comunitatea se împarte în inițiați și candidați. Misterele lui Mithra au fost practicate în imperiul roman mai mult de militari. În Iran adepții lor erau probabil uniunile de bărbați, ce fuseseră deja condamnate de Zarathustra, care practicau sacrificarea de tauri și cultul lui Mithra. Pentru parți și suveranii din Commagene Mithra era zeul dinastiei, ca rege și suveran al lumii. După numele lui au fost formate nume pentru muritori ca Mithradates, pe care l-a purtat și marele rege al Pontului, Mithradates Eupator, aliatul Armeniei în lupta împotriva Romei. De persoana lui lega poporul povestirile anunțînd reîntoarcerea lui Mithra (Justinus, XXXVII, 2).

„Viitoarea lui mărire o anunțaseră chiar și semne cerești. Într-adevăr, atît în anul nașterii lui, cît și în cel în care și-a început domnia, o stea-cometă a luminat de ambele dăți atît de puternic timp de șaptezeci de zile, încît tot cerul părea să fi luat foc.“

Această legendă este, se pare, medică, la origine, și, după știri mai tîrzii, ar fi constituit cultul principal la Taht-i Sulaiman, dacă acesta este cumva „muntele victoriei“ pomenit în legende. Acolo s-ar fi întrunit an de an magii, pentru a aștepta nașterea regelui lumii, reîncarnarea lui 156

Mithra. O coloană de lumină, o stea a norocului trebuia să fie, după „cronica din Zuknin“, semnalul înfăptuirii mîntuirii. Coloana sau steaua intră într-o peșteră de munte și magii sînt chemați să se apropie:

„Și noi am văzut steaua intrînd în peștera tezaurului ascunselor mistere și am auzit o voce blîndă și smerită care ne chema și spunea: Intrați cu dragoste aici...

Și am intrat... ne-am ridicat ochii și am văzut acea lumină ce nu poate fi descrisă de gură de om. Și pe cînd lumina se concentra, se făcea că ne apărea, ca mădularele unui om mic și smerit, iar acesta ne-a spus nouă: Pace vouă... vi s-a arătat în făptura unui om mic, umil și slab, pentru că locuitorii lumii nu sînt în stare să vadă splendoarea unicului fiu al tatălui măreției...“*

„Tatălui măreției“, Zurvan, i se născuse fiul Mithra. Deși legenda ne este cunoscută din izvoare datînd din epoca creștină, forma ei arată limpede atitudinea sa fundamentală mithraist-zurvanistă.

Izvoare despre Zarathustra nu găsim în Orient pentru această perioadă. Numeroase cîmpuri de morminte ale parților în Mesopotamia vădesc că învățătura lui Zarathustra, potrivit înmormîntării cadavrelor, nu se impusese încă în regiunile de vest ale Partiei. Dacă n-ar fi scriitorii greci și romani, am putea crede că a fost uitat. Relațiile lor arată însă că el era cunoscut, din travestire zurvanistă, că ajunsese un personaj de mit.

După Pliniu, Zarathustra ar fi fost autorul a de douăzeci de ori o sută de mii de versuri, iar Strabon vorbește de adorarea focului (XV, 3, 14) și de fasciile de vergi ale magilor cîntăreți. S-ar putea ca aceste din urmă indicații să provină de la Herodot, altele însă sînt evident din surse contemporane cu evenimentele și descriu formele religiei zurvaniste.

Astfel Plutarh relatează (*de Iside și Osiride*, p. 46 și urm.) că magii îl opuneau pe Oromazes,

* După G. Widengren, *Iranische Geisteswelt von den Anfängen bis zum Islam*, p. 227—230

zeul luminii, lui Areimanios, zeul întunericului. Între ei s-ar situa Mithra, mijlocitorul. Și lui Areimanios i se aduceau jertfe, idee străină lui Zarathustra. Aici dualismul își află o determinare zurvanistă. Binele și răul stau alături ca zei, iar o a treia forță — Mithra — guvernează.

În aceste regiuni au ajuns misionarii creștini, când noua biserică depăși, în secolul I, cadrul îngust al unei biserici reformate evreiești, iar Dumnezeu Vechiului Testament, Dumnezeu evreilor, nu mai putea corespunde necesităților unor comunități compuse din multe popoare. Ioan și Pavel, respectiv cei ce au redactat scrierile ce le sînt atribuite, scriau în Siria și în Asia Mică, influențate de zurvanism, când începură să dea formă imaginii noi, creștine, a divinității:

„Întru el era viață și viața era lumina oamenilor. Și lumina luminează în întuneric și întunericul n-a cuprins-o“ (Ioan 1. 4—5), iar „... vine stăpînul acestei lumi. Cu mine n-are nici un amestec“ (Ioan 14, 30), se poate înțelege numai pornind de la concepția răului ce domnește asupra lumii — Areimanios, la fel ca și cuvintele lui Pavel, în predica sa înaintea lui Agrippa, că Isus i-ar fi cerut să deschidă ochii neamurilor „să se întoarcă de la întuneric la lumină și de la stăpînirea lui Satan la Dumnezeu...“ (Faptele 26, 18). Cunoscînd concepția magilor, care urmăreau șerpii și scorpionii ca animale ale „Răului“, se pot înțelege și cuvintele lui Luca (10, 19): „... datu-v-am vouă putere să călcați peste șerpi și peste scorpionii și peste toată puterea vrăjmașului...“

Negarea lumii ca operă a Răului, speranța într-un mîntuitor, ce se va naște ca lumină în întuneric, credința în recompensă și pedeapsă după moarte pentru faptele pămîntești, tendința spre dualism în relația dintre Dumnezeu și Satana sînt categoric elemente vest-iraniene în creștinismul apostolilor păgînilor. Ele asigură noii religii puternicul ei efect asupra popoarelor neevreiești din Orient, care așteptau de destul timp un mîntuitor. Războaiele sîngeroase dintre romani și armeni, parți și romani, sirieni și evrei, greci și persani umplu-

seră ochi cupa suferințelor, ba o făcuseră chiar să dea pe dinafară. Nu mai rămînea nici o speranță pentru acest tărîm. Stăpînii Răsăritului și cei ai Apusului vedeau în Siria și Mesopotamia cîmpul de luptă pe care se purtasera timp de aproape un mileniu bătăliile pentru dominația lumii. Oamenilor de rînd nu le rămînea decît să-și suporte cu resemnare soarta, fie „timpul cel veșnic“ al lui Zurvan, fie mesajul mîntuirii, care venea acum din Palestina, în forme vechi, dar cu o forță nouă.

Pentru primul secol nu dispunem decît de legende despre succesele misionarismului creștin. Sînt în parte scorniri pioase, ca cea despre presupusul schimb de scrisori al suveranului din Edessa, Abgar V, cu Isus sau relatări abia controlabile, ca cea despre activitatea misionară a lui Addai la Edessa, spre sfîrșitul secolului I. Asemenea activitate misionară este posibil să fi avut loc, căci datorită structurii federaliste a statului lor și a dominației foarte zdruncinate a nobilimii, părții nici nu voiau, nici nu erau în situația de a combate religii în ascensiune. Este adevărat că principiile lor „liberale“ se limitau doar la religie, fără să se extindă asupra problemelor fiscale, de stat sau militare. Informații certe despre existența unor misiuni creștine în Parția datează abia din secolul II, deși legende referindu-se la secolul I s-ar putea desigur să conțină un sîmbure de adevăr.

De basm apar relatările despre apostolul Indiei, Toma „necredinciosul“, care ar fi ajuns, conform legendei, ca sclav la curtea guvernatorului part al Indiei, Gudnaphar, și și-ar fi îndeplinit acolo activitatea misionară.

De acest Gudnaphar al faptelor lui Toma se pomenește și în alte izvoare creștine, astfel unul din cei trei regi magi din Bethlehem se numea Caspar. În tradiția armeană numele său este Gathaspar, iar în anii 20—50 e.n. a domnit în Iranul oriental un vice-rege pe nume Vidnapharna — „cîștigătorul strălucirii“, pe care grecii l-au numit Gondophares. Probabil că acest Gondo-

phares nu era creștin, deoarece ni se pare că recunoaștem cetatea sa, Kuh-i Chodja — „muntele domnului“ —, pe o insulă a lacului Haelmand, din Afganistan. Caracterul mithraist al acestei cetăți nu exclude însă că printre robii ei, proveniți din apus, să fi fost și creștini. Cetatea se ridică pe un creștet izolat de munte, care îi permite o vastă vedere panoramică și îmbină caracterele unei mînăstiri budiste, cum se construiau în acea vreme în zone învecinate ale Indiei, chilii de călugări etc., cu caracterele unui palat part. În punctul cel mai înalt se ridică un templu al focului, de tipul celor care, sub sasanizi, erau cele mai frecvente. Patru coloane amplasate la colțurile unui pătrat, suportă o platformă pătrată de zidărie, ce servește de bază unei cupole înalte. Trecerea de la cele patru colțuri ale construcției de la bază la cupolă este mijlocită de așa-zise trompe — segmente de sferă bombate, care fac tranziția la forma circulară. Această formă de construcție est-iraniană a devenit arhetipul tuturor bisericilor creștine cu cupolă. Ea însăși pare să fie transpunerea unei forme de casă est-iraniene în monumentalul unui templu al focului.

Sînt celebre picturile și lucrările plastice în stuc ce împodobesc cetatea, care reunesc elemente bactrico-grecești, romane, iraniene și din Asia Centrală. Coloritul unora din portrete amintește de relațiile chineze ale supușilor saki ai lui Gondophares. Lucrările în stuc prezintă stilizarea severă a țesăturilor și tehnicilor Asiei Centrale.

Mai puțin semnificative ca realizările artei partice de vest, în Siria și Mesopotamia, și a celei de est, din Kuh-i Chodja și Chorasane, ne apar operele artei parte din centrul și vestul Iranului. Chiar și reliefurile în stîncă înfățișînd regi parți sînt cioplite grosolan și plat. În imperiul parților puterea economică și înflorirea culturii aparțineau orașelor comerciale din vest și marii nobilimi din est și nord. Puterea lor rezulta, în bună măsură, din controlul asupra căilor comerțului la mare distanță spre India și China, ce s-a exprimat între altele prin monopolul mătăsii. Produsele meșteșu-

garilor părți și ale manufacturilor marilor orașe din Mesopotamia erau de asemenea mărfuri căutate în apus. Dar poziția de monopol a părților și marile șanse de câștig i-au făcut pe greci și pe romani, încă în secolul I î.e.n., să caute posibilități de a ocoli blocajul părților. Au ales calea maritimă, ajungând pînă în Oceanul Indian, și și-au instalat încă în timpul lui August colonii comerciale în sudul Indiei — la Madras. În secolul I e.n. au căutat îndeosebi sprijinul unei noi puteri ce apăruse la nord-est de părți — împărăția kușanilor, căreia dușmanii părților trebuiau să-i fie bineveniți ca prieteni. Parția ajunsese astfel în situația unui stat tampon între est și vest și se părea aproape că s-ar repeta istoria seleucizilor. Atacuri din vest și din est îi izgoniră pe părți în munți.

YABGU-UL KUŞANILOR

„Pe vremuri, cînd yüe-cii au fost atacați de hiung-nu, s-au retras spre Ta-Hsia și au împărțit țara între cei cinci hsi-hou, adică Hsiu-mi, Suang-mi, Kuei-şang, Pa-tun și Tu-mi. După mai mult de o sută de ani cînd Hi'u-hiu-h'üeh, hsi-hou al Kuei-şang-ului îi atacă (pe ceilalți) patru hsi-hou și-i ucise, se declară independent și urcă pe tron. Împărăția lui se numi Kuei-şang“, se spune în analele dinastiei Han timpurii.* Deci printre triburile yüe-cii, conducătorul tribului kuei-şang — sau kuşana — așezat în valea Serafşan, cucerise puterea. Pe monedele sale își zice Kudjula Kadfises — „rege al regilor, marele salvator“. Într-o rapidă campanie victorioasă a supus popoarele yüe-ci, înaintă luptînd spre sud, ocupă valea râului Kabul și pătrunse în India. Kaşmirul se supuse și Indul deveni iarăși granița unui imperiu iranien. Choremul trebui să se plece, iar Kadfises stăpînea un imperiu ce se întindea de la lacul Aral la fluviul Ind, care despărțea Parția de răsărit.

Partenerul din vest, Roma, deveni modelul în ce privește baterea monedei; s-au făcut importuri importante de opere de artă și sticlărie egiptene și romane, cum au fost găsite de pildă la Begram, în Afganistan. Ele provin din primele secole ale erei noastre și ne sînt de oarecare ajutor la data-

---

* Tolstov S. P., *Auf den Spuren Altchoresmischer Kulturen*, p. 160

rea regilor kușana. De fapt ne-au parvenit de la ei și monezi datate, dar după o cronologie proprie, pe care nu am reușit încă pînă acum să o corelăm cu altă cronologie cunoscută. Din această pricină, istoricii încă nu s-au putut pune de acord asupra anului înscăunării lui Kadfises, diverșii autori propunînd date între anii 15 și 45 e.n. Încercările lui Kadfises de a imita monedele lui August este un argument, chiar dacă foarte nesigur, pentru data mai timpurie. El trebuie să fi domnit totuși în secolul I al erei noastre, pentru că și domnia succesorului său, cel puțin începutul ei, trebuie să se fi plasat în secolul I. Unii oameni de știință socot însă necesară o datare și mai tîrzie a suveranilor Kușana. Ei decalează datele domniilor acestora cu aproape o sută de ani.

Fiul lui Kudjala Kadfises, Vima Kadfises, i-a izgonit pe Saki din India, a ocupat orașul cetate Taxila, reconstruit pe vremuri de greci, și împinse granița sudică pînă la Benares. Imaginea lui pe monezi îl arată în portul călăreților nomazi cu pantaloni bufanți, zavelcă lungă deasupra armurii și pîslari, nu ca cea a tatălui său, ce apărea, numai bust, cu atributele suveranilor antici. Reversul monezilor lui este tot mai mult ocupat de zeități indiene. Mai frecvent apare Șiva și taurul său, Nandi. Și budismul pătrunde în Iranul de est și în Asia centrală.

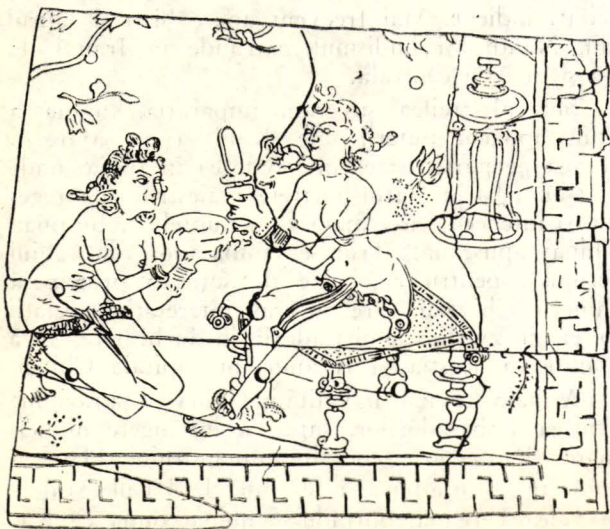
Sub al treilea suveran, împărăția kușana a atins apogeul puterii sale. Kanișka cel Mare îi alungă pe parți, își extinse puterea în India, unde ni s-au păstrat statui-portrete măiestrite ale regelui, și interveni cu armata sa în luptele ce bîntuiau China apuseană. Trimise ambasadori la „Fiul cerului“, pentru a obține de soție o principesă chineză. Chinezii, care nu erau interesați în relații cu el, îi zvîrliră ambasadorii în închisoare, încă înaintea ca aceștia să fi ajuns în capitala Chinei.

Armata kușană, năvălită în China ca să răzbune jignirea ambasadorilor, suferi o înfrîngere nimicitoare. Pan-ci'ao, generalul împăratului Han, a ajuns în contraofensiva lui pînă la Lacul Aral și în valea Fergana, oprindu-se numai după ce Ka-

niška a recunoscut „supremația“ Fiului Cerului și s-a angajat să plătească tribut. Dar Pan-ci'ao muri cîțiva ani mai târziu, iar mita, corupția și asuprirea au dus, în anul 105, la o răscoală generalizată în vestul Chinei. După lupte ce au durat ani, China a pierdut tot Turkestanul, iar Kaniška domnea pînă la Kașgar, Iarkend și Chotan.

Kușan devenise o putere mondială. Încă în anul 99 o ambasadă kușana vizită Roma, unde ajunse pe cale maritimă. Kușanii controlau stepa, precum și negoțul cu India și China. Erau în mare măsură sub influența tradițiilor greco-bactrice. Astfel foloseau alfabetul grecesc pentru a scrie în limba lor est-iraniană și venerau pe Helios și Selene. Sub dominația lor înflori, în văile din nordul și sudul masivului Hindukuș, arta denumită Gandhara, care reunea într-o sinteză valabilă elemente stilistice grecești, romane, indiene și iraniene. Această artă stă aproape exclusiv în slujba religiei budiste care, în zona kușanilor, a ajuns

Doamne gătindu-se, placă de fildeș Kușana (?) în stil indian, Begram, Afganistan. După H. H. von der Osten

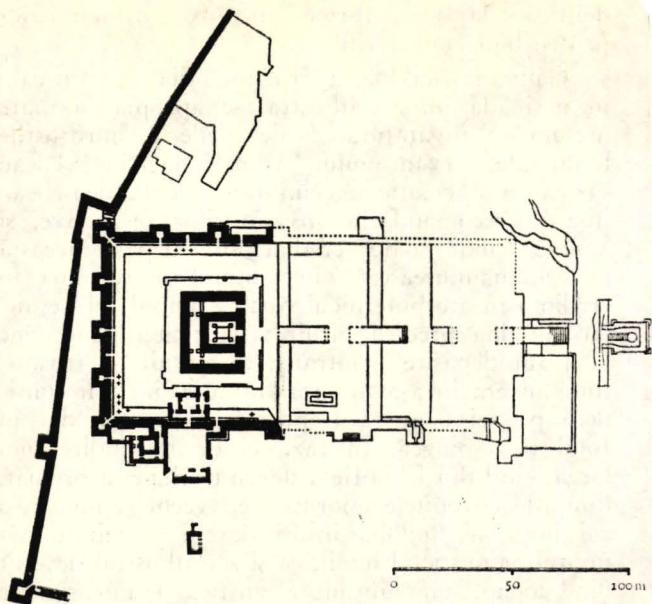

definitiv la acele forme sincretiste caracteristice pentru budismul nordic.

Gautama Buddha, apărut în India de nord cam în perioada lui Zarathuștra, se apropia în mare măsură în învățătura sa de ideile pesimist-ostile lumii, ale zurvanismului. Ambele doctrine vedeau lumea ca o creație a celui rău. Ele se deosebeau însă în recomandările învățăturilor respective, și anume cum poate credinciosul depăși această mizerie pămîntească. Zurvanismul se resemna în credința în atotputernicul destin, timpul cel veșnic, iar Buddha predica biruirea existenței pămîtene prin autodepășire și intrarea în eternitate. Învățătura lui era în așa măsură filosofie, încît îi considera pe zei doar ca trepte ale existenței, dar în fond îi respingea. În faza ei de răspîndire mai largă, cînd din filosofie a devenit religie, a preluat, dîndu-le cuvenitele onoruri, zeii vechi și numeroși zei noi, iar Buddha însuși deveni o zeitate, un mîntuitor mistic al lumii, ca și Zarathuștra, devenit din șaman, un mîntuitor mistic. Transformarea budismului dintr-o filosofie într-o religie sincretistă a mîntuirii a avut, se pare, loc în mare parte în împărăția kușana.

Printre zeii venerați de kușani găsim, între alții, pe Buddha, Șiva, Mithra, Heracles, Mao (zeul lunii) și pe Nanaia, zeiță mesopotamiană. Celebre sînt uriașele statui ale lui Buddha și picturile murale cu conținut budist-sincretist din Bamyan, o reședință regală a lui Kanișka pe muntele Ghorband în Afganistan. Peretii stîncosi ce mărginesc valea sînt străpunși de nenumărate peșteri, majoritatea naturale, dar extinse de mîna omului, în care au fost instalate mînăstiri budiste. Ele imitau tipuri de construcții indice, ca de pildă sala cu cupolă de la Nisa, sau din centrul Asiei, cum ar fi acoperișurile cu bîrne ale caselor din Sogdiana. Deosebit de impunătoare sînt statuile monumentale ale lui Buddha, depășind și cincizeci de metri înălțime. Aceste sculpturi, datînd din perioada kușana tîrzie (?) stau la originea sculpturilor în stîncă budiste din Turkestanul răsăritean și China, și poartă ele însele pecetea unor influențe indiene,

Templu Kuşana de la Surh-Kotal, secolele I și II. După M. Le Berre

dar și protoiraniene. Nișele și grotelile sînt bogat pictate, adesea în stilul Gandhara al kușanilor. Odată cu pătrunderea budismului în China, în mare parte datorită misionarilor kușani, s-a răspîndit aici și stilul Gandhara, a cărui înflorire a atins apogeul în Turkestan.

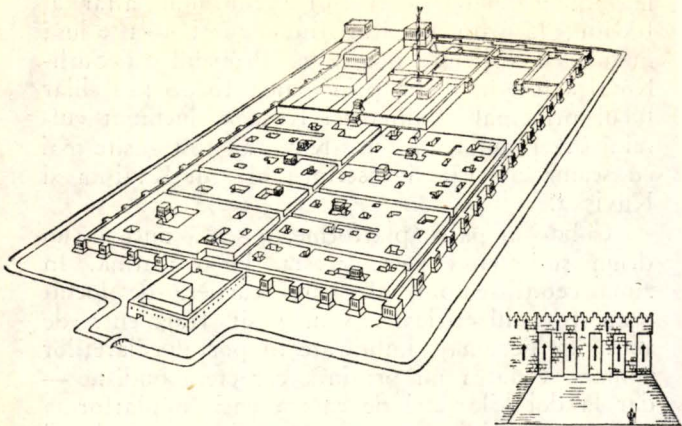
Familia domnitoare însăși nu pare să fi fost budistă, după cum arată unul din marile sanctuare ale împărăției, la a cărui dezgropare lucrează de cîțiva ani Daniel Schlumberger la Surh-Kotal, la nord de Kabul. Uriașa cetate-templu datează din timpul domniei lui Kaniška și a fiului său, Huviška. Pe o culme de munte se ridică o cetate pătrată, interiorul ei fiind ocupat de un templu dreptunghiular. Lîngă el a fost găsit un mic templu al focului. Atribuirea templului principal unei anumite religii este discutabilă, deoarece statui sau inscripții corespunzătoare lipsesc. Soclul pătrat de 16

la mijloc trebuie să fi fost soclul unui altar al focului, la care flacăra sfântă să fi fost adusă numai cu prilejuri deosebite. Probabil că Surh-Kotal a fost unul din principalele focuri sau chiar focul principal al dinastiei Kušana, închinat cultului suveranului. La Surh-Kotal au fost găsite mai cu seamă monezi și inscripții ale lui Kaniška și Kuviška.

Coborînd patru platforme, o scară duce la un drum și trecînd peste acesta, la o fîntînă. În zona cetății-templu, ale cărei cartiere de locuit n-au fost identificate, s-au găsit fragmente de statui de personaje îmbrăcate în portul călăreților nomazi. Cetatea nu prezintă caractere budiste — dar la doi kilometri de ea s-a găsit o platformă pe care se ridicaseră pe vremuri un templu și statui budiste. Ornamentele construcției, un amestec de capiteluri corintice și simboluri budiste, sînt caracteristice pentru arta Gandhara.

Săpăturile arheologilor sovietici, sub conducerea profesorului Masson, au scos la lumină la Airtam, lîngă Termes, o importantă operă de artă a perioadei Gandhara. Este vorba de o friză, împodobită cu frunziș, reprezentînd femei cu instrumente muzicale. Majoritatea operelor de artă în stil Gandhara au fost descoperite în Afganistanul răsăritean și în Turkestan. În provinciile din nord-vest, vechiul Chorezm și zonele sale marginale, arheologi sovietici au dezgropat locuințe, temple și cetăți ale perioadei kušana. Cea mai de seamă dintre ele este importanta cetate de graniță în locul denumit Ghiaur-Kala („cetatea necredincioșilor“). Puternicele ziduri sînt construite în sistem de cazemate. De ziduri se sprijină locuințele și templul focului.

În perioada kušana a fost reconstruit și vechiul oraș Toprak-Kala. Lîngă templul focului a fost ridicată o cetate uriașă cu trei mari turnuri pătrate. Casele de locuit erau, ca în perioada chorezmică veche, blocuri mari pentru multe sute de oameni. După apusul puterii kușanilor Toprak-Kala a devenit capitala Chorezmului și și-a atins

Toprak-Kala, reconstrucție, secosele II—III, lungime 500 m.
După S. P. Tolstov

Obiecte mărunte găsite în așezări din Chorezm arată influența ce au avut-o provinciile indiene ale imperiului Kușana.

Către sfârșitul secolului II imperiul Kușana își pierde repede puterea și influența. Chorezmul se despărți de imperiu. Turkestanul a fost ocupat de chinezi. Provinciile indiene au căzut pe mâna unor cuceritori veniți din răsărit. Kușanilor nu le mai rămaseră decât munții afgani și părți ale Iranului oriental. Nu au mai jucat nici un rol de seamă în istorie.

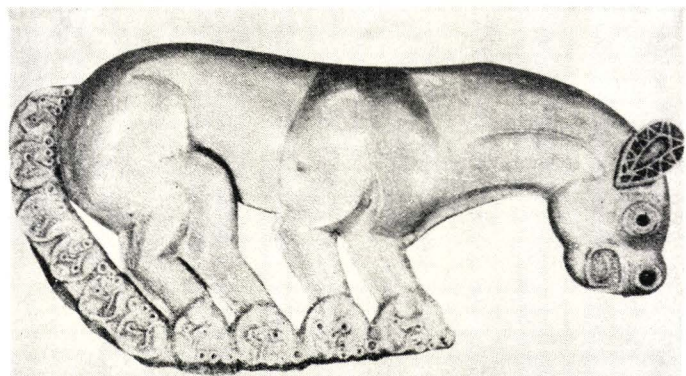
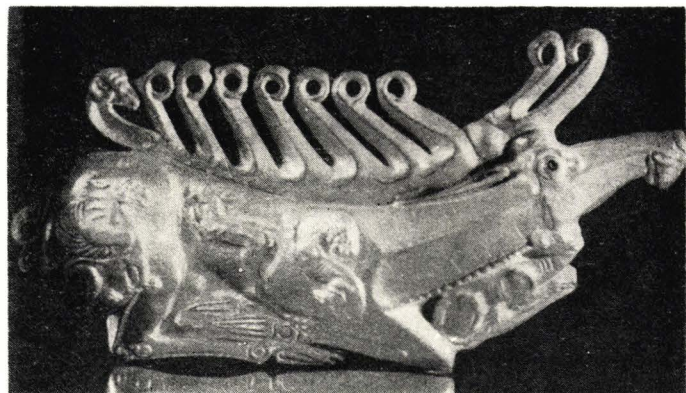

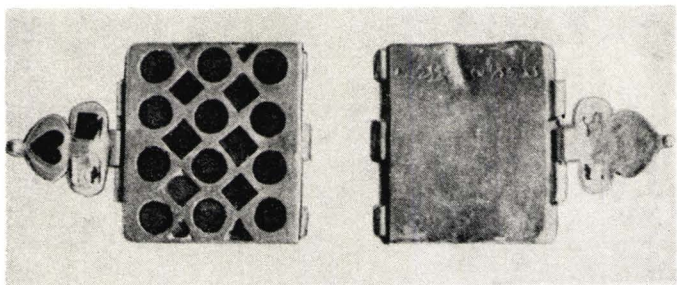

Lăncier persan, Susa, perioada ahemenidă, cărămidă colorată glazurată. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VAN 3499)

Aplică de aur, lucrare a unor cizelatori greci în stil iranizant, din mormântul scit Kuľ Oba, de lângă Kerçi, sec. V î.e.n., Ermitaj, Leningrad. *Foto: W. Forman*

Aplică de aur cu inserții colorate, de proveniență scită, din curganul de la Kelermes, Kuban, sec. VI î.e.n. Ermitaj, Leningrad. *Foto: W. Forman*

Rhyton de argint, Kuban, sec. V î.e.n., Ermitaj, Leningrad. Foto: W. Forman

Pafta sasanidă de la Wolfsheim, Rheinhessen, sec. IV, aur cu pietre violete, cu inscripția „Ardeşir”. Foto: Museum Wiesbaden

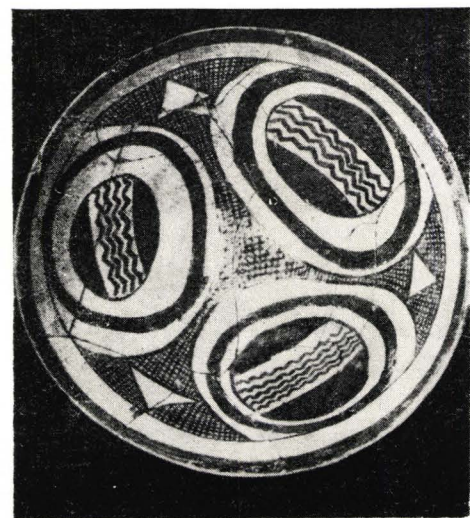
Cupă de ceramică,
Tepe Hisar I B, mi-
leniul IV î.e.n. Înăl-
țime 13,3 cm. Foto:
*The University Mu-
seum Philadelphia*
(33—21—116)

Două pocale de ceramică, Susa I (A), mileniul IV î.e.n. Foto:
British Museum, Londra

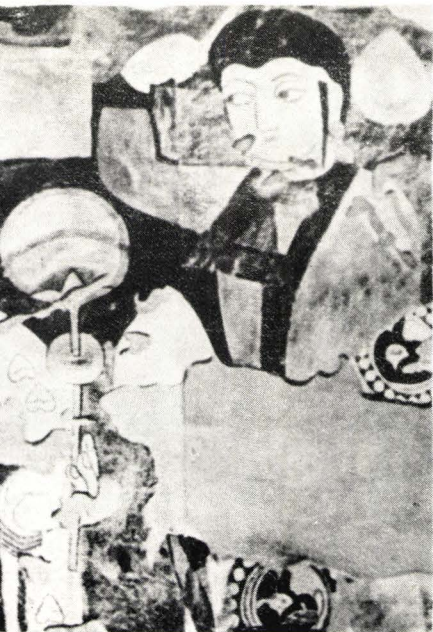
Ceașcă de ceramică din Tall-e Bakun A, Persepolis, mileniul patru î.e.n. Foto: *British Museum, Londra*

Ceașcă de ceramică, Susa I (A), mileniul patru î.e.n. Foto: *British Museum, Londra*

Pictură murală de la
Balallk-Tepe (detalii
din pictura peretelui
apusean), Uzbekista-
nul de sud, sec. VI.
*Foto: L. I. Albaum,
Taşkent*

Zeită mamă, idol din teracotă, Tureng-Tepe, mileniul trei î.e.n. Foto: *The University Museum, Philadelphia* (32-41-25)

Naram-Sin la „Tre-cătoarea păgînilor” sculptură rupestră de la Darband-i Gavr. Foto: *C. J. Edmonds*

Sigiliu protoelamic,
Susa (?), începutul
mileniului trei î.e.n.,
steatit, înălțime 5 cm.
*Foto: Staatliche Mu-
seen, Berlin (VA 563)*

Baston de cupru,
Tepe-Hisar III, mile-
niul patru î.e.n., înăl-
țime cca 12 cm. *Foto:*
*The University Mu-
seum, Philadelphia*
(33-15-582).

Vas de ceramică de
la Tepe Giyan IV,
mileniul doi î.e.n.
*Foto: Staatliche Mu-
seen, Berlin (VAN
2741)*

Regină elamică (?) ca torcătoare, în spatele ei o purtătoare de
evantai, relief elamic de la Susa, sec. XI-X î.e.n. (?), înălțime
9,9 cm. *Foto: Luvru, Paris (Sb 2834)*

Sigiliu cilindric medio-elamic, găsit la Assur, sec. XIII (?) î.e.n., sticlă, înălțime 4,4 cm., diametru 1,8 cm. Foto: Staatliche Museen zu Berlin

Relief de ceramică din templul medio-elamic al lui Inșușinak, Susa, perioada Kutir-Nahunte, înălțime 1,35 m. Foto: Luvru, Paris (S²2732—2735)

Hasanlu, fotografie a săpăturilor cu palat și templu (Zidul orașului, palat cu dependințe, templu). *Foto: R. H. Dyson*

Cupă de aur de la Hasanlu, panteon manneic (?), sec. XII-X î.e.n. Înălțime 20,6 cm, lățime 28 cm. Muzeul arheologic din Teheran. *Foto: The University Museum, R. H. Dyson.*

Cupă de aur (detaliu)

Cupă de aur de la Kalardașt, sec. XII—IX î.e.n. Foto: Muzeul arheologic Teheran

Ac de argint, Iuristan, sfârșitul mileniului doi î.e.n., diametru 15,8 cm. Foto: The Cleveland Museum of Art, James Parmelee Fund

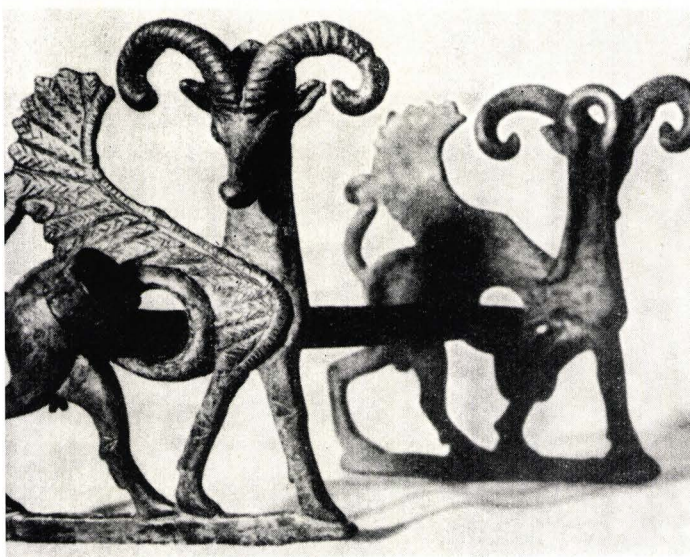

Cană de ceramică, Tepe Giyan, sec. XII-XI î.e.n. Înălțime de cca 20 cm. Foto Staatliche Museen, Berlin (VAN 2516)

Zurvan și „gemeni“, cu magi ce-i adoră, Luristan, sec. X—VIII î.e.n., placă de argint. Foto: Cincinnati Art Museum, (1957, 29)

Zăbală cu căluș cu figuri, Luristan, sec. X—VIII î.e.n. (?), bronz, înălțime 11,5 cm., lărgime 9,3 cm., lungimea zăbalei 19 cm. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Recipient pentru fard
sau mâner de sceptru,
Luristan, sec.
IX — VIII î.e.n.,
bronz, înălțime cca
15 cm. Foto: Staatliche Museen, Berlin
(VAN 2493)

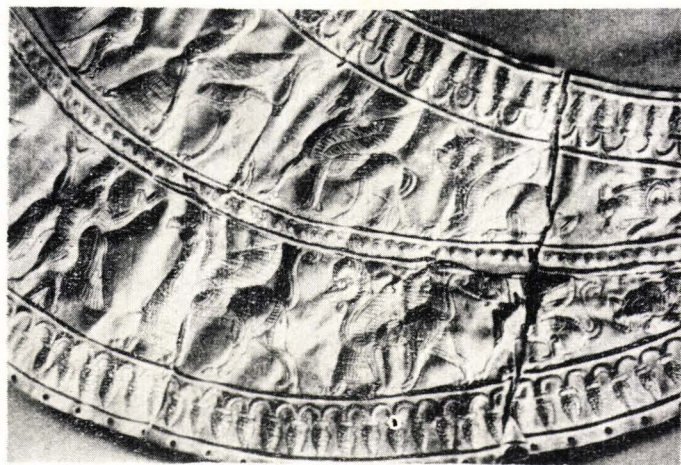
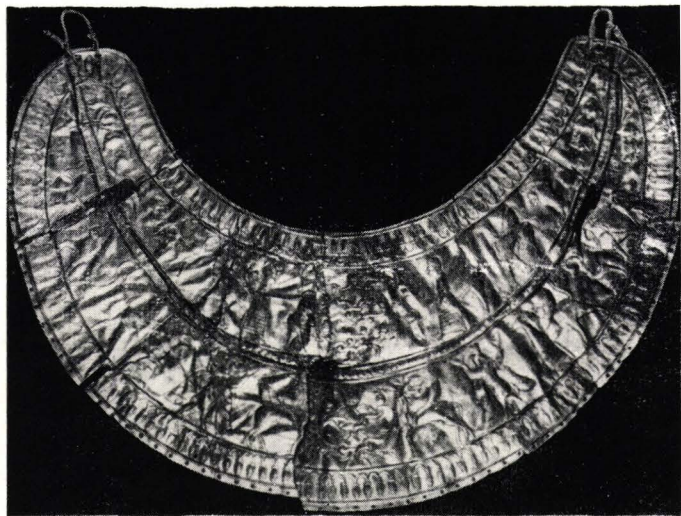
Protomă de taur,
Luristan, sec. X—
VIII î.e.n. (?), bronz.
Foto: Staatliche Museen, Berlin (VAN
63)

Suport de cult, Luristan, sec. X—VIII î.e.n., bronz, înălțime
cca 25 cm. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VAN 2496)

Secura unei halebarde, Luristan, sec. X—VIII î.e.n. (?), bronz,
înălțime 20 cm. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VAN 1056)

Ornament pectoral de aur din tezaurul Sakkiz, sec. VIII—VII î.e.n. Detaliu cu monstru hibrid asirian și pantera scită. Foto: Muzeul arheologic, Teheran

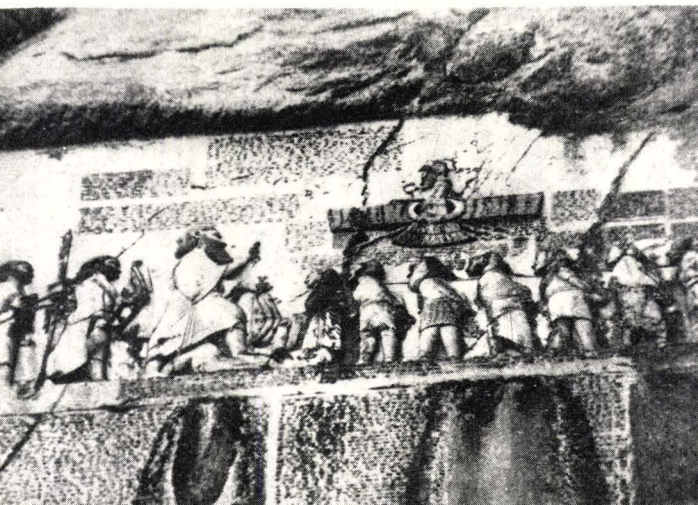
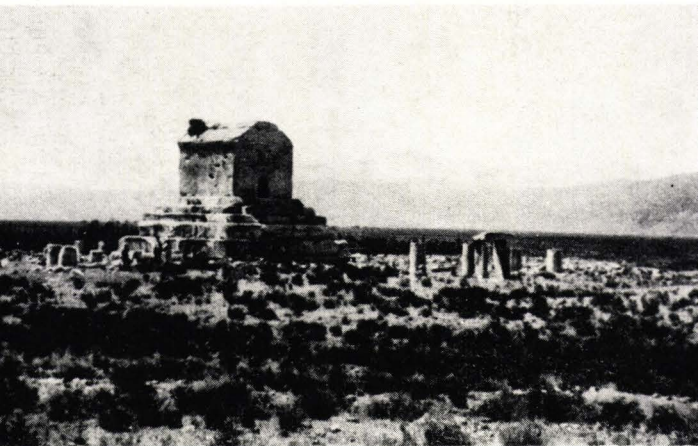
Iranian de est (?) cu bașlic, probabil din Soloi-Pompeiopolis, statueta de argint, înălțime 11,9 cm. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 4852)

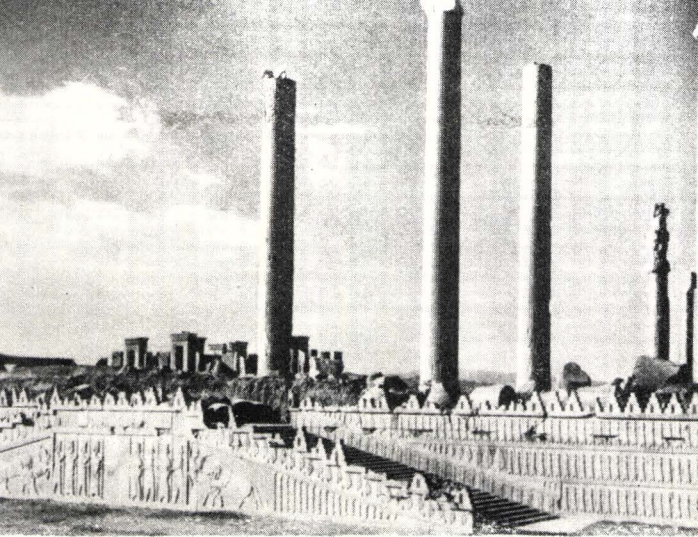
Vas de ceramică cu pictură colorată în email, Sakkiz, sec. VIII—VII î.e.n. Înălțime cca 40 cm. Foto: Muzeul arheologic, Teheran

Monument funerar al lui Kyros, Pasargadai, sec. VI î.e.n. Foto: *Oriental Institute, University of Chicago* (31666)

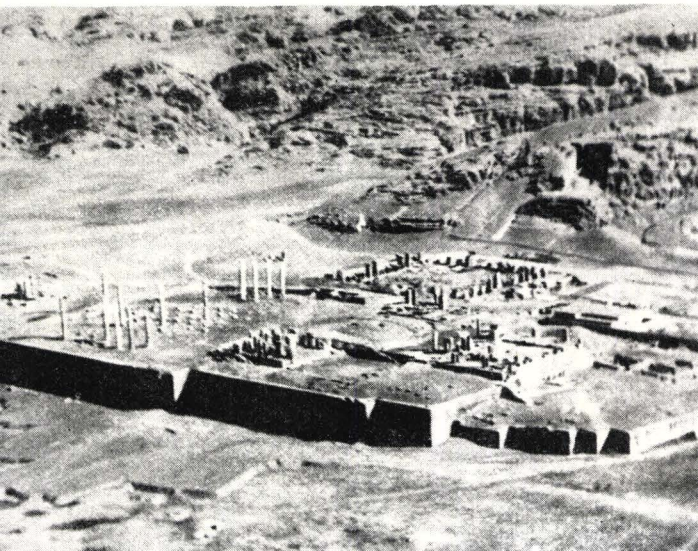
Dareios I cu regii „mincinoși”, Behistun, 520 î.e.n. Foto: *Staatliche Museen, Berlin* (9377)

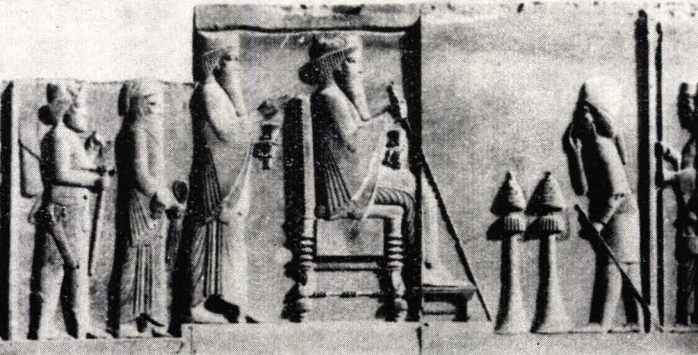

Scara de acces și coloane ale apadanei din Persepolis, Dareios I — Xerxes I (515 pînă la 458 î.e.n.). Foto: *Erich F. Schmidt, Oriental Institute, University of Chicago (P-125)*

Terasa de la Persepolis, vedere din avion, în primul plan două șiruri de guri de acces ale unei instalații subterane de irigare mai recente. Foto: *Oriental Institute, University of Chicago (27/5)*

Dareios I, în spatele său, în picioare, Xerxes, relief din casa tezaurului de la Persepolis, sfârșitul sec. VI î.e.n. Foto: *Erich F. Schmidt, Oriental Institute, University of Chicago (P-22)*

Dareios I (?) în luptă cu o ființă hibridă, relief la poarta palatului lui Dareios I de la Persepolis, peretele apusean al hăii principale, perioada lui Xerxes (?), sec. V î.e.n. Înălțimea soclului 34 cm. Foto: *Erich F. Schmidt, Oriental Institute, University of Chicago (P-589 a)*

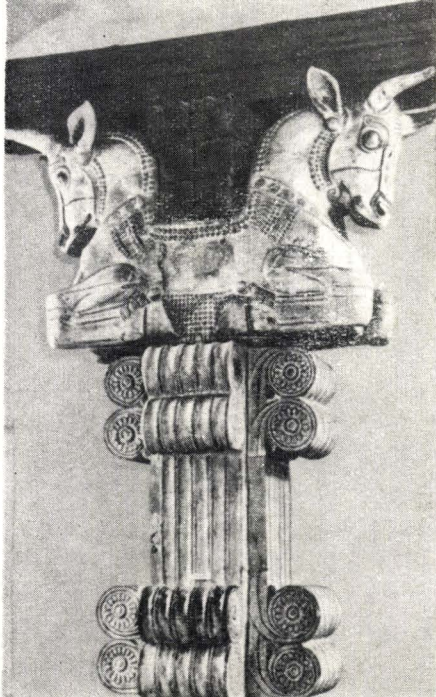

Poarta lui Xerxes, Persepolis, începutul sec. V î.e.n. Foto: *Erich F. Schmidt, Oriental Institute, University of Chicago*

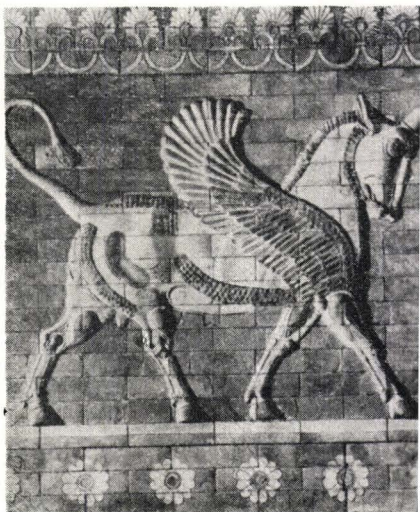

Nakş-i Rustam, mormântul lui Xerxes I, sec. V î.e.n. dedesubt relief în stîncă al lui Hormizd II, sec. IV e.n., în stînga relief în stîncă al lui Şapur, I, sec. III e.n. Foto: *Staatliche Museen, Berlin.*

Capitelul din
apadana din Susa,
sec. V î.e.n. Foto:
Luvru, Paris (AOD I)

Taur înaripat, relief
colorat din cărămidă,
din palatul aheme-
nid de la Susa, sec.
V î.e.n. Foto: Lu-
vru, Paris (5b
3328—30)

Inel de aur din tezaurul de pe Oxus, lucrare sakă-massagetă (?),
sec. V î.e.n. Înălțime 12,3 cm., lățime 11,5 cm.

Rhyton de argint, parțial aurit, tezaurul de pe Oxus, sec. V î.e.n.
Înălțimea 25 cm. Foto: *British Museum, Londra*

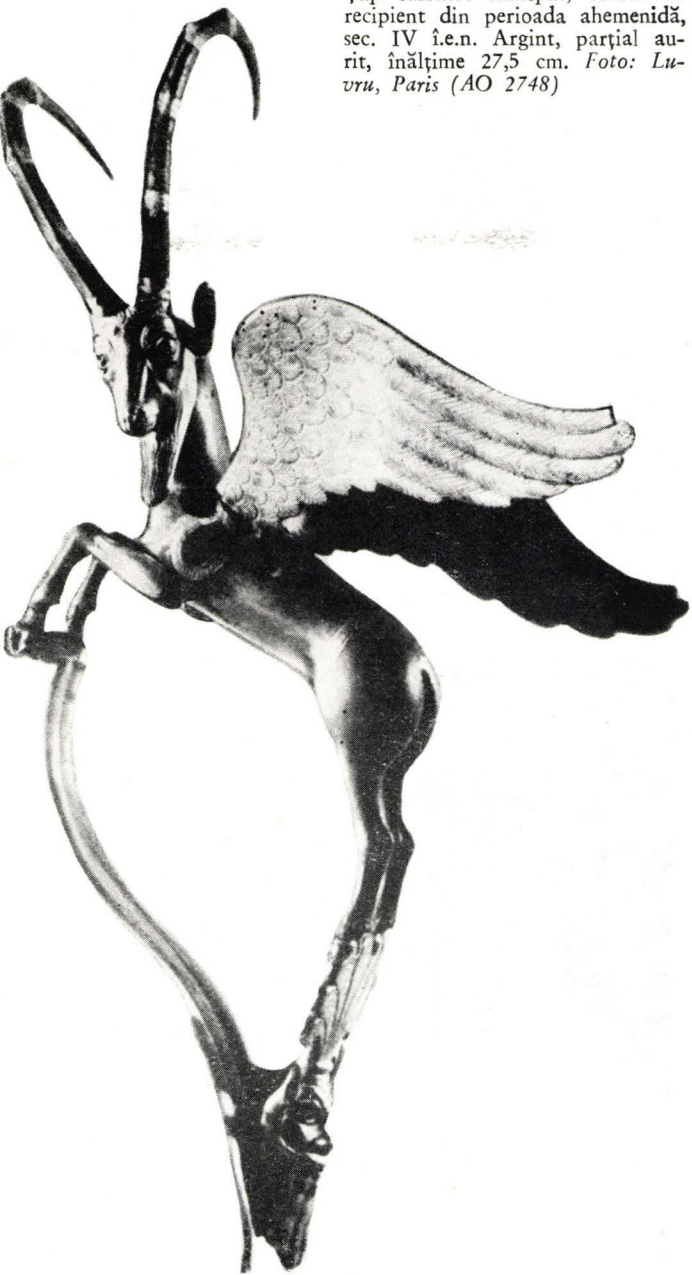
Suveran din Iranul
de est (?), tezaurul
de pe Oxus, argint,
în parte aurit, înăl-
țime cca 14,8 cm.
*Foto: British Mu-
seum, Londra*

Cercei de aur din perioada ahamenidă, tezaurul de la Achalgori, sec. V î.e.n. Foto: Muzeul de stat din Gruzia, Tbilisi

Țap sălbatec înaripat, toartă de
recipient din perioada ahamenidă,
sec. IV î.e.n. Argint, parțial au-
rit, înălțime 27,5 cm. Foto: Lu-
vru, Paris (AO 2748)

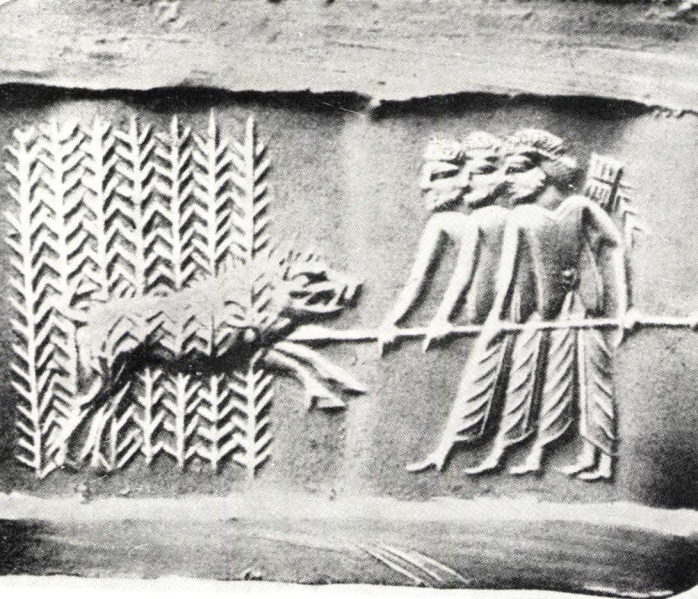

Sigilii cilindrice din perioada ahemenidă. Foto: Staatliche Museen, Berlin

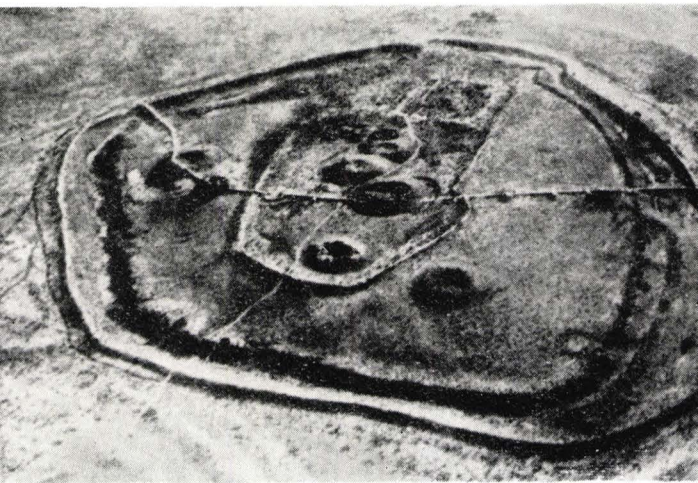
Dareikos, reprezentându-l poate de Dareios III (335—330 î.e.n.), aur 8,5 grame, pe verso amprenta suportului (nu se folosea încă o a doua matriță). Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: *Staatliche Museen, Berlin*

Tissaphernes (?) prin 400 î.e.n. satrap la Sardes sub Artaxerxe II, argint 14,92 grame. Verso, Artaxerxe II (?). Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: *Staatliche Museen, Berlin*

Monedă bătută de orașul autonom Tyros, delfin sărind peste valuri; dedesubt o scoică de purpură, argint, 13,5 gr. Verso, bufniță și sceptru egiptean, Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: *Staatliche Museen, Berlin*.

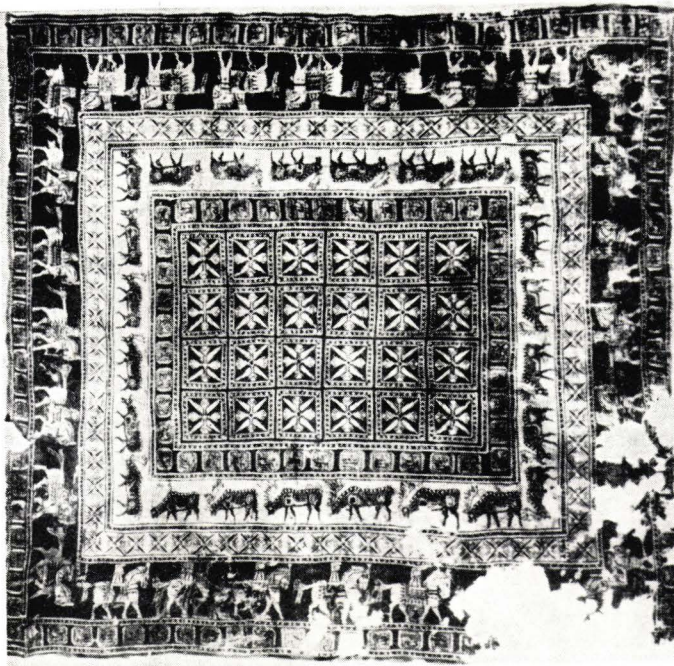

Ciric-Rabat-Kala, oraș al massageților, sec. V î.e.n. Vedere din avion. Foto: S. P. Tolstov

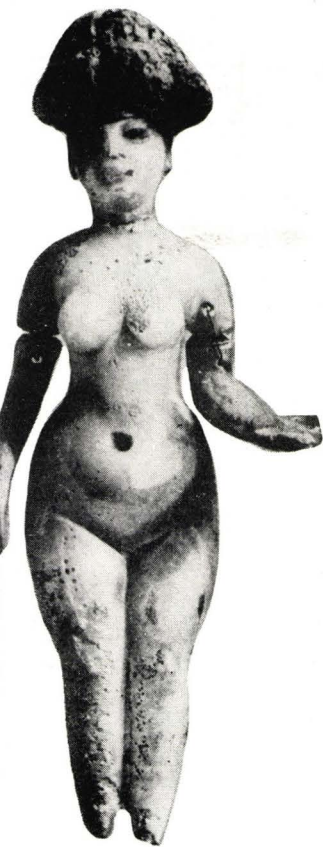
Koi-Krîlgan-Kala, Chorezm, sec. IV—I î.e.n. vedere din avion a săpăturilor. Foto: S. P. Tolstov

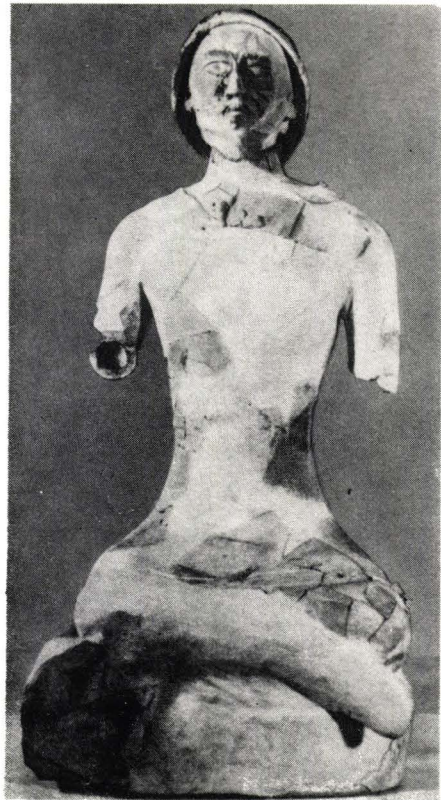

Covor de lână din Pazîrîk (curganul 5) sec. V—IV î.e.n., cel mai vechi „covor persan” ce s-a păstrat, cca 1,8 m×2 m. Foto: *Ermitaj Leningrad*

Venus-Anahita, alabastru, podoaba pe cap: asphalt, înălțime 19 cm.
Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 281)

Călăreț, lucrare persană, Babilon, teracotă, înălțime 13,9 cm.
lărgime 6,4 cm. *Foto: Staatliche Museen, Berlin (VAN 8053)*

Osuar din ceramică
Koi-Krîlgan-Kala,
sec. II—I î.e.n. Fot
S. P. Tolstov

Călăreț scit, reli
de ceramică de
Koi-Krîlgan-Kala,
sec. II—I î.e.n. Fot
S. P. Tolstov

Mithradates I (?), gemă (amprentă), inscripția „Șapur“ adăugată ulterior, înălțime 4 cm. Foto: Schlossmuseum Gotha (77786)

Bărbat cu cască cu cap de animal, relief de ceramică de la Koi-Krîlgan-Kala, sec. II—I î.e.n. Foto: S. P. Tolstov

Capul statuii de bronz al unui suveran al Elymais-ilor (?), poa
Kamnaskires I, în port part, din templul strămoșilor dinastiei
la Sami, sec. II î.e.n. Foto: Muzeul arheologic, Teheran

Orodes II (57—38/37 î.e.n.), argint 13,16 gr. Verso: Tyche îi predă o creangă de palmier regelui șezând pe tron, Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Mithradates II (123-88 î.e.n.) argint, 15,35. Verso: Arsaces, întemeietorul dinastiei și inscripție, Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Eukratides (175-156 î.e.n.), rege Bactriei, argint, 16,9 gr. Verso: dioscouri, titlul și numele lui. Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen Berlin.

Kanișka, rege Kanishana, sec. II e.n. Aur 7,965 gr., Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin.

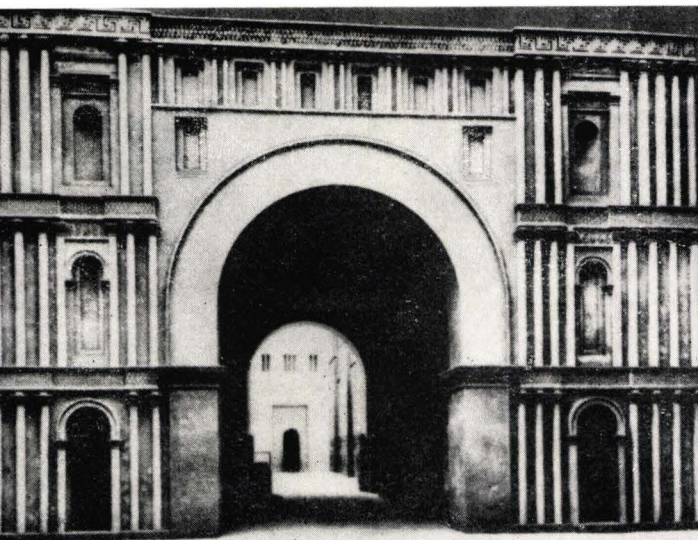

Thea Musa și Phraates V (2 î.e.n.—1 î.e.n.), argint 3,91 g. Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen Berlin.

Artaban V (213—226/27), argint 3,8 gr. Verso: inscripție și imaginea lui Arsaces, matrița complet uzată, Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Fațada palatului part de la Assur, reconstrucție, Staatliche Museen, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Ruinele marelui palat de la Hatra, sec. I—II e.n., fotografie din timpul săpăturilor arheologice. Foto: *Archaeological Service of Iraq, Fuad Sapar*

Statuia unui nobil, Hatra, sec. II e.n., calcar, înălțime circa 1,70 m, Iraq Museum Bagdad. Foto: *Directorul general al anti-chităților, Bagdad*

Ubal, fiica lui Jabal, Hatra, templul IV, sec. II e.n., statuie din calcar, înălțime 1,70 m, Iraq Museum, Bagdad. Foto: Directorul general al antichităților, Bagdad

Nergal în costum part, Hatra, templul I, sec. II e.n. înălțime 90 cm. Iraq Museum, Bagdad. Foto: Directorul general al anticăpărilor, Bagdad.

Herakles — Vrthragna, statuie din calcar, sec. III e.n. (?), Iraq Museum, Bagdad. Foto: *Directorul general al antichităților, Bagdad*

Mithradates Kallinikos și Herakles-Vrthragna, relief din Hierothesionul de la Arsameia, 69—34 î.e.n. Foto: F. K. Dörner, Münster (Neg 1956, 44,2)

Cupă de argint din Georgia, mormîntul 3 de la Mțheta, sec. I—II e.n. (?) Foto: Muzeul de stat din Georgia, Tbilisi (Inv. 18—55/66)

Part fardîndu-se, cupă de argint iraniană, mormîntul 2 de la Mzheta, sec. I—II e.n. Foto: Muzeul de stat din Georgia, Tbilisi (Inv. 18—55/53)

Boddhisattva (Bud-
dha înainte de lumi-
nare) artă gandhara
din Afganistan. Ar-
dezie, 60×20 cm.,
Seminarul arheologic
al universității Mar-
tin Luther, Halle-
Wittenberg. Foto: W.
Danz, Halle

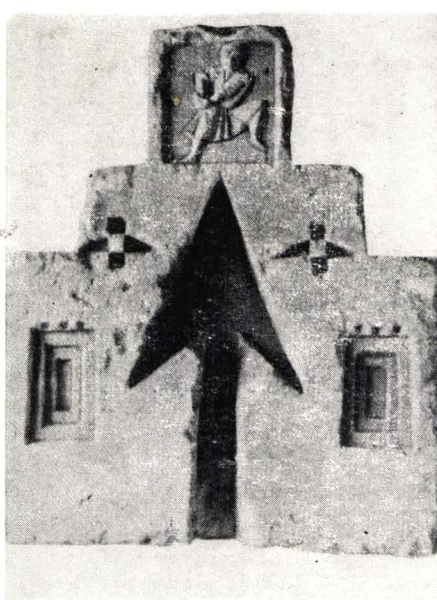

Templul cetate Surh-Kotal, Afganistan, sec. I—II e.n. Foto: *Délégation archéologique française en Afghanistan* (Neg. C. 904 A)

Substrucțiile unui altar al focului, templul secundar de la Surh-Kotal, Afganistan, sec. I—II. Foto: *Délégation archéologique française en Afghanistan* (Neg. E. 1227)

Crenel ornat al zidului templului-cetate de la Surh-Kotal, Afganistan, sec. I—II. Foto: *Délégation archéologique française en Afghanistan* (Neg. D 2212)

Torsul statuii unui suveran Kušana (?) din templul-cetate Surh-Kotal, Afganistan, sec. I—II. Foto: *Délégation archéologique française en Afghanistan* (Neg C 955 B)

Toprak-Kala, cetate din Choresm, sec. III, fotografie din timpul lucrărilor arheologice. *Foto: S. P. Tolstov*

Statuie colorată de ceramică din Toprak-Kala, sec. III. *Foto: S. P. Tolstov*

Capul suveranului
Vazamar, din Cho-
rezm, fragment al
unei statui din sala
regelui, Toprak-Kala,
sec. III, stuc. Foto:
S. P. Tolstov

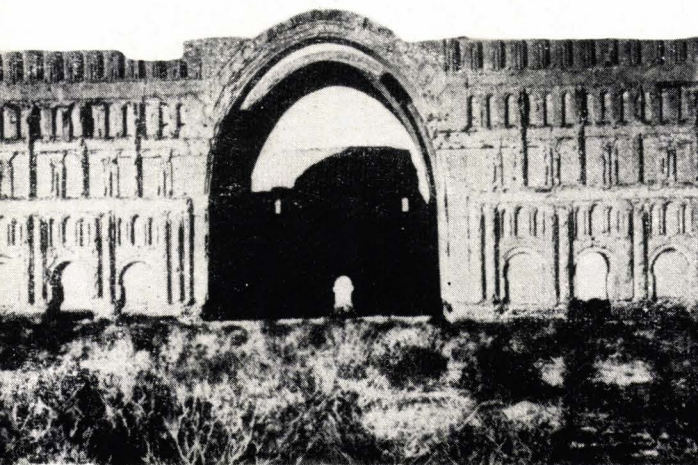

Cap de elan, relief
din stuc, colorat, To-
prak-Kala, sec. III.
Foto: S. P. Tolstov

Nakş-i Rustam, triumful lui Sapur I asupra lui Philip Arabul și Valerian, în jurul anului 260. Foto: R. Ghirshman

Palatul lui Şapur (?) de la Ctesiphon, fotografie anterioară cutremurului din 1888. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Ardeșir I (224—241), argint 4,13 gr. Verso: altar al focului. Monedă ulterior găurită, pentru a fi purtată ca podoabă. Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Șapur I (241—272), argint 4,34 gr. Verso: Altar al focului cu figurile regelui (?) și principelui moștenitor (?). Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Bahram II (276—293) cu soția și fiul, aur 7,44 gr. Verso: altar al focului cu rege și principe moștenitor, Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Chosrau I (531—579), aur 4,39 gr. Verso: regele în picioare; prin aplicarea unei toarte, moneda a fost transformată în pandantiv. Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Regina Buran (630—631), argint 3,44 gr. Verso: altar stilizat cu două figuri. Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin

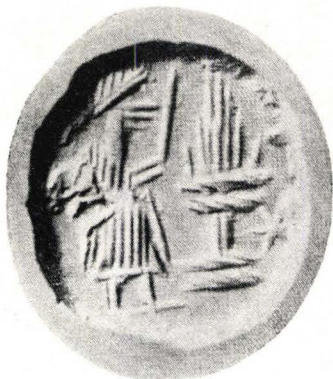

Yezdegerd III (632/33—651), argint 4,1 gr. Verso: altar stilizat cu figuri. Cabinetul numismatic al muzeelor de stat din Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin.

Sigiliul unui mag din perioada sasanidă timpurie, cornalină, înălțime 4 cm., diametru 3,3 cm., după o amprentă, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (I 2578)

Gemă cu Gayomart, amuletă sasanidă, agat cenușiu verzui, diametru 3,3 cm., Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 2811)

Preot înaintea unui altar al focului, sigiliu din perioada sasanidă târzie, sardonix cafeniu, înălțime 1,5 cm., lărgime 2 cm., după o amprentă, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 865)

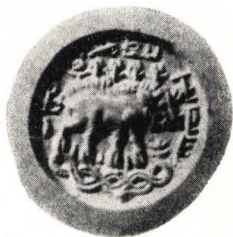
Simbol sacru, sigiliu din perioada sasanidă medie, agat, înălțime 1,1 cm., lărgime 1,8 cm., după o amprentă, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 859)

Himeră înaripată, sigiliu din perioada sasanidă medie (?), agat vârgat, înălțime 1,6 cm., diametru 2,15 cm., după o amprentă, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 1132)

Mască de leu și semilună, sigiliu sasanid, agat (?), înălțime 1,7 cm., diametru 2,15 cm., după o amprentă, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 1372)

Berbec cu cunună regală, sigiliu sasanid calcedonic, înălțime 1,35 cm., diametru 1,85, după o amprentă, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 1229)

Vier în stufăriș, sigiliu sasanid, sardonix, alb, diametru 1,76 cm., după o amprentă, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 1326)

Leu și taur în luptă, poate un simbol pentru anul nou, înfrângerea iernii de către vară, sigiliu sasanid, jasp, amprentă, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (VA 1343)

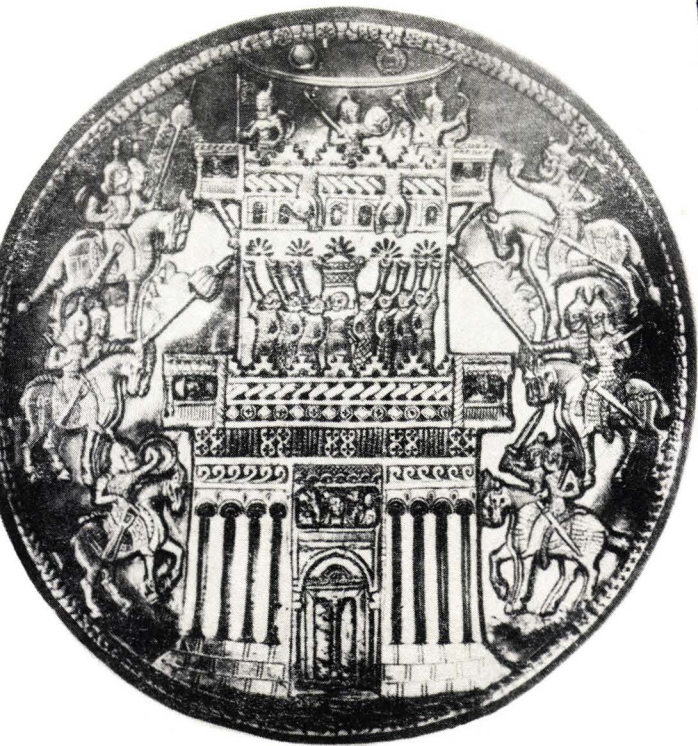

Cupă cu Peroz I (457—484) la vânătoare, argint, călărețul și animalele parțial aurite, diametru 26 cm. Foto: *Metropolitan Museum of Art, New York, Fletcher Fund (1934, Neg. Nr. 95658 B)*

Cupă reprezentînd o vînătoare, lucrare sasanidă tîrzie sau islamică timpurie, argint, parțial aurit, diametrul 19 cm. Foto: Staatliche Museen, Berlin (I 4925)

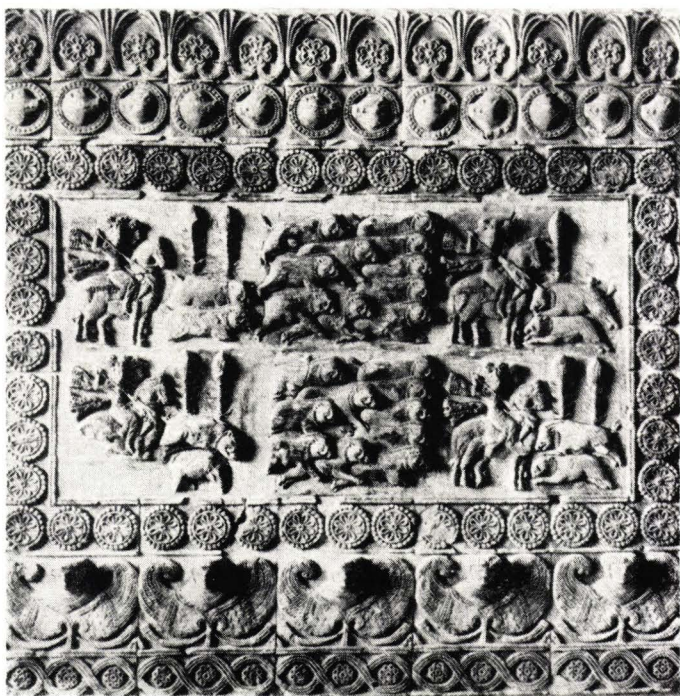
Asediul unui turn fortificat centro-asiatic, cupă de argint, lucrare est-iraniană din perioada sasanidă. Foto: Gosudarstvi Ermitaj, Leningrad

Carul zeului lunii, cupă de argint din perioada sasanidă târzie, găsită la Klimova, regiunea Perm, în 1907. Foto: Gosudarstvîi Ermitaj, Leningrad

Peroz I la vânătoare de mistreți, stuc sasanid, sec. V, Ciahar-Tarhan lângă Varamin (aproape de Teheran) 0,84 m pe 1,42 m. Foto: *Museum of Art, Philadelphia* (29-132-1)

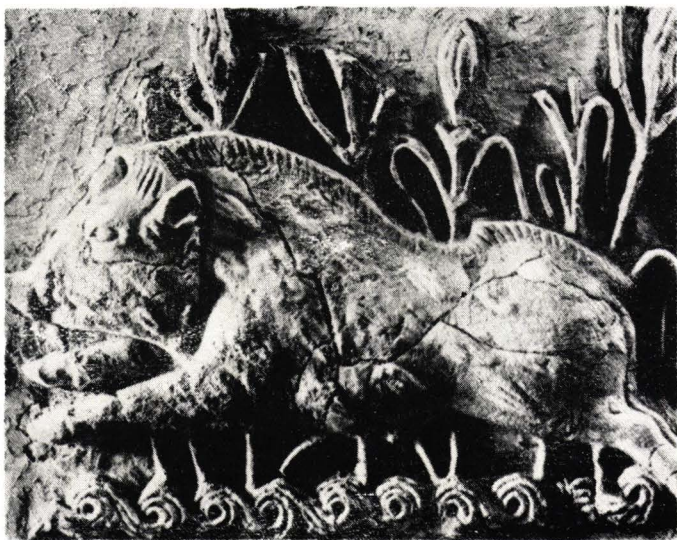

Stuc cu bibilici, Ctesiphon, Um Za'atir, sec. IV—V, Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (Kt. 677)

Mistret, ornament de stuc, Ctesiphon, Um Za'atir, sec. IV—V (?)
 Foto: Staatliche Museen, Berlin (Pl. Kt. 673)

Stuc cu rodii, Ctesiphon

Ornament de stuc al
unei arhivolte, Ctesi-
phon, Um Za'atir,
sec. IV—V (?) Foto:
Staatliche Museen,
Berlin (Pl. Kt. 672)

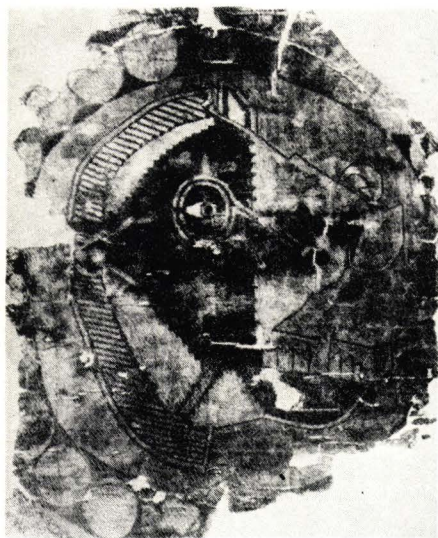
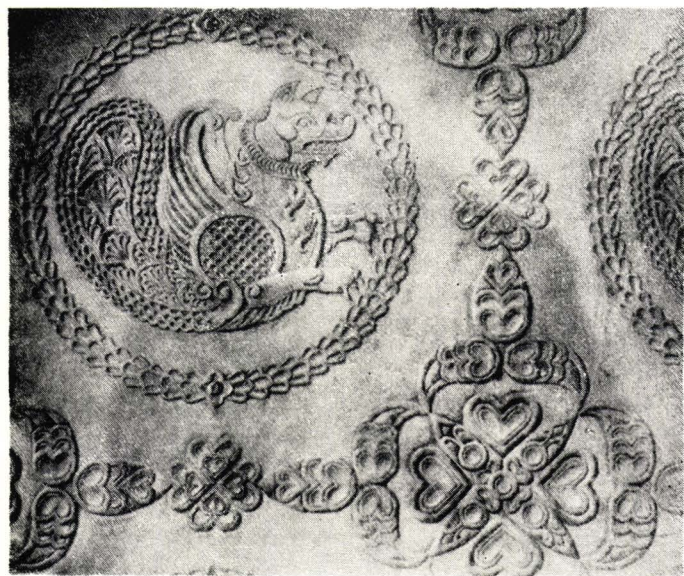
Rozetă de stuc din Ctesiphon, sec. IV—V (?) Foto: Staatliche Museen, Berlin (P 9738)

Figură de sfânt și ctitor din biserica de la Ctesiphon, sec. V—VI, stuc pictat, trei sferturi din mărimea naturală, veșmîntul de dedesubt albastru, cel de deasupra roșu, garnitura de la gît aurie. Islamisches Museum, Berlin. Foto: Staatliche Museen, Berlin (Pl. Kt. 360)

Stofă sasanidă, reprodusă după un relief de la Tak-i Bustan, sec. VI. Foto: Staatliche Museen, Berlin (9379)

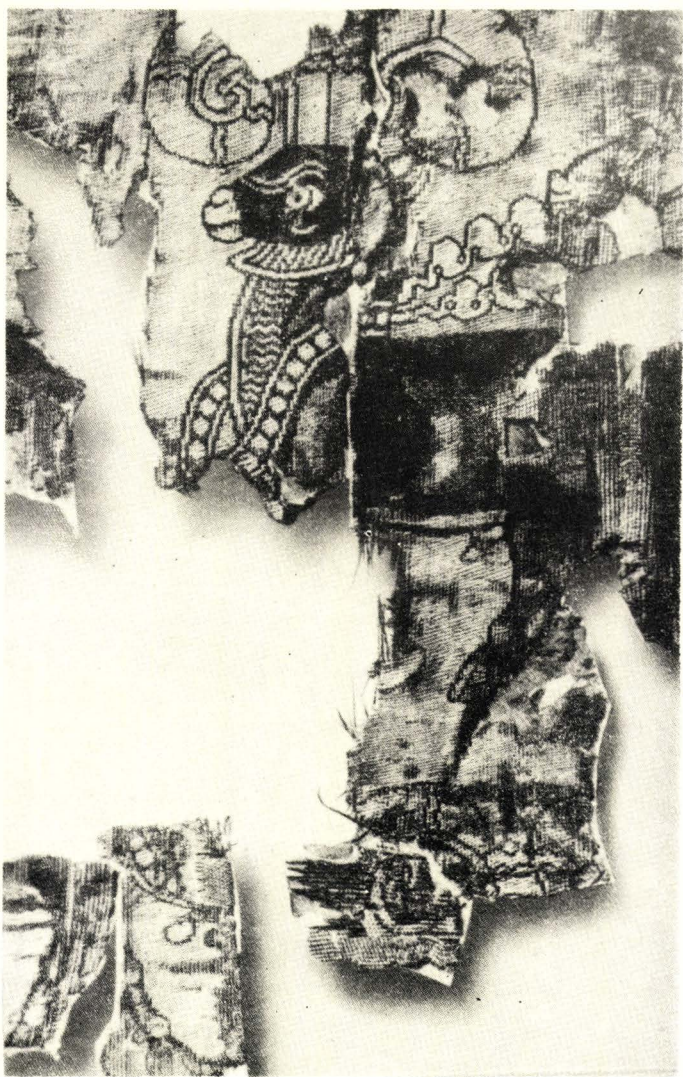

Cap de vier, țesătură est-iraniană Astana, Turkestanul chinezesc, sec. VI—VII, mătase cafenie și neagră, diametru 22,8 cm. Foto: Muzeul Național din New Delhi (1099-64).

Țesătură de mătase, sec. VII, din Egipt (?), albastră, găsită în biserica Sf. Ursula la Köln, 80 pe 39,5 cm, Berlin, Kunstgewerbe-Museum și Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum. Foto: Staatliche Museen, Berlin

Tesătură sasanidă-
egipteană, Antinoe,
sec. VI—VII, berbec
albastru, împodobit
cu panglici, pe fond
deschis. Foto: *Musée
historique des Tissus.
Lyon* (365)

DISPERARE ȘI MÎNTUIRE?

Primele secole ale erei noastre au fost marcate în Asia anterioară de războaiele părților cu Roma, de răscoale, expediții de pedepsire, asedii și expediții de jaf. Înfloritoarea țară de pe Tigru și Eufrat cunoscuse vremuri grele.

Artaban III reușise să-l înfrîngă pe Vonones, pretendentul sprijinit de romani, dar în interior continuau, la fel de crîncene, luptele dintre clanurile aristocrației. Urmașul lui, Vologases I, încearcă să cadă la pace cu Roma, oferind un compromis asupra Armeniei. Fratele partului deveni rege al Armeniei, iar Nero îl încoronă. Pacea la granița apuseană îi permise lui Vologases să întreprindă expediții împotriva rebeliunilor din Mesopotamia. Pentru a înfrînge rezistența orașului Seleukia, a fost întemeiat un nou oraș, Vologasia, și parte din populație a fost transferată forțat acolo. În lupta împotriva apusului nezaratustric, se pare că suveranul, provenit din nord-est, ar fi încercat să se sprijine pe această religie iraniană. Pe monețele sale apare un altar al focului cu preotul aducînd jertfe. S-a renunțat la obiceiul de a bate monezi cu inscripții grecești. Acum monedele purtau inscripții în alfabetul iranian al perioadei arsa-kizilor. Tot Artaban III este, probabil, suveranul căruia tradiția îi atribuie inițiativa culegerii și redactării cînturilor sfinte ale zarathustrienilor, Avesta. În cartea a patra din Dinkart, o culegere

169 din perioada Sasanidă tîrzie, scrie că Alexandru

ar fi răpit și distrus cele două exemplare din Avesta scrise din porunca lui Dareios III și păstrate unul în tezaurul regal, celălalt în Arhiva statului. Aceasta nu este probabil decît o legendă pioasă. Mai veridică pare o altă relatare a tradiției, chiar dacă n-ar avea ca sîmbure adevărat decît faptul că Vologases era adept al lui Zarathustra.

„Valachș (Vologases), Arsakidul, porunci să se trimită în provincii o circulară, cum că să păstreze în starea în care se găsește tot ce s-ar ivi la lumină din Avesta și din Zand și ar fi chiar de la izvor. Și orice învățătură, ce s-ar referi la ele (să fie de asemenea păstrată, căci totul) ar fi fost risipit de haosul și distrugerea pe care Alexandru le-a provocat cu expediția sa și de jafurile și distrugerile macedonenilor în imperiul Iran. Și asta fie că s-ar afla scrise sau că ar fi o tradiție orală de încredere...” (Dinkart, cartea IV).*

Încercarea unei reorganizări a statului a eșuat cînd un nou popor de călăreți năvăli prin trecătorile Caucazului pe urmele ghimirrai-lor și ale sciților, în provinciile de graniță ale Iranului, pustiindu-le. Erau alanii. Aceștia fuseseră alungați în secolul I î.e.n. din stepele din nordul Asiei Centrale de către populația hiung-nu, care la rîndul ei se retrăsese sub presiunea chinezilor.

Alanii erau iranieni și unele rămășițe de ale lor s-au păstrat în Caucaz sub numele de ossetini. Mai cunoscute în istorie sînt acele părți ale poporului alan, care în secolele IV și V ale erei noastre, izgonite, împreună cu goții și vandalii din sudul Rusiei, de năvălitorii huni, au ajuns pînă în Got-Alania (Catalonia) și în Africa de Nord.

Repetatele atacuri ale alanilor îl obligară pe Vologases să caute ajutor la romani, care îi refuzară însă orice sprijin. Rezistența împotriva alanilor consumă toate forțele imperiului, care în secolul II nu va mai putea rezista romanilor. În anul 114 Traian cuceri Caucazul și Armenia, fără a întâmpina rezistența parților. În 115 distruse statul

Adiabene, vasal al parților, și înaintă cu armata sa de-a lungul Eufratului, atacându-le capitala. Ctesiphon căzu și fu prădat. În cele din urmă romanii atinseră Golful Persic, iar Traian pare să se fi gândit la ideea unei expediții pe urmele lui Alexandru. Nu trebuia să conteze pe o rezistență serioasă.

Dar vechii prieteni ai perșilor, evreii, salvară Parția de prăbușire. O răscoală generală, izbucnită în Africa de nord, Egipt, pe insula Cipru, în Palestina, Siria și Mesopotamia îi obligă pe romani să se retragă imediat. Parții organizează cu succes un război de hărțuială împotriva romanilor în retragere. Armenia trecu iarăși sub parți și un asediu roman al orașului Hatra, centru al comerțului cu caravane, fu respins. Traian muri fără să se mai fi putut întoarce la Roma.

Un război civil și incursiuni ale triburilor caucaziene îi împiedică pe parți să exploateze înfrângerea romană. Abia decizia dintr-o lungă luptă pentru succesiunea la tron și încoronarea lui Vologases II (148—192) au dus la izbucnirea războiului. Armata parță suferi însă o înfrângere nimicitoare în preajma cetății Dura-Europos. Romanii, trecând la contraofensivă, luară din nou cu asalt Ctesiphonul și incendiară palatul regal. De data aceasta o epidemie devastatoare, ciuma, îi feri pe parți de nimicire. Epidemia fusese adusă de trupe romane din vechile vetre endemice ale ciumei din podișul armean și îi decimă pe agresori. Trupele alungate de acest adversar atotputernic duseră ciuma în Siria, Egipt și Italia, ba chiar pînă în Britania.

Treizeci de ani mai târziu se repetă povestea expediției lui Traian. Armata lui Septimiu Sever cuceri capitala Ctesiphon, trebui însă să părăsească țara, în mare măsură pustiită, cînd armata fu amenințată de foame. Încercări repetate de a lua Hatra cu asalt eșuară. Armata romană se întoarce în Siria, lăsînd în urmă Mesopotamia în ruine. La săpăturile arheologice ce se fac în Țara celor

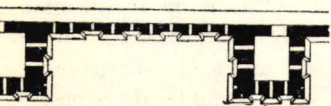
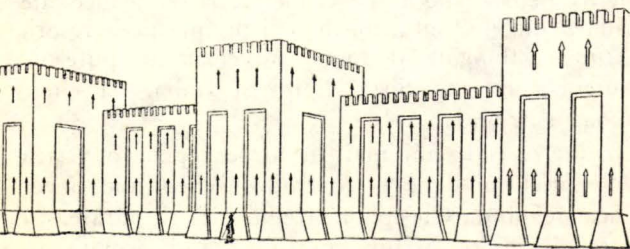
secolul II este caracterizat de straturi de moloz și cenușă, urme ale distrugerilor prin violență și foc.

Roma nu învinsese, dar Partia era la pământ, cele mai bogate provincii ale ei erau prădate și devastate. În răsărit domneau kușanii, pe care numai o formidabilă centură de cetăți îi putea ține departe de țara de obârșie a dinastiei. Ruinele câtorva din aceste cetăți, foarte bine conservate, au fost regăsite în stepa turcmenă, ca de exemplu la Durnali. Ele continuau modul de construcție al cetăților practicat pe acea vreme în Asia Centrală, și au servit drept modele cetăților construite de „regii mici” de la Istachr în Persis, care în cursul secolului II e.n. căutau tot mai mult, prin războaie și războaie între ei, să ajungă la independență.

Mizeria generală, repetatele incursiuni și războaie, prăbușirea comerțului și descompunerea economiei i-au făcut pe oamenii Asiei anterioare să dispere de soarta lor și a lumii. Religiiile promițând mântuirea se extindeau rapid, deoarece ofereau cel puțin speranța într-o salvare viitoare, pe alt tărâm, și asigurarea că cei păcătoși și răi, ce au triumfat pe pământ, vor fi pedepsiți dincolo.

Eșecul războaielor de eliberare din anii 70 și 135 anihilase, printre evrei, speranța într-o renaș-

Cetatea de graniță partă Durnali, Oaza Merv, reconstrucție, secolul I e.n. După A. Pugatcencova

tere a statului evreu. În marile comunități evreiești din Siria și Mesopotamia se căutau soluții noi, care erau în parte sub puternică influență persană. Au apărut numeroase ordine monahale evreiești, ca de pildă comunitatea, de fapt chiar mai veche, de la Qumran, căreia îi aparțin documentele recent descoperite. Ele erau organizate militărește, își ziceau „fii ai luminii” și îl așteptau pe „Principele luminii”, creat de Dumnezeu, care să-i conducă împotriva „Duhului întinericului” și fiilor acestuia. De acest spirit iranizant al mișcărilor reformatoare evreiești va fi fost influențat și creștinismul, în curs de formare, care avea multe trăsături ascetice comune cu acele mișcări.

Aristocrația preotească conservatoare a fost lichidată în cursul războaielor nereușite din secolele II și I contra Seleucizilor și contra Romei. Au triumfat fariseii, care recunoșteau de rege numai pe Dumnezeu și renunțau la lupta pentru drepturile politice, propovăduind adesea asceza, abstenența. Ei s-au refugiat în păstrarea tradiției și a legii. Dar și la ei se impunea învățătura, atribuită lui Daniil, despre „fiul omului”, „omul cosmic ancestral” al Iranului. Dar pe Messia trebuia să-l preceadă o perioadă de suferințe și mai cumplită decât prezentul, astfel încât numeroși rabini — învățători ai religiei — erau de acord cu ceea ce spusese despre Messia rabi Yochanan: „Și dacă vine, eu nu vreau să-l văd”.

După distrugerea Ierusalimului cresc importanța religiei elaborate și predate în primele două secole ale erei noastre ca „Mișna”. Codificarea acestui corp de doctrine a avut loc în jurul anului 200. Un rol foarte important în această dezvoltare a fost jucat de evreimea babiloniană și siriană a împărăției parților, care dispunea de o largă autonomie internă sub un reș galuta — un exilarch, un gen de suveran al exilului — care putea și condamna la moarte pe supușii săi. De aici au pornit rădăcinile ideilor iraniene, preluate în mistica evreiască în „Haggada”, ca de exemplu această învățătură de factură zurvanistă cuprinsă în

„Trei ființe au precedat lumea: apa, vîntul și focul. Apa rămase grea și născu lumina. Vîntul rămase greu și născu înțelepciunea.“*

Și echivalarea cu lumina inițială, și aprecierea extazului șamanistic se regăsesc aici. Dar față de mizeria crescîndă a lumii, o asemenea codificare a iudaismului nu putea satisface toți credincioșii. Ei își găsiră refugiul în creștinism.

Pîna în anul 65 centrul noii comunități rămăsese la Ierusalim și ea se considera ca o biserică reformată a iudaismului. Cînd, în speranța sa în recompensă și pedeapsă în lumea de apoi, refuză participarea la războiul anti-roman, a fost izgonită și izolată de iudaism. Conducerea comunității trecu asupra regiunilor neevreiești, în care dusesse mai de mult o activitate misionară, din Siria și Asia Mică, cărora Vechiul Testament, legea și tradiția evreilor, nu le spunea mare lucru. Adepții comunității voiau să fie creștini, nu evrei reformați — tendința ce se regăsește la Pavel și s-a menținut în tradițiile creștine. Greci și aramei din Siria au venit la creștinism și, de la distrugerea Ierusalimului, și evrei dezamăgiți. În timp ce specificitatea greacă rămînea limitată la orașe și la apus, pentru a pătrunde în răsărit creștinismul trebui să dezvolte forme arameice și iraniene.

Extinderea creștinismului luă proporții mai mari în răsărit, abia după eșecul celor două mari răscoale evreiești. În cursul ultimei părți a secolului II creștinismul deveni tot mai mult religia populației ce vorbea arameica, din Siria și Mesopotamia. Centrul lui s-a aflat multă vreme în principatul Edessa, aflat sub hegemonie parță. Aici pare să fi fost tradus, în secolul II, Vechiul Testament în siriană, după cît se pare de evrei din Edessa în polemică cu misionari ai creștinismului ce predicau în arameică. Această traducere pare să fi fost baza acelei „Peșitta“, folosită multă vreme de biserica siriană. În acea epocă trebuie să fi propovăduit și apostolul Addai, care ar fi

---

* După E. L. Dietrich, *Das orientalische Judentum in seinen religiösen Vorstellungen*, p. 359

întemeiat comunitatea creștină din Edessa. Pe atunci se va fi înfiripat și legenda despre schimbul de scrisori dintre Abgar V, suveranul Edessei, și Isus, destinată probabil să-l pună în valoare pe Abgar IX, ce domnea spre sfârșitul secolului II.

Addai propovăduise, încă la începutul secolului II, în zonele de munte nordice din jurul Arbilului, după cum reiese din „Cronica de la Arbela“. În această cronică aflăm ca cea mai veche dată atestată documentar a creștinismului la răsărit de Eufrat și Tigru, anul 130. Însăunarea celui de al doilea episcop de Arbela, „s-a făcut șapte ani... după ce Chusrau (Osroes), regele arsakid, ... a fost învins de Traian, regele romanilor“.*

Cronica aceasta, foarte favorabilă parților, mai pomeneste de un botez ce a avut loc în timpul domniei lui Valgheș, regele parților (Vologases II, 77—140), și de felicitarea oficială a celui de al patrulea episcop de Arbela, Abraham, la încoronarea lui Vologases III:

„Omul Domnului luă cu el multe daruri pentru cei mari din capitală, pentru a obține, prin mijlocirea lor, de la regele păgîn un decret în favoarea creștinilor țării sale...“**

În această unică sursă creștină din perioada parților nu se pomeneste nimic despre persecutarea creștinilor și astfel este de înțeles atitudinea antiromană a cronicii, de pildă când este pomenit „Domitian, această mare a lenei, a nimicniciei, a jocului copilăresc și izvor al tuturor relelor“***

În relatarea despre prăbușirea parților, scrie:

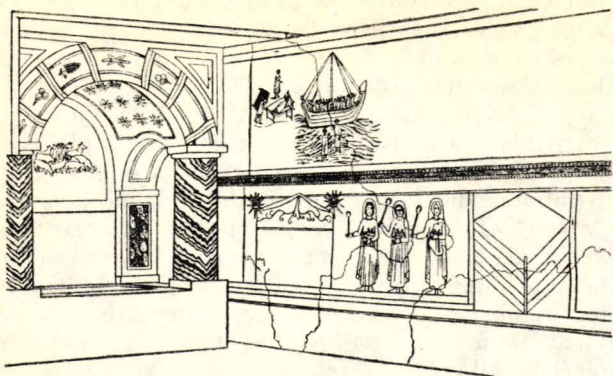
„Află... că în acel an când persanii au dobândit puterea asupra întregului răsărit, existau foarte mulți creștini în toate țările, atât ale apusului, cât și ale răsăritului. În apus persecuțiile nu au încetat niciodată și zilnic curgea sânge de creștin în piețe și pe uliți. Acolo nu era defel liniște. La noi nu s-a întâmplat nimic asemănător.

---

* După E. Sachau, *Die Chronik von Arbela*, p. 43

** *Op. cit.*, p. 48.

*** *Op. cit.*, p. 57

Aspect din cea mai veche biserică creștină cunoscută pînă azi, în sala de nord-vest a unei case particulare din Dura-Europos, începutul secolului III, cu bogate picturi murale pe teme biblice, reconstrucție. După H. Pearson

Regii aveau griji și necazuri cu luptele neîncetate și persecuții grave încă nu au fost pornite contra noastră“.*

Pentru perioada partă tîrzie sînt pomenite optsprezece episcopate, ai căror credincioși o duceau desigur mai bine decît coreligionarii lor din apus, de la Roma. Episcopatele se întindeau de la Diarbekir pînă la Golful Persic, de la Marea Caspică pînă la Bahrein și Oman (în sudul Arabiei). Activitatea lor nu era supusă nici unei restricții și adepții lor se bucurau de toate drepturile. Chiar și la curțile suveranilor se aflau numeroși creștini, care se străduiau să îmbine erudiția iraniană veche cu învățătura creștină. Ei erau comparabili cu savanții regiunilor imperiului roman, cu predominanță iraniană, din Siria și Asia Mică. Din rîndurile lor se ridicară învățători ai religiei care au influențat mult evoluția doctrinei creștine, chiar dacă, pînă la urmă, au fost respinși ca eretici, deoarece spiritele mai simple ale Apusului nu puteau urmări întotdeauna subtilitățile filosofiei iraniene creștinizate. Între

* *Op. cit.*, p. 61

ei au fost personalități remarcabile ale secolului al II-lea, fără de acțiunea cărora nu poate fi înțeleasă nici istoria creștinismului oriental, nici a celui occidental: Bardasanes, Tatian și Marcion, care prezintă în concepțiile lor multe aspecte comune.

Înaintînd spre răsărit și nord, ideile creștine se amestecau tot mai mult cu cele iraniene. Bardasanes, care trăia la sfîrșitul secolului II la curtea suveranului part al Edessei, îl socotea pe Isus ca trimis al Zeului Suprem, care trebuia să purifice amestecul datînd de la geneză. Tatian, un sirian care trăia la Roma prin anul 150, era adept al doctrinei eonilor și a devenit cunoscut prin prelucrarea critică a unei singure evanghelii, denumită diatesseron. Marcion, născut prin anul 85 la Sinope, ca fiu al unui episcop, întruni dualismul zurvanist cu creștinismul într-o învățătură ce afirma că dumnezeul creației ar fi rău și aspru cum scrie în Vechiul Testament. Dumnezeul mîntuitor, Isus Hristos, ar fi un altul, un „zeu străin“, care ar voi să-i mîntuiască din dragoste pe oameni. Toate cele pămîntești ar fi opera zeului rău al creației care va fi pînă la urmă învins. Marcion era un bun organizator și contra-biserica sa se întinse rapid în imperiul roman.

Pînă tîrziu în secolul III au înflorit comunități marcionite și în provinciile romane apusene. Abia în a doua jumătate a secolului III influența lui Marcion a putut fi refulată acolo. În provinciile răsăritene, biserica lui Marcion a rezistat încă un secol în plus, pînă ce, pe măsură ce se accentua tendința creștinismului de a deveni religie de stat, a început oprimarea tuturor ereziilor. Ea s-a menținut vreme mult mai îndelungată la Edessa — pînă în secolul V — și în Iranul de nord-est, între Oxus și Caspica, unde adepții ei mai sînt pomeniți în secolul X. Pe terenul pregătit de Marcion s-au dezvoltat ulterior felurite secte,

dintre care paulicienii au dobândit în secolul VII o importanță deosebită. Ei respingeau Vechiul Testament, nu-l considerau pe zeul cerului ca creator al lumii, îl socoteau însă pe Pavel apostol al lui Isus.

Ideile iraniene ce se schițau la Pavel și-au găsit cea mai pregnantă exprimare în creștinism prin Bardasanes, Tatian și Marcion. De la ei au provenit concepțiile dualiste ale multor secte creștine ale evului mediu european, ca de pildă cea a catharilor, stăpâniți în mare măsură de idei sociale revoluționare.

În Irak, în perioada noastră, misionari creștini au dat de resturile păstrate pînă azi ale unei secte baptiste, mandeii. Aceștia combinau un ritual de botez de formă vest-semitică cu concepțiile religiei iraniene ale zeului luminii. Lucrările lor polemizează cu creștinii și evreii, și conțin și resturi ale cultelor stelare babiloniene.

Controversa cu această religie și altele similare a dus iarăși, spre sfîrșitul secolului II, la o apropiere a bisericii orientale din Edessa de creștinii sirieni. Episcopul Palut a plecat în Antiohia pentru a fi hirotonisit episcop de către Serapion (190—211) și a reorganizat biserica, orientîndu-se după catolicismul ce se consolida în vest. Fără să scoată din uz „Diatessaron“, îl subordonează unui „Nou Testament“, ce cuprindea patru evanghelii, Faptele apostolilor și patru sprezece scrisori ale apostolului Pavel. De asemenea edită o versiune corectată a Vechiului Testament. Acțiunea lui reformatoare își păstră valabilitatea pînă în secolul V.

În perioada partă tîrzie încep creștinarea Armeniei și a Caucazului, în primul rînd a Georgiei.

În păturile dominante ale Parției se amestecau concepții ale civilizațiilor orientale vechi, gnostice și medice, într-un sincretism polimorf. Din operele acestuia pare să se fi păstrat numai una, în ver-

siune siriană, „Cîntul perlei“, care vădește influențe chineze în simbolismul perlei și în legătura acesteia cu zmeul. Cîntul relatează povestea unui fiu de rege part, trimis în Egipt să aducă, de acolo, o perla mistică. Egiptenii îl farmecă încît uită de lume, rămînînd într-un fel de semi-somn, și numai o scrisoare a consiliului imperial part îl trezește. El cucerește bijuteria care îi asigură succesiunea la domnie și se întoarce acasă, ca „mîntuitor“ mîntuit.

RĂSCOALA LUI ARDEȘIR

După împlinirea celui de al patrulea secol de existență, Parția mergea spre sfârșitul ei ineluctabil. Cronica din Arbela relatează din perioada celui de al optulea episcop, Hairan:

„În timpuri mai vechi persanii s-au străduit să-i alunge pe parți din domnie, au încercat-o în multe rînduri cu război, dar au fost respinși, pentru că nu erau de puterea parților. Dar, în urma multor războaie și certuri lăuntrice, puterea acestor parți paraliză, iar cînd perșii și mezii băgară de seamă acest lucru, s-au aliat cu Șahrat, regele de la Adiabene, și cu Domitianus, regele din Kirkuk, și începură în primăvară o luptă puternică împotriva parților. Aceștia au fost învinși și supremația lor nimicită pentru totdeauna. . .

Ziua în care a încetat supremația parților, a fiilor puternicului Arsaces, a fost în 27 Nisan al anului 535 al imperiului grecilor. La începutul domniei persanilor creștinii au fost lăsați în pace și au fost în stare să-și revină și să se întindă. . .“.

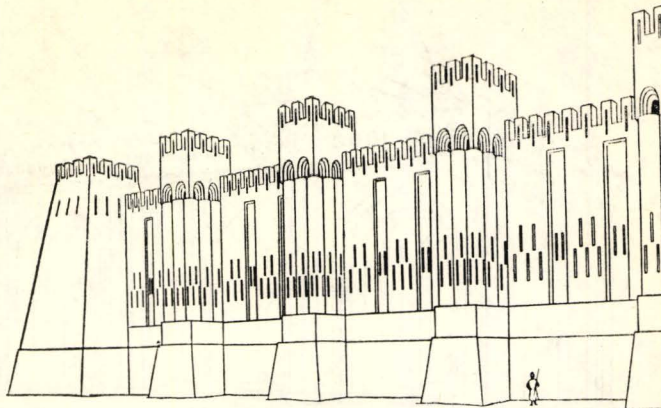
În anul 224 armata nobilimii parte a fost înfrîntă de alianța răsculaților. Artaban V căzu în bătălie. O nouă dinastie veni la putere, a urmașilor lui Sasan.

„Sasan era mai marele unui templu al focului la Istachr, numit templul focului lui Anahit“,*

---

* După Noldecke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, p. 4

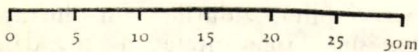
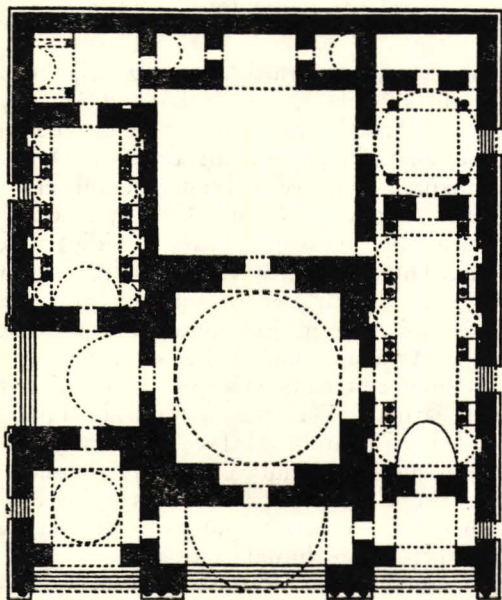
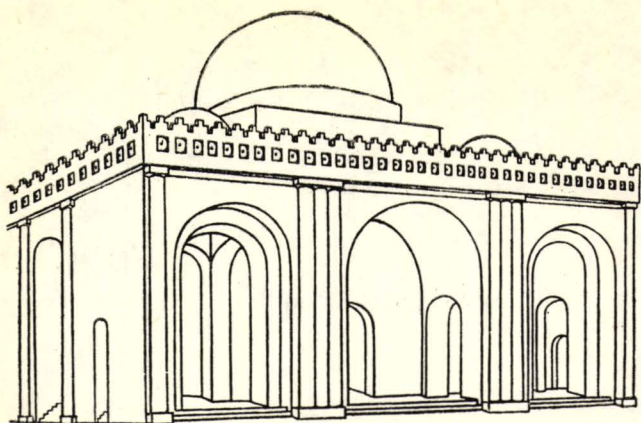

Fortăreață sasanidă de graniță Cilburdj, Oaza Merv, reconstrucție. După A. Pugatcencova

se spune în cronica arabă a lui Tabari, un istoric islamic din secolele IX și X (838—923). Nepotul lui Sasan, Ardeșir ar fi fost numit de regele Gozihr din Istachr comandant al cetății Darabgird, care semăna — în ce privește planul ei — cu capitala Ctesiphon. Papak, fiul lui Sasan, l-ar fi răsturnat pe Gozihr și ar fi ridicat steagul răscoalei. După moartea sa, fii lui, Șapur și Ardeșir, s-au luptat pentru putere, care a rămas în mâinile lui Ardeșir. El supuse, fără să se sinchisească de Artaban, mai multe state mărunte din sud și a întemeiat, ca nouă capitală, orașul Ardeșir-Churra, căruia i s-a spus mai târziu Firuzabad. În jurul unui templu al focului și a unui turn înalt al focului se întindea un oraș circular, lângă care a fost ridicat un palat regal. Pe o culme din apropiere, o cetate puternică îi asigura lui Ardeșir sprijinul în luptele viitoare.

Cu toată influența formelor constructive parte și în construcții se simte că în Persis a început o epocă nouă. Construcțiile sînt din blocuri de piatră legate cu mortar de gips. Cum piatra este numai rareori cioplită, zidurile sînt lucrate în gips. Fațadele sînt ornamentate cu stuc de gips. Ca modele pentru stucuri au fost luate în mod conștient ruinele egiptizante ale palatelor aheme-

Sarvestan, planul unui palat sasanid și reconstrucția, secolul V î.e.n. După R. Ghirshman

nizilor, pe ai căror mari regi Sasanizii se străduiau să-i imite. Suveranii sasanizi se dădeau drept urmași ai ahemenizilor. Ei ridicau astfel pretenții asupra tuturor teritoriilor stăpânite pe vremuri de Dareios. Pe părți îi socoteau uzurpatori străini.

Tabari relatează despre o scrisoare a lui Artaban, care ar fi declanșat lupta deschisă:

„Ai trecut măsura și ți-ai chemat singur soarta, tu curdule, crescut în corturile curzilor. Cine oare ți-a permis să-ți pui în cap coroana, să te înstăpânești pe țările altora, să supui regii și locuitorii lor?“*

Răspunsul lui Ardeșir a fost rebeliunea pe față. Scria: „... Așa încît sper să ajung să te am în puterea mea și-ți voi trimite capul și bunurile tale la templul focului, pe care eu l-am ridicat la Ardeșir-Churra...“**

Este vădit că răsculatul nu era un adept al lui Zarathustra, ci un închinător al zeiței Anahita. Vînătoarea lui de trofee-capete nu se împăca deloc cu învățătura lui Zarathustra. Dar, descendentul preoților focului de la altarul zeiței Anahita de la Istachr nu era, urmînd în aceasta exemplul marilor regi ahemenizi, un fanatic. Eficiența politică îl învăța toleranța religioasă. Regii locali se supuneau pe rînd, iar cînd ajunseră să se ciocnească armata părților cu cea a sasanizilor, soarta războiului era deja în mare măsură decisă. În cursul izbirii dintre cele două cavalerii în zale Ardeșir îl întîlni pe rivalul său part și-l birui într-o luptă corp la corp. Sudul și vestul se plecară înaintea învingătorului. Răsăritul mai trebuia cucerit.

„După ce ucise mulți oameni și a trimis capetele lor la templul focului lui Anahita, s-a întors de la Merv la Fars și s-a așezat la Gur (Firuzabad). Aici au venit la el soli ai regelui kușanilor, ai regelui de la Turan și Mukran să i se supună...“*** relatează Tabari. Ardeșir cuceri

---

* *Op. cit.*, p. 12

** *Op. cit.*, p. 12

*** *Op. cit.*, p. 57.

Monedă din Choresm, secolele III—IV e.n. Toprak-Kala.
După S. P. Tolstov

Bahrainul și chiar Hatra, vechea cetate a pustiului trebuie să se plece. Regele Sanatruk s-a sinucis când persanii pătrunseră în oraș, îl distruseră și-l incendiară.

Supunerea kușanilor libera Asia centrală, al cărei centru, la Choresm, putu să se sustragă hegemoniei persane. În jurul cetății Toprak-Kala renăscu vechiul regat de deltă și stepă al Choresmului. Între cetățile și fortărețele sale, Toprak-Kala, ridicată încă în perioada kușanilor, este opera arhitecturală cea mai importantă. În ruinele cetății au fost găsite picturi murale, reliefuri și resturile unor statui din stuc, reprezentând zei și regi. Acestea din urmă provin toate dintr-o sală pătrată, „a regilor“, cum i-au zis arheologii, un „templu al strămoșilor“ dinastiei. Coroanele a doi suverani se întîlnesc și pe monezi, care au putut fi datate ca aparținînd secolului III, ceea ce permite și datarea statuiilor.

Pentru a se apăra de Choresm și de triburile nomade, Sasanizii au folosit vechiul lanț de cetăți din vremea parților și le-au dezvoltat cu noi elemente constructive, cum a putut fi, de pildă, dovedit la cetatea Cilburdj din Turkmenia. Încă înainte de anul 230, Ardeșir, ca „Rege al regilor Iranului“ poruncea unei împărății mai mari decît fusese cea partă. În comparație cu imperiul Ahemenizilor îi lipseau provinciile din vest, ocupate de romani, pe care Regele regilor le revendică în 230 ca moștenire persană.

„Eu, închinătorul la Mazda, zeul Șapur, Regele regilor iranienilor și neiranienilor, de origine divină, fiul închinătorului la Mazda, al zeului Ardeșir, Rege al regilor Iranului, de origine divină, nepotul lui Papak, rege — sînt stăpînul împărăției Iranului...” așa începe o inscripție triumfală a celui de al doilea suveran sasanid, cioplită din porunca sa în zidul turnului ahemenid al focului de la Nakș-i Rostam. Inscripția celebrează victoria asupra a trei împărați romani, înfrînți de armele lui Șapur:

„... Și asta este ce-am făcut în imperiu: caesarul Gordian ridică în tot imperiul roman o armată de goți și germani și a înaintat spre Asorestan, împotriva imperiului Iranului și împotriva noastră. La granița Asorestanului, lîngă (orașul) Misikhe, se dădu o mare bătălie. Caesarul Gordian își pierdu viața, iar noi am nimicit armata romană. Romanii l-au proclamat caesar pe Filip. Iar caesarul Filip a venit la tratative și, ca să-și păstreze viața, ne-a dat 500 000 dinari și s-a angajat să ne plătească tribut... dar caesarul s-a ridicat iarăși și a pătruns în Armenia. Noi am atacat imperiul roman și la Barbalissos am înfrînt o armată romană de 60 000 oameni...”.

Urmează liste lungi de orașe cucerite și distruse, iar apoi marele triumf al lui Șapur:

„În cursul primei campanii am atacat și asediat
185 Karrhai și Edessa. Caesarul Valerian veni împo-

triva noastră, și avea cu el trupe..." (din toate provinciile romane) „o armată de 70 000 oameni. Acolo lângă Karrhai și Edessa am purtat o mare bătălie împotriva caesarului Valerian. Pe caesarul Valerian l-am făcut prizonier cu propriile noastre mâini, iar pe ceilalți conducători ai acestei armate, prefectul pretorienilor, senatorii și ofițerii noi, pe toți i-am făcut prizonieri. I-am transportat în Persis... Și pe oamenii ce fuseseră prizonieri ai imperiului roman, dintre cei ce nu erau iranieni, i-am dus în deportare. Și i-am stabilit în imperiul nostru iranic, în Persis-Persia, în Parția, în Susania și în Asorestan, precum și în orice altă țară unde a avut moșii tatăl nostru, bunicii și strămoșii noștri.

Această victorie extraordinară, în care un caesar a fost făcut prizonier cu toată armata sa, a devenit sub Șapur un motiv ce se repeta mereu în artele plastice. O gemă celebră îi arată pe cei doi suverani călări. Șapur îl ține pe roman de încheietura mâinii stângi — simbol al supunerii. Scena este repetată de mai multe ori în reliefuri mari în stâncă reprezentându-l pe Șapur, în unele din ele succesivele triumfuri asupra celor trei împărați romani fiind prinse într-o singură reprezentare. Astfel, într-un relief descoperit lângă orașul Bișapur, suveranul trece călare peste Gordian care zace la pământ, ține mâna lui Valerian, aflat în picioare în spatele său, iar înaintea sa stă îngenunchiat Philip Arabul. În câmpuri alăturate sînt reprezentați călăreții ai lui Șapur și oaste pedestră persană.

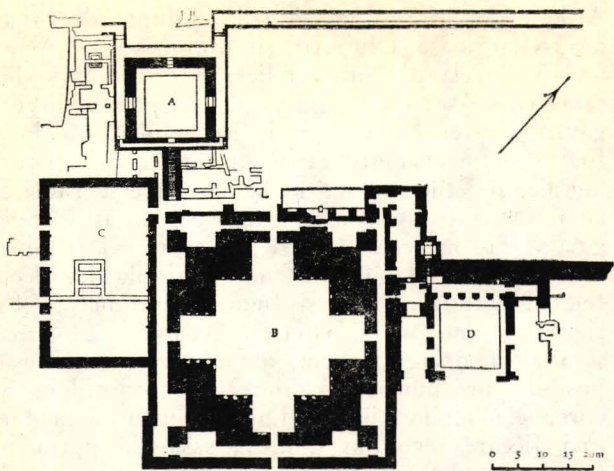
Încă sub Ardeşir, reliefurile cioplite în stâncă fuseseră ridicate la rangul de artă demonstrativă imperială, după ce această formă veche de artă decăzuse mult în vremea parților. Similare reprezentării lui Dareios de la Behistun, reliefurile în stâncă sasanide constituie aproape exclusiv lucrări de propagandă politică, sînt uriașe „afișe” spre lauda dinastiei. Reliefurile înfățișează fie investirea suveranului de către divinitate, fie triumful asupra unui dușman. Astfel reliefurile în stâncă ale lui Ardeşir de la Firuzabad reprezintă investirea lui 18

Ardeșir de către Ahura Mazda și lupta de cavalerie victorioasă a lui Ardeșir împotriva lui Artaban V. Acest din urmă relief, cel mai mare din toată epoca sasanidă, reprezintă trei persani învingători și trei părți învinși. În maniera sa încă foarte plată, vădește existența unor mari picturi murale, pe stuc sau tencuială, cu subiecte istorice, cum au și fost găsite — dar cu tematică religioasă, la Bamyān, vechea capitală a kușanilor. Reliefurile lui Șapur sînt mult mai plastice decît cele ale tatălui său, deși figurile continuă să fie rigide și ceremonial-patetice. Atribuirea lor, ca și a altor opere de artă, anumitor suverani este posibilă nu numai cu ajutorul inscripțiilor. Și coroanele regilor indică limpede identitatea lor, căci fiecare rege din dinastia sasanidă purta în tot timpul domniei sale o anumită coroană, ce îi era rezervată. Coroana regelui defunct era depusă la tezaur.

Monedele, în primul rînd, ne transmit cu fidelitate portretul, coroana și numele fiecărui suveran, căci baterea monezii era monopol regal. Îndeosebi monedele primilor sasanizi sînt adevărate opere de artă, în timp ce circulația monetară crescînd vertiginos a făcut ca monedele sasanizilor mai târzii să ajungă un fel de articol de masă, cu prea puțină valoare artistică.

Prizonierii romani au fost așezați mai ales pe domeniile regale și au însemnat o creștere a puterii economice și militare a dinastiei. Proporția mare de apuseni, instruiți tehnic și artistic, între ei inginerii, tehnicienii și meseriașii legiunilor romane și a orașelor siriene, au avut ca efect o nouă elenizare a Iranului, poate mai intensivă decît cea din perioada partă. Aceasta se vădește îndeosebi în activitatea de constructor a lui Șapur, care a renunțat la tendințele ahemenidizante ale lui Ardeșir. Legionarii romani au fost folosiți la construirea de orașe și poduri. Influența lor se vădește mai ales în detaliile tehnice și artistice, mai puțin în planul și dispunerea generală a construcțiilor. Astfel în orașul reședință Bișapur — „frumosul (oraș) al lui Șapur“ — blocurile de

Bişapur, secolul III; A=templul focului, B=marea sală a palatului, C=curtea cu mozaic, D=ivanul cu mozaic. După R. Ghirshman

piatră sînt prinse între ele, după tehnica romană, cu cîrlige de fier, iar mozaicurile palatului vădesc limpede influențe alexandrine și romane. Planul construcției însă respectă tradițiile iraniene. Așa de pildă, templul focului de la Bişapur este o construcție pătrată, cu un coridor înconjurător. Palatul, construit din piatră brută legată cu mortar, era dominat de o cupolă înaltă de douăzeci și cinci de metri, care acoperea încăperea centrală, un pătrat cu latura de douăzeci și doi de metri. Accesul la aceasta se făcea prin patru ivane. Construcțiile regale de la Bişapur ocupau un sfert din suprafața orașului, conceput în formă de dreptunghi. Palatele nobilimii erau dispuse în cartiere delimitate. Cele două străzi principale se încrucișau în centrul orașului și la încrucișarea lor se ridica un monument al lui Şapur: lîngă o statuie a șahului se ridicau două altare ale focului și îndărătul acestora, cîte o coloană monolit.

Mai puțin cunoscut ca Bişapur este orașul Gundeşapur — „arma lui Şapur“. Perioadei mare-

lui cuceritor trebuie să-i fie probabil atribuită și construirea celui mai mare palat persan, ale cărui ruine se mai ridică și azi lângă Bagdad, palatul de la Ctesiphon. După model part, cel mai mult îi seamănă palatul part al guvernatorului de la Assur, sînt orientate spre curte uriașe fațade de ivanuri. Numai un fronton s-a păstrat pînă în secolul XIX, cînd un cutremur a rupt uriașul arc și a dărîmat o parte a fațadei. Noroc că există fotografii, care ne-au păstrat măcar aspectul dinainte de cutremur. Dezgropări făcute de arheologi germani au permis reconstruirea planului palatului. Tak-i Chisra — „arcul lui Chosrau“ — cum i se spune în popor, are o deschidere de 26,6 metri, este înalt de 43 metri și lung de aproape 50. Fațada măsoară 100 metri lungime și avea patru etaje simulate. Zidurile ivanului ar fi fost împodobite ulterior cu un mozaic reprezentînd luarea cu asalt a orașului Antiochia și arabii relatează că un singur covor mare acoperea podeaua sălii. Ei mai povestesc că, la prăbușirea Sasanizilor, acest cel mai mare covor persan din istorie ar fi căzut pradă trupelor arabe. Ar fi fost însă atît de mare încît cuceritorii l-au tăiat cu săbiile, ca să și-l poată împărți. Din boltă ar fi atîrnat de un lanț coroana, „mare cît un qanqal, bătută cu rubine, smaragde și perle, cu aur și argint“, căci „grumazul regelui n-ar fi fost destul de puternic să poarte coroana“, relatează Tabori.*

Între construcțiile tehnicii ingineresti trebuie citat în primul rînd podul de peste Karun, de la Șuștar, o combinație de stăvilar și pod, căci pilonii podului se ridică pe un zid de stăvilar. Treizeci și cinci de piloni s-au păstrat, cinci se pare că au fost smulși de apa fluviului. Ei sînt înalți de 13 metri și tot de 13 metri este distanța dintre ei. Construcții similare au fost găsite pe râurile Ab-e Diz și Kercha — ambele în Susiana.

Dezvoltarea religioasă în perioada primilor Sasanizi oferă trăsături foarte originale. Suveranii

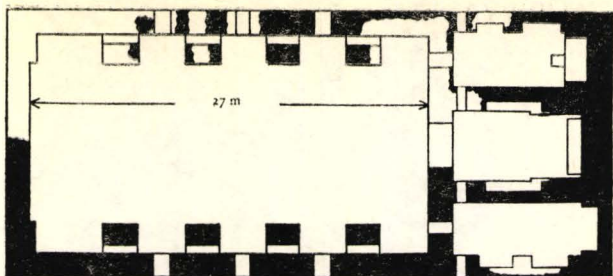

erau închinătorii zeiței Anahita și ai focului. Ca zeu al statului apare, pe reliefurile cioplite în stîncă după model achemenid, Ahura Mazda, care, de pildă, pe unul din reliefurile de la Bișapur, îl strivește pe Ahriman sub copitele calului său — dar sub Narses (293—302) zeița Anahita era cea care conferea puterea regală.

Sub Șapur cultul morților este caracterizat, spre deosebire de cel part, de evitarea îngropării cadavrelor. Mai sus de Bișapur au fost găsite covate săpate în stîncă în care erau expuși morții. Oricum, locuitorii Bișapurului și Șapur însuși nu erau puri adepți ai lui Zarathustra. Un fel de recipient pentru păstrarea oaselor răposaților — un osuarium — purta patru zei pe laturile sale, împodobite cu basorelieful: Anahita, Mithra, Focul și Zurvan — „timpul cel veșnic“.

Din păcate bănuita gropniță a regelui, o peșteră în stîncile munților din apropierea orașului său de reședință, a fost găsită golită și prădată. O singură lucrare monumentală ne-a rămas aici, statuia, înaltă de aproape șapte metri a Regelui regilor. Probabil că un cutremur va fi răsturnat colosul regal, a cărui majestate rigidă trebuia probabil să reprezinte regele în momentul învierii sale. Zidurile peșterii au fost netezite, ele purtau fresce sau picturi colosale pe stuc pe care vremea le-a ruinat demult. Bănuiala că aici a fost găsit lăcașul din urmă al lui Șapur se întemeiază pe o mențiune făcută în autobiografia unui bărbat el însuși specific pentru tranziția de la perioada partă la cea sasanidă: Mani. El relatează că Șapur s-a îmbolnăvit și a murit în iubita sa reședință.

Mani se adresa conducătorilor, dînd în mod conștient religiei sale caracterul de „religie a cărții“. În locul formelor de credință ce se schimbau de la neam la neam, trebuia să treacă „dreapta gîndire“, care ducea la mîntuire. „Dreapta gîndire“ era o religie constituită ca filosofie, care înfrunta deopotrivă celelalte religii și filosofia rațională. Seducătoare era pentru mulți, după afirmația părintelui bisericii Augustin, care fusese și el cîndva adeptul lui Mani, promisiunea de a

Planul bisericii mai recente de la Ctesiphon, secolul VI, sala principală lungă de cam 27 m și lată de 11 m. Inițial cu boltă cilindrică dreaptă. Aici a fost găsită o statuie de stuc. După E. Reuther.

duce la Dumnezeu prin simpla și minunata înțelepciune“.

Astăzi religia lui Mani a pierit, dar relatări, morminte, ruine și texte depun mărturie despre trecuta ei întindere de la Marea Galbenă la Oceanul Atlantic. Supremul triumf l-a cunoscut religia „dreptei gândiri“ în Extremul Orient, când uigurii turci sub Bugung Chan (760—780) au făcut din ea, în China apuseană, religie de stat. Acestei împrejurări îi datorăm manuscrisele maniheilor, găsite în Turkestanul de răsărit. În China, în provincia Fukien, maniheismul a înflorit până în secolul XIV, și două din lucrările lui Mani au fost incluse în canonul Taoist. Năvala mongolilor a nimicit, în secolele XIII și XIV, coloniile maniheiste și centrele ei din Asia Centrală.

Încercarea de a crea cu mijloace raționaliste o religie profetică a revelării eșuase. Pentru o religie populară generală era prea filosofică, pentru o filosofie, prea irațională.

Între izvoarele contemporane și tradițiile zaratrustriene ale perșilor cu privire la perioada sasanidă timpurie există numeroase contradicții. Tradiția se străduiește să-i prezinte pe Ardeșir, Șapur și succesorii lor ca adepți veritabili ai lui Zarathustra, dar, după toate aparențele, această versiune este falsă, o invenție a perioadei sasanide târzii, care urmărea să dea reformei bisericii sub Chosrau aspectul restaurării unei situații anterioare. Ardeșir și succesorii lui apropiați considerau templul zeiței Anahita ca templul principal al imperiului. Nici măcar tradiția mai târzie nu a fost prelucrată atât de temeinic, ca să nu se poată totuși distinge orizontul larg al lui Șapur I, care fusese suficient de înțelept pentru a înclina spre toleranța politică și religioasă. Astfel, în cartea IV din Dinkart scrie:

„Regele regilor, Șapur, fiul lui Ardeșir, a continuat să culeagă scrierile religiei ce se aflau risipite în India, în imperiul bizantin și în alte țări. Ele tratau despre medicină, astronomie, mișcare, timp (!), spațiu, materie, creație, devenire și pieire, schimbare de calitate, creștere și alte procese și organe. Pe acestea le-a adăugat la Avesta și poruncii să se depună copii exacte ale tuturor acestor opere la tezaurul regal. El cercetă (posibilitatea) de a pune toate aceste sisteme în acord cu mazdaismul“.*

---

* După R. C. Zachner, *Zurvan*, p. 8

Şapur nu a luat niciodată această hotărîre. El tolera propovăduirea lui Mani şi activităţile creştinilor, îi venera pe Anahita şi pe Mazda — dar nicaieri nu-l pomeneste pe Zarathustra. Interesul său filosofic pentru timp, materie, spaţiu şi mişcare pledează mult mai curînd pentru apartenenţa sa la curentul zurvanist, fiind, după toate aparenţele, mai curînd orientat spre filozofia decît spre religia respectivă. Este adevărat că a folosit religia zurvanistă pentru consolidarea statului prin cultul regelui, dar el însuşi s-a abţinut de la măsuri de persecutare a celor de altă credinţă. Aceasta era în perioada sasanidă de cele mai multe ori o caracteristică a unor suverani cu înclinaţii zurvaniste, căroră, faţă cu „timpul cel veşnic“, diferendele religioase le vor fi părut neînsemnate. Totodată ne dăm seama, din unele consideraţii, că, în perioada lui Şapur, a putut fi pentru prima oară detectabil în zurvanism un curent materialist, care se pare că a devenit însăşi baza ştiinţei sasanide. Este de la sine înţeles că zarathustrismul a persecutat şi reprimat acest curent, oriunde ar fi apărut, astfel încît astăzi nu dispunem despre el decît de menţiuni răzleţe, datorate de cele mai multe ori unor autori ostili. Ele datează însă din toate perioadele epocii sasanizilor şi demonstrează că principiul eternităţii timpului şi al identităţii sale cu spaţiul, ce stă la baza zurvanismului, trebuia să ducă, pentru gânditori consecvenţi, la materialismul filosofic. Religiei persane îi era proprie concepţia despre neîncetata luptă a contrariilor. Din ea materialişti persani au dezvoltat, pe cale speculativă, concepţii dialectice despre dezvoltarea lumii. Originalele operelor adeptilor materialismului iranian au fost nimicite de adversarii lor. Le cunoaştem de aceea doctrina numai din scrierile adversarilor care i-au combătut. În „Sikand-Gumanik-Vigar“ a lui Mardun-Faruch, din secolul IX, scrie (VI, 1):

„În legătură cu altă înşelătorie, a celor ce susţin neexistenţa unei fiinţe divine — ce sînt numiţi ateişti —, (care vrea să însemne)... că sînt liberi de griji religioase şi de dificultăţile

săvîrșirii de „fapte bune“ (religioase) și cu privire la nestăvilita vorbărie a celor răi, cărora le tot turuie gura, tu trebuie să ții seama de aceasta:

Că ei consideră lumea aceasta, cu numeroasele schimbări și mijlocirea, cu descrierea membrilor și aplicărilor ei, a contradicțiilor dintre unul și altul și a amestecului unuia cu altul, ca o dezvoltare independentă a timpului celui veșnic. Și consideră de asemenea că nu va exista răsplătă pentru „faptele bune“, nici pedeapsă pentru păcate, nici cer, nici iad și nici un autor (supranatural) al faptelor bune și al crimelor.

Mai socot și că lucrurile sînt numai lumești și că nu există spirit (în sens de ființă nematerială)... Iar această existență lumească este amestecul forțelor ce se înfruntă...“*

Filosofii zurvaniști considerau timpul ca destin, iar acesta lua la ei locul dumnezeirii. De aceea, în literatura persană și arabă mai tîrzie ei sînt pomeniți de cele mai multe ori ca adepții destinului — dahr — ca secta „dahriyya“. Al-Biruni din Chorezm scrie în secolul X despre cîteva încercări ale lor, materialist-raționaliste, de critică a istoriei:

„Unii dintre oamenii lipsiți de experiență și nebuni ai sectelor hașwiyya și dahriyya au respins, ca de necrezut, durata lungă a vieții ce se atribuie diverselor neamuri din vechime, îndeosebi patriarhilor dinaintea lui Avraam. La fel socoteau monstruos ce se povestea despre mărimea trupurilor lor. Ei spun că toate acestea ar fi dincolo de limitele posibilului și trag concluzii din obiecțiile ce le pot observa în timpul lor“.**

Acest punct de vedere lucid al adepților Dahrului, nouă, celor de azi, nu ne pare chiar așa de nebun sau lipsit de experiență, dar pe atunci, combinat cu ateismul lor, a prilejuit numeroase persecuții. Ele n-au împiedicat totuși ca, în cercurile culte din Iran și din zonele înconjurătoare, materialismul „Dahr“ să facă prozeliti. Și în

---

* După E. W. West, *Pahlavi Texts*, vol. XXIV, 2

** După E. Sachau, *The Chronology of Ancient Nations*, p. 90

Arabia, în perioada sasanidă, poezii și barzii erau frecvent adepți ai Dahr-ului. Iată câteva citate edificatoare:

„Dar pe destin nu te poți mînia“. (Ham, p. 406, 5).*

„Nu poți împărți timpul, el țese începutul și sfîrșitul a toate“ (al-Hansa, 2,21).**

„Vremea lasă să vină răul după bine“ (Imrulkais 30,5).***

Mohamed, care a creat în secolul VII religia sa, islamul — „predarea“ — a polemizat în Sura 45,23 împotriva Dahriyya-ilor:

„Ei grăiau: Există numai viața noastră pe acest tărîm, murim și trăim și numai timpul ne nimicește“.****

Într-un singur caz un izvor ne transmite cuvintele unuia din acei savanți raționaliști, care ajunseseră să se îndoiască de orice religie. Burzõe, medicul lui Chosrau I (531—578), a tradus din indiană povestirea „Kalila wa Dimna“ și i-a adăugat o prefață biografică, în care, între altele, spune :

„După ce am devenit astfel prudent, să cred ceva, ce m-ar putea poate arunca în nenorocire, am început încă odată să examinez toate religiile și să caut adevărul, nu am găsit însă, cînd adre-sam cuiva o întrebare, răspunsul la ea și, chiar dacă mi-a expus o părere, tot n-am găsit nimic care să fi meritat, după părerea mea, să fie crezut și să-mi servească mie de călăuză. Atunci am zis: „Cel mai cuminte lucru este să mă țin de religia în care i-am găsit pe moșii mei“. Dar cînd am căutat, în continuare, o justificare pentru această comportare, nu am găsit nici una pentru ea și am zis: „Dacă asta este o justificare și vrăjitorul care și-a găsit moșii vrăjitori ar avea o justificare“.*****

---

* Op. cit., p. 14

** Op. cit., p. 50

*** Op. cit., p. 47

**** Op. cit., p. 58

***** După G. Widengren, *Iranische Geisteswelt von den*

El încheie cu fabula fîntînii, atît de cunoscută în literatura germană în traducerea lui Rückert. Un om fuge din fața unei primejdii și sare într-o fîntînă — viața. Sub el vede un zmeu flămînd care vrea să-l înghită — moartea. El se sprijină pe patru șerpi veninoși și se ține de două crăci, pe care le roade cîte un șoarece — ziua și noaptea. Prăbușirea lui este deci sigură — el își întoarce privirea spre miera pe care un roi de albine o strînge sub ochii lui. Omul se bucură de viața sa, cu toate că tot trebuie neapărat să moară.

Marile religii ar fi trecut cu vederea acel pesimism zurvanist al adeptilor „Dahr“-ului, căci mulți credincioși își întorceau speranța spre celălalt tărîm și întorceau fața de la lume, ca Mani, Buddha și Isus — „Împărăția mea nu este de pe acest tărîm“. Dar zurvaniștii au ispășit amarnic că-și rîseseră de rai și iad.

Astfel încă în perioada sasanidă timpurie curînd după moartea lui Șapur, preotul suprem al religiei iraniene a focului, Kartēr, a început să-i combată nu numai pe creștini, mandei, evrei și brahmani, manichei și călugări. El atașă deosebită importanță faptului „că raiul există și iadul există și că dreptcredinciosul ajunge de-a dreptul în rai și că păcătosul va fi zvîrlit în iad“.* Mai importantă decît această inscripție a sa pe Nakș-i Radjab este marea lui autobiografie, pe care el a pus să fie săpată sub inscripția istorică a lui Șapur pe turnul ahemenizilor de la Nakș-i Rustam. Ea îl prezintă ca pe adevăratul organizator al bisericii iraniene de stat. Tăcerea tradiției, care nu pomeneste defel numele său, ne miră, căci altminteri ea se străduie să aducă laude oricărui dreptcredincios. Se poate de aceea presupune că nici n-a fost „dreptcredincios“ în sensul zarathustrienilor perioadei tîrzii, ci că biserica lui de stat practica zarathustrismul sincretist de factură zurvanistă. Astfel este de înțeles sprijinul pe care i l-a acordat generosul Șapur, căruia îi erau străine dogmele strîmte ale bisericii sasanide tîrzii.

* După E. Herzfeld, *Paikuli*, p. 90

Formarea unei religii iraniene de stat avu loc paralel cu dezvoltarea bisericii creștine de stat în Apus. Formarea bisericii iraniene se încheie chiar mai curînd, dar ea nu ridică decît rar acea pretenție de exclusivitate, caracteristică bisericii apusene. Organizarea bisericii iraniene de stat era inevitabilă, ca suport spiritual al unui stat centralizat, cum l-au dorit primii sasanizi. Construirea ei a fost opera lui Kartēr, care a avansat de la funcția de „preot militar“ a lui Șapur la cea de, probabil, atotputernic Mabadan Mobad — mai marele regilor magi — al cărui rol, sub cei trei urmași ai lui Șapur, ar fi de comparat cu cel al majordomilor carolingieni ai Merovingienilor.

Înainte de el stătea o sarcină grea. Imperiul part ce se prăbușise lăsase în urma sa o mulțime de religii și de secte, cărora le acordase libertatea credinței și autonomie internă, în schimbul loialității și plata impozitelor. Avu să ducă o luptă chiar și pentru aprobarea și sprijinul propriului său suveran, căruia sincretismul lui Mani putea să-i pară un mijloc foarte valabil pentru aducerea la numitor comun a supușilor săi, atît de feluriți. Dar și iranienii, închinători la Mazda, erau de diferite rituri și preoți felurite propovăduiau tradiția iraniană. În Persis, țara de baștină a dinastiei, paznici ai templelor erau herbazii, din rîndurile cărora s-ar fi ridicat și Sasan. În nord-

vest magupații — „domnii magi“ — denumiți mai târziu mobazi, erau păstrătorii și propovăduitorii religiei. Aceștia erau în mult mai mare măsură judecători și învățători ai religiei, decât preoții focului, din sud. Unificarea tuturor pe baza unui cult general al focului diminuează rolul hērbazilor, iar tradiția lor orală pierdu în importanță în raport cu învățătura scrisă a magilor, chiar dacă aceasta a fost în mare măsură supusă unor prelucrări.

În întregul imperiu au fost ridicate temple ale focului după un plan unitar, a căror formă de bază era un altar al focului într-o încăpere pătrată, acoperită de o cupolă. Cum încăperea era deschisă pe laturi, focul, păstrat într-o încăpere închisă în intervalele dintre slujbe, putea fi văzut pînă departe în cursul ceremoniilor rituale.

Numeroasele contradicții din tradiția sasanidă târzie sugerează că pentru hegemonia în biserica imperiului și pentru fixarea unei doctrine au avut loc lupte complicate, ale căror amănunte abia dacă mai pot fi urmărite. Apare vădit că în perioada sasanidă târzie forțe determinante au fost ostile reformei lui Kartēr și au născocit un reformator „dreptcredincios“, Tansar, care i-a luat locul și a trebuit să preia totodată mult din învățătura lui. De aceea, adesea, ambii au fost socotiți a fi una și aceeași persoană. Pe Kartēr îl putem cunoaște, cu opera sa, cu ajutorul acelei inscripții de la Nakș-i Rūstam:

„Eu, Kartēr, am devenit cunoscut zeilor și lui Șapur, Regele regilor, ca slujitor vrednic și care voiește binele... Șapur, Regele regilor, era la curte și țară cu țară, regiune cu regiune, în întreg imperiul, domn absolut al magilor...“*

Kartēr nu a putut organiza construirea numeroaselor temple ale focului, decât ca împuternicit al suveranului și din inițiativa lui. După biografia sa ar fi purtat sub Șapur titlul „Kartēr, herbadul“. Inscripția mai povestește: „Apoi Șapur, Regele regilor, părăsi tronul lui Bahram. Și Hormizd (I),

---

* După M. Sprengling, *Kartir*, AJSSL, vol. LVII, p. 197—228

Rege al regilor, a domnit peste împărăție, iar mie Hormizd, Regele regilor, mi-a dat o căciulă și o cingătoare. Am fost ridicat în rang și onoruri. La curte, și regat cu regat, regiune cu regiune, mă lăsa pe mine să hotărâsc mai mult, iar titlul meu era „Kartēr Magupat (domn al magilor), Hormizd-bagh (?)“. Au fost întemeiate noi temple fără ca, de data aceasta, Kartēr să-și poată atribui meritul inițiativei. Este vădit că Hormizd I continua să fie mare preot. Dar, mai departe scria: „Bahram (I), Rege al regilor, fiul Regelui regilor, Șapur, și fratele Regelui regilor, Hormizd, ... a domnit peste împărăție... iar eu, la curte și țară cu țară, localitate cu localitate, am devenit domn absolut peste toate construcțiile zeilor...“ Dar titlul lui rămase „Magupat“.

„Și Bahram (II), Rege al regilor, fiul lui Bahram, care a stat în domnie generos și adevărat, apărînd mînaștirile, binefăcător și făptuind „fapte cucernice“ l-a ridicat din nou în rang pe Kartēr. „Pe întregul imperiu m-a făcut magupat și judecător“, iar titlul său era: „Kartēr, care este salvatorul celor patru suflete, al gloriei lui Bahram“, ceea ce înseamnă, se pare, că l-a ajutat pe Bahram II să ocupe tronul. În schimb a primit depline puteri și „evreii și călugării budiști, brahmanii și mandeii, creștinii și iainaii (?) și zandikii (maniheii sau poate, dahriyya) au fost izgoniți din imperiu“. Iar Kartēr se mai laudă „prin mine multe focuri și mulți magi din imperiul Iran au ajuns bogăți și prin mine au fost (instalate) focuri pentru multe țări din afara Iranului și au fost așezați magi, ... peste tot unde au ajuns caii și ostașii Regelui regilor“.*

Poate că cel mai mare triumf al său a fost condamnarea și executarea lui Mani, sub domnia lui Bahram I, abătut, sub influența magilor, de la atitudinea de toleranță a predecesorilor săi. Trebuie menționat că tradiția maniheiană pomeneste cu acest prilej ca inamic deosebit al învățătorului ei

pe un mag Kartēr, a cărui identitate cu Magupatul nu este certă.

Sub Bahram I imperiul sasanizilor cunoscă o maximă înflorire a artei și civilizației, care-și află, între altele, expresia în, cu siguranță, cel mai important relief în stîncă al sasanizilor, înfățișînd investirea lui Bahram I de către Ahura Mazda. Numeroasele reliefuri în stîncă ale urmașilor săi sînt caracterizate, ca și monedele sale, de o particularitate ce amintește tradiții elamite: suveranul apare rareori singur în aceste imagini. Regina apare lîngă el, egală în drepturi, și, cîteodată, și principele moștenitor. Se vede că Bahram trebuia să-și împartă puterea cu familia sa și cu magii lui Kartēr.

La moartea lui Bahram II izbucni o răscoală împotriva fiului său, Bahram III, care nu domni decît puține luni. O rudă a sa, Narses, un comandant militar din neamul sasanizilor, ocupă tronul. În mod demonstrativ puse să fie reprezentată zeița Anahita, în locul lui Ahura Mazda, în relieful în stîncă ce înfățișa investitura lui. Cu aceasta se încheia deocamdată cariera triumfală a ortodoxiei. Despre Kartēr nu mai auzim decît o dată, iar apoi numele nu-i mai este pomenit în izvoare. Probabil că noul rege a luat din nou în subordinea sa directă biserica imperiului.

Domnia lui Narse (293—302) nu a deschis o nouă epocă de strălucire a Iranului. În secolul IV imperiul a intrat într-o perioadă de crize, răscoale și războaie nefericite. În Apus, imperiul roman se constituia într-o forță nouă în jurul Constantinopolului. În interior, coreligionarii Apusului, creștinii, deveneau un pericol politic real. În nord-est, Chorezmul cunoștea o nouă înflorire, pînă ce, pe la mijlocul secolului, avu de suferit de pe urma atacurilor unor nomazi ostili, care curînd atacă și Iranul. Hoarde de populații turco-mongole se îndreptau la începutul secolului IV spre apus. Primele lor grupe ajunseseră în anul 375 pe Volga. Ca „huni“ au intervenit în istoria popoarelor europene, au pus în mișcare triburile germanice și au fost cauza unei migra-

țiuni a popoarelor. Ei au dat, în cele din urmă, ultima lovitură, care a dus la prăbușirea Romei apusului și la acea distribuție pe continent a diferitelor popoare ce mai determină și astăzi înfățișarea Europei. Dar acei huni, al căror conducător Attila a devenit legendar în istoria europeană, nu erau decît o ramură, o parte, a popoarelor năvălite în secolul IV și V din stepele Asiei Centrale și răsăritene. Dintre ele, chioniții s-au îndreptat spre sud, au distrus Chorezmul și au năvălit în Iranul de est. Dar persanii mai erau suficient de tari să-i supună pe intruși și să-i colonizeze în răsăritul imperiului. Din anul 365 unități de chioniți apar în armata persană ca trupe auxiliare în lupta contra Romei răsăritului, care devenea acum, împreună cu creștinii imperiului iranian, principalul dușman.

TIMPUL PERSECUȚIILOR

„Dacă sînteți creștini, sînteți dușmanii Regelui regilor. De ce vă înrudiți în concepții cu romanii, îi găzduiți pe spionii lor, îi scrieți scrisori împăratului și-i trădați secretele Regelui regilor?“ declara Ardeșir, fratele vitreg al lui Șapur la interogatoriul episcopului Abdișo, după relatarea martiriului acestuia.* În 313 creștinismul fusese admis oficial la Roma, în 330 împăratul părăsi Roma și-și fixă reședința la Bizanț, ce se numi de atunci Constantinopol. Sub Constantin creștinismul fu proclamat religie de stat (356). Într-o lume ce punea semnul egalității între apartenența la o religie și apartenența la un stat, această proclamare însemna pentru creștinii Iranului că ei deveneau dușmani ai statului, trupe auxiliare ale Romei. Puțini ani mai târziu începură persecuții de creștini, pînă atunci obișnuite numai în apus. Dar pentru puterea de stat contau practic doar motivele pur politice, iar cele religioase prea puțin. Chiar și relatările despre martirii, care nu erau de fel filopersane, nu-i atribuiau lui Șapur II un fanatism religios anticreștin. Șahul (Marele rege) ar fi declarat:

„Războaiele sînt multe și luptele grele; voi însă, care prin credința voastră sînteți dușmanii mei, să locuiți în liniște. Dar ascultă de porunca

---

* După O. Braun, *Ausgewählte Akten persischer Märtyrer*, p. 9

mea, tu și poporul tău; ia de la poporul tău și plătește impozitul dublu pe cap și fii liber și du-te în pace în casa ta”.*

Aceste cuvinte se adresau lui Mar Simon, capul episcopilor țării sale. Cererea regelui a fost respinsă. Atunci începu persecutarea comunităților creștine, care avea să coste multe jertfe. În disperarea lor, unele comunitățirecurseră la arme, dar toate rășcoalele fură strivite cu cruzime. Astfel Susa răsculată a fost făcută una cu pământul de elefanții de război ai lui Șapur.

Șapur își începuse domnia în anul 309. Muri șaptezeci de ani mai târziu, după o domnie bogată în evenimente felurite. În vremea sa creștinii jucau un rol important. Regiuni întinse ale Mesopotamiei aderaseră la noua religie. Chiar și în Persis, țara de baștină a dinastiei, cercuri largi trecuseră la creștinism. Creștinii deportați au fost risipiți prin imperiu și, astfel, comunități creștine au ajuns pînă la granițele sale răsăritene. Încă din 334, un episcop creștin își avea reședința la Merv. Principalele așezări ale creștinilor rămîneau totuși cele din regiunile muntoase ale nordului Irakului și văile fluviilor Mesopotamiei, care, pe la jumătatea secolului, au avut mult de suferit de pe urma războiului cu romanii. În anul 337 izbucnise lupta pentru cetățile de graniță, iar războiul nu se încheie decît șaisprezece ani mai târziu, cu moartea cesarului Iulian, care-și dusesese trupele pînă sub zidurile capitalei Ctesiphon.

Conducătorul spiritual al creștinătății din Mesopotamia era „înțeleptul persan” Afraates, ale cărui opere dintîi datează din 337. Războiul cu romanii i se arăta ca apocalipsul și el predica abstenența și asceza. Epoca lui Iulian, care provoacă în apus noi persecuții contra creștinilor, nu le aduse ușurări creștinilor din Siria, în schimb fu o perioadă de grele suferințe pentru evrei. În „Martiriul” lui Simon stă scris:

„După 24 de ani, cînd Constans și Constantius, fiii lui Constantin cel Mare, muriseră, a

ajuns Iulianos la domnie asupra romanilor. Aduse de îndată jertfe idolilor și, ca să dea de minciună profeția lui Cristos despre distrugerea Ierusalimului: «Nu va rămîne acolo piatră peste piatră, care să nu fie nimicită», porunci evreilor din toată împărăția lui să plece în Iudeia, să reconstruiască Ierusalimul și templul și să aducă jertfe după prescripțiile legii. Au venit mulți și au început să dezgroape temeliiile Ierusalimului. Între timp a venit un înșelător în Persia și le-a vestit tuturor evreilor: „Este timpul întoarcerii anunțat de profeți. Am primit poruncă de la Dumnezeu să vă vestesc întoarcerea, veniți“.

Acei înșelători au ajuns și la Māhōzē în Bēt Arāmā (Casa arameilor = Babilonia) și au înșelat mii de evrei. Ei s-au pregătit de drum și au plecat din Māhōzē, în speranța întoarcerii acasă, și se depărtaseră la trei parasange (mila persană) de oraș. Când Șapur află asta, trimise armata sa, care ucise multe mii din ei“.

După înflorirea evreimii mesopotamiene sub regii parți, comunitățile lor ajunseră într-o situație grea sub Sasanizi. Li s-a retras în mare parte autonomia, deși rabini înțelepți se străduiau să adapteze poporul lor noului sistem de domnie. Mar Samuel (decedat în 254), conducătorul școlii superioare evreiești de la Nehardea, declarase primul: „Dreptul statului este (și pentru evrei) dreptul“. „Mișna“ a fost interpretată de foarte mulți savanți. Considerațiile lor au fost culese în „Ghemara“, în care sînt citate numele a peste două mii de rabini. Încă în perioada Sasanizilor Ghemara și Mișna au fost reunite în Talmud, în Babilonia în jurul anului 500 și la Ierusalim chiar 150 de ani înainte. Talmudul babilonic este un izvor foarte bogat de informații pentru istoria evreilor din perioada sasanidă. Centrul lor era Nehardea în Mesopotamia, unde își avea sediul reș galuta (capul exilaților) și funcționa o școală superioară. Evreii babilonieni erau țărani, mese-

riași, bancheri și negustori, deși această din urmă profesiune a fost des considerată ca „tîlhărească“.

Cînd creștinismul a devenit la Roma religie de stat, adepții lui i-au persecutat pe evreii din Imperiul roman. Restaurarea vechii religii sub Iulian îi făcu să prindă iar nădejde. Moartea lui însă, în campania din Persia, nimici această speranță, și Persia rămase patria evreimii. În anul 425 a fost desființat patriarhatul de la Ierusalim — motivul invocat fiind atitudinea propersană a evreilor. Pe ei persanii i-au cruțat în perioada următoare, dar persecuțiile împotriva creștinilor se țineau lanț, consolidînd biserica ortodoxă de stat a lui Zarathustra. Abia cu înscăunarea lui Yezdegerd I (399—420), un adept al lui Zurvan, s-a mai ameliorat situația creștinilor. El îi încuraja pe episcopii din răsărit să se desprindă de biserica de stat romană. La Ctesiphon a fost reunit, în 410, un sinod, desemnat în tradiția siriană drept „primul sinod, care este cel al lui „Mar Isaac, catholicos-ul“.

„În al unsprezecelea an al domniei lui, Yezdegerd, Regele regilor, victoriosul, după ce a fost restabilită pacea și liniștea pentru bisericile domnului, acest suveran a dat libertate și liniște comunităților creștine și permise slujitorilor Domnului din rîndurile lor să-l laude public pe Cristos, fie cu prilejul morții, fie în timpul vieții lor; el puse capăt furtunii asupra tuturor bisericilor Domnului; el înlătură nesiguranța asupra tuturor turmelor lui Cristos, el porunci cu adevărat în tot imperiul său ca toate bisericile ce au fost distruse în vremea părinților noștri să fie reclădite în mod generos, ca altarele devastate să fie restaurate cu grijă, ca cei ce au mărturisit întru Domnul, ce au suferit în închisori și sub schingiuri, să fie eliberați, ca preoții, conducătorii și sfinții lor să se poată mișca în voie fără teamă. Așa s-a întîmplat în acele timpuri și pe urmă s-a făcut alegerea tatălui nostru, Mar Isaac, ca primat al marelui Dumnezeu, episcop de Seleukia și Ctesiphon, catholicos-ul și arhiepiscopul întregului

Răsărit, care a fost ales de Dumnezeu în fruntea întregului Răsărit. . . .*

Biserica din răsărit se desprinsese de Roma și conta acum ca biserică persană. Zece ani a fost pace între statul persan și biserica creștină, pînă ce preoții creștini au fost acuzați că au dărîmat altare ale focului și au turburat slujbe zaratrustriene, ceea ce a dus la noi fricțiuni religioase. La acestea s-au mai adăugat și luptele pentru Armenia.

În Armenia creștinismul se și impusese în asemenea măsură în secolul III, încît, încă din anul 302, în fruntea puternicei biserici armene se afla un *catholicos* ereditar. În Ecimiadzinul recent întemeiat, Armenia și-a aflat centrul spiritual. În 340 a fost evanghelizat Caucazul de răsărit, iar în anii 355—356 Narses cel Mare făcu din biserica armeană biserica de stat a Armeniei. Aceasta și-a menținut independența pînă în 367, dar și-a continuat existența, ca stat vasal, în cadrul Iranului, sub o dinastie partă.

În acea vreme a apărut în biserica armeană un alfabet propriu și Biblia a fost tradusă în limba armeană. Dar în Armenia au izbucnit contradicții interne. Regele și *catholicosul*, sprijiniți pe poporul credincios, au încercat să sustragă Armenia suzeranului de altă religie. Nobilimea se temu însă de mișcări țărănești și se aliă cu persanii. În anul 420, *catholicosul* fu nevoit să fugă în Bizanț, iar opt ani mai tîrziu și regele fu răsturnat. Nobilimea supuse țara unui satrap persan, iar clerul preluă conducerea luptei împotriva dușmanului. În anul 449, sinodul din Artasat luă atitudine dîrză împotriva iranizării Armeniei. Scrierile polemice ale armenilor permit să se deducă atitudinea adversarilor lor. Mihr-Narse, mobadul șef, încercă să-i convertească pe armeni la zurvanism — încercare sortită eșecului. Persanii n-au reușit să pună capăt neîncetatei tulburări armenesti și, cînd primele horde de huni au

---

* Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres Bibliothèques, vol. 37, *Synodicon orientale ou Recueil des Synodes Nestoriens*, J. B. Chabot, p. 254.

apărut la frontiera răsăriteană, s-a acordat Armeniei libertate religioasă.

În perioada luptelor din Armenia, au avut loc, în repetate rînduri, persecuții de creștini, care au dus la distrugeri de biserici și martirii. Soarta bisericii răsăritene a fost ușurată prin ruptura, acum și spirituală, cu apusul. La consiliul de la Ephes (431) majoritatea participanților și curtea bizantină au luat atitudine hotărîtă împotriva lui Nestorius, originar din Commagene, și care se bucura de mare prestigiu în răsărit. Cronica din Arbela scrie despre acest episod:

„În timp ce în răsărit biserica era ocupată cu treburile conducerii poporului și ale apărării credinței, în apus părinții au distrus orice faptă bună în conciliul criminal de la Ephes, unde Kyrillos, lucrătorul păcatului, întări marea crimă și sfruntata negare, că în Messia, renăscătorul neamului nostru, ar fi o persoană și o ființă, și deși Mar Nestorius și alți episcopi nu erau de față, el a fost blestemat și excomunicat cu minciună și înșelătorie prin mașinația egipteanului, iar ruptura dintre Răsărit și Apus s-a desăvîrșit... în Imperiul roman se dărima, în Imperiul persan se clădea... Atunci biserica Domnului a fost scindată în două jumătăți. Apusenii propovăduiau o singură faptură și îngăduire ca noțiunea de dumnezeire să coboare la lucruri joșnice ce nu i se potriveau, în timp ce răsăritenii recunoșteau două fapte și o singură persoană“.*

Catholicosul Babōe (457—484), care a rămas pasiv în disputa despre făptura lui Cristos, a fost răsturnat cînd s-a interceptat o scrisoare trădătoare a lui către împăratul Zeno. Șahul Peroz porunci ca Babōe să fie spînzurat de degetul inelar, pînă i se trase moartea.

Bar Sauma, adeptul entuziast al lui Nestorius, reuși să impună în anul 484, la sinodul din Seleukia, ca biserica răsăriteană să ia oficial atitudine în favoarea celui excomunicat în apus și a învățăturii sale. De atunci biserica armeană este numită

nestoriană. Această ruptură, acum definitivă, cu Apusul fu foarte binevenită pentru dinastie, căci era angajată în grele lupte de apărare și avea nevoie de pace în lăuntru.

În anul 413 avarii întemeiaseră în Djungaria un nou imperiu de stepă, care-i determină pe hunii din Asia Centrală să migreze spre sud. Sub numele de hephtaliți — „huni albi“ — ei au întemeiat în zona vechiului stat al kușanilor un imperiu care mai cuprindea, pe lângă Chorezm, Soghdia, nord-vestul Indiei, Cașmirul și Afganistanul. În anul 427 au mai putut fi o dată respinși. În anul 454, însă, nimiciră o armată persană și în 457 impuseră recunoașterea ca „Rege al regilor“ a pretendentului lor la tron, Peroz, care și fu înscăunat de o armată hephtalită. Peroz se strădui să asigure liniștea și pacea în imperiu, și sub domnia lui țara înflori iarăși.

Perioadei sasanide de mijloc îi aparțin câteva din cele mai interesante construcții și opere de artă ale Iranului. Printre acestea stau la loc de frunte reliefurile de stuc din Ciahar-Tarhan și Kiș, cu felurimea plasticii lor ornamentale și figurative. Scenele de vânătoare de pe placa de la Ciahar-Tarhan reapar în unicul sanctuar marin (?) al lui Peroz de la Tak-i Bustan. Într-un ivan cioplit în stâncă se vede pe peretele frontal o statuie ecvestră, lucrată în altorelief, a lui Peroz, înfățișat în zale și, deasupra, investitura lui de către Ahura Mazda și Anahita. Zidurile sînt ornate de reliefuri cu scene de vânătoare. Pe relieful cioplit într-o altă stâncă din apropiere este reprezentată investitura lui Ardeșir II, în care, pe lângă Ahura Mazda, apare Mithra, în picioare, după model indian, pe o floare de lotus. În secolul V sculptura de imagini pe stâncă decade și dispare.

Către sfîrșitul domniei lui Peroz au izbucnit din nou luptele cu hunii. Peroz trebui să întîmpine, în fruntea armatei imperiale iraniene, pe Marele han Achunvar. În 475, a fost înfrînt și obligat să plătească anual un tribut uriaș. Cînd a încercat, într-un nou război, să scape de stăpî-

nirea hunilor, a căzut, în mijlocul trupelor sale, într-o luptă purtată în stepa Asiei centrale. „El îi atacă deci, dar ei l-au ucis, dimpreună cu patru frați și patru fii ai lui, ce purtau toți titlul de rege, iar hunii cuceriră întregul Chorasani“, relatează Tabari.*

O armată a nobililor, comandată de Zochra, conducătorul familiei nobile parte a Karen-ilor, salvă imperiul de distrugere totală. Zochra îl ajută pe Kavadh, alt fiu al lui Peroz, să ajungă la putere, deoarece Balaș, urmașul celui ucis, oprima familiile nobile. Kavadh nu-i răsplăti ajutorul dat. Dimpotrivă, îl destitui pe Zochra și dispuse executarea lui. Kavadh preluă un imperiu amenințat în est, nord și vest, zdruncinat de frământări lăuntrice. Tributurile datorate hunilor constituiau o povară grea pentru țară. Tezaurul statului era gol, poporul săracit de jecmăneli. Iranul mergea spre o criză profundă.

CONCEPȚIA EGALITARISTĂ A LUI MAZDAK

„După zece ani de domnie a lui Kavadh, Marele Mobad s-a înțeles cu cei mari, să-l răstoarne, ceea ce au și făcut, iar aceasta s-a întâmplat pentru că el se alipise unui bărbat pe nume Mazdak și adepților săi, care declarau că Dumnezeu le-ar fi dat oamenilor bunurile lor, ca să le împartă egal între ei, dar că oamenii ar fi făcut cu acest prilej mare nedreptate unii altora. Ei afirmau că vor să ia de la bogați pentru a le da săracilor și astfel să-i ajute pe neavuți să redobândească ce era al lor, pe socoteala celor avuți. Căci cel care ar avea prea mulți bani, prea multe femei și alte bunuri, încă nu se cheamă că ar avea drepturi mai multe decât ceilalți. Gloata folosi această învățătură ca un prilej binevenit, se strânse în jurul lui Mazdak și alor săi și trecu de partea lui. Astfel lumea a fost foarte necăjită de mazdakiști, iar aceștia ajunseră atât de puternici încât puteau îndrăzni să intre în casa cuiva și să-i ia locuința, femeile și averea, fără ca să li se poată opune. Căci Kavadh îi obliga să aprobe toate astea”,* relatează Tabari, desigur după analele iraniene de la sfârșitul secolului V. Secte religioase, care să propovăduiască comunitatea bunurilor între adepții lor, existaseră multe în Orient, doar și creștinismul începuse pe această bază. Aici însă se ajunsese la o revoluție religioasă,

---

* T. Nöldeke, *Op. cit.*, pp. 141—142

la care aderase Șahul însuși, se ajunsese la măsuri radicale economice și sociale, ce trădau totodată slăbiciunea fundamentală a celui egali-

Kavadh (?), camee
sasaniadă din secolul
VI, Luvru, Paris.
După R. Ghirshman

tarism religios — faptul că era lipsit de un program economic pozitiv, constructiv. Mazdak își dăduse seama că rădăcina mizeriei maselor este bogăția celor puțini, că posesiunea de bogății nu era un drept, ci o nedreptate față de cei săraci. În profundă criză a secolului V e și firesc că găsi ascultare în masele chinuite, iar pe Șah s-ar putea să-l fi adus alături de Mazdak perspectiva de a scăpa astfel de nobilime.

Literatura despre această primă revoluție a antichității este vastă; și în literatura persană și islamică găsim numeroase referiri la Mazdak și la învățătura sa. Din păcate operele originale ale lui Mazdak s-au pierdut, nouă nu ne-au parvenit decât câteva citate ce i-au fost puse în seamă. Există de aceea și multe încercări de a atribui altor doctrine religioase o trăsătură sau alta a concepțiilor sale. Astfel, îndeosebi maniheismul a fost socotit ca stînd la baza mazdakismului, dar, spre deosebire de Mani, Mazdak era orientat spre viața din această lume, pe care nu o considera rea și reprobabilă.

El era, cum nici nu se putea altfel în Iran,
211 dualist, și vedea starea lumii ca un amestec de

lumină și întuneric, de bine și rău. După pilda lui Zarathustra, el acorda luminii conștiință și înțelepciune, întunericul, în schimb, fiind pasiv și prost. De aceea numai lumina era demnă de a fi adorată. Din cele trei elemente primitive, apa, focul și pământul, s-ar fi zămislit lumina și întunericul, învățătură care amintește de speculațiile referitoare la natură ale zurvanismului, pentru care binele și răul sînt și ele produse ale creației.

În concepția mazdakistă lumea cea de sus ar fi guvernată de șapte sau douăsprezece forțe subordonate, generalizare a planetelor (?). Forțele și contradicțiile lor ar determina existența, iar omul trebuie să le recunoască în sine însuși pentru a fi mîntuit.

Revoluționară însă era învățătura sa că particulele de lumină, amestecate cu întunericul, pot fi eliberate printr-un act unic — adică că este posibilă o revoluție cosmică, precum deci și una pămîntească, după principiul identității microcosmului cu macrocosmul. De un deosebit interes este concepția sa egalitară. După celebrul poem „Şahname“ al lui Firdousi ar fi declarat, între altele, într-o predică, ținută înaintea lui Kavadh:

„Oamenii trebuie să fie egali în ce privește averea, / iar belșugul celor puternici trebuie interzis; / femeile, casele și averile trebuie împărțite, / săracul să fie în stare egală cu cel puternic“.*

După o carte neopersană, „Dabistan-i madhahib“, Mazdak ar mai fi propovăduit și precum urmează:

„Și deoarece cele mai multe certuri dintre oameni sînt provocate de avere și de femei, este necesar să fie eliberate femeile, iar averile să fie deținute în comun“.**

S-ar putea să sune ciudat că „comunitatea femeilor“ este desemnată ca eliberare a femeii — dar sub sasanizi poziția femeilor era de așa natură, încît proclamarea proprietății colective reprezenta totodată o întoarcere la trăsăturile comunei primi-

---

* După O. Klima, *Mazdak*, p. 196

** *Op. cit.*, p. 198

tive a societății protoiraniene, cum o descrie Strabon la masageți, ale căror femei puteau avea relații cu orice bărbat le dorea. Strabon mai relatează că la tapiri soția putea fi împrumutată unui prieten, principiu ce se regăsește în legislația sasanidă. Codicele sasanid prevedea:

„Un bărbat este îndrituit să dea femeia sa principală celui ce a ajuns la nevoie și nu este vinovat de aceasta, pentru copiii lui, iar dorința de a i se da femeia a fost formulată în mod potrivit, (și anume) chiar fără acordul femeii...”*

Aici împrumutarea femeii degenerase într-un fel de sclavie a femeilor, ce trăiau închise în haremuri. Astfel Tabari afirma că șahul Chosrau ar fi avut în haremul său douăsprezece mii de femei și fete. Haremurile nobilimii erau bineînțeles mult mai mici. Dar și ele duceau, cu monopolizarea a sute de femei pentru un singur bărbat — nu numai ca izvor de plăcere, dar, mai ales, ca forță de muncă — la mizeria a nenumărați bărbați și la imposibilitatea pentru ei de a-și întemeia o familie.

Femeia era în mare măsură socotită egală cu sclavul. Astfel lucrarea juridică sasanidă „a celor o mie de sentințe” spune:

„Femeia și sclavul trebuie să fie totdeauna sub paza domnului și stăpînului...”**

„Femeia, dacă este slobozită din căsnicie cu acordul ei, nu ia cu sine averea ce i-a fost dăruită de soț în timpul căsătoriei, averea rămîne la soț”***. Așadar, nici în cazul divorțului amiabil, nu-i rămîneau soției darurile soțului.

A smulge femeile din această situație constituia în sine o revoluție, iar declararea lor proprietate comună nu era decît o extindere a dreptului cutumiar. De aceea acuzația de imoralitate adusă lui Mazdak se dovedește neîntemeiată. El voia să restabilească o stare de drept anterioară și

---

* După S. Wikander, *Die arische Männerbund*, p. 13

** După C. Bartholomae, *Mitteliranische Studien*, IV, p. 355

*** După C. Bartholomae, *Über ein sasanidisches Recht-buch*, p. 13

să transforme femeia din proprietate particulară în proprietate colectivă, ea fiind totodată liberată din harem și din subordonarea ei față de proprietar.

Mazdak (?), presupus
sigiliu, secolul VI (?).

După O. Klima

Principala învățătură a lui Mazdak și concluzia sa nouă, și specifică lui, este că nu rugăciunea cucernică duce la dreptate. În „Dabistan“ se spune că el ar fi scris:

„Este de dezaprobat și cu totul necuviincios, ca cineva să aibă o poziție importantă, iar altul să trăiască în sărăcie și să fie lipsit de mijloace. De aceea credinciosul este dator să-și distribuie averea între cei de o credință...“

Pînă aici mersese și Isus — acum însă apare revoluționarul. „Oricine nu este de acord cu acest fel de lucrare, este prin aceasta un adept al lui Ahriman, și de la el trebuie obținut prin forță, ceea ce este dator să ofere“.* Această propagare a forței, ca mijloc al dreptului, în lupta socială, constituia aportul nou al lui Mazdak, a cărui învățătură religioasă, deși optimistă, nu era prin însuși conținutul ei mai revoluționară decît învățătura altor secte. Se pare că mazdakismul nu a apucat să se unească cu învățătura materialistilor

* După O. Klima, *Mazdak*, p. 199

„Dahriyya“, mai curînd par să se simtă în el trăsături ale criticii sociale chineze.

Revoluția lui Mazdak era însă sortită eșecului, deoarece simpla egalitate — în ciuda dreptății — nu corespundea stadiului dezvoltării economice. Producția cu sclavi, mici proprietari agricoli și me-seriași, pe baza unei economii simple, trebuia în mod inevitabil să ducă din nou la formarea de capital comercial și de mari moșii, chiar dacă Mazdak ar fi putut păstra puterea politică.

Furia nobilimii, care se vedea amenințată de pericolul real al unei revoluții generate de ideile egalitariste, s-a întors împotriva șahului. Tabari relatează:

„După cum spun cîțiva cunoscători ai istoriei persane, marii nobili persani l-au băgat la închisoare pe Kavadh, tocmai atunci cînd el a devenit un adept al lui Mazdak și îi da ascultare în tot ce acesta îi cerea. Apoi l-au ridicat în locul lui, ca rege, pe fratele său Djamasp, fiul lui Peroz...“*

Cu ajutorul soției sale, Kavadh evadă din „palatul uitării“, închisoarea Gilgird de lângă Șuștar, și fugi la Hephtaliți. Cînd, patru ani mai tîrziu, a fost readus de o armată hună, a ajuns la un compromis cu nobilimea. Kavadh domnea acum opunînd mereu una altele cele două forțe, nobilimea și adepții lui Mazdak. Sprijinul său principal îl constituiau trupele hune. Continua amenințare sub care se afla nobilimea a dus la o conspirație contrarevoluționară, sub conducerea principalului moștenitor Chosrau. Acesta ar fi invitat douăsprăzece mii de mazdakiști la un mare praznic de victorie la curtea regală, și ar fi pus să fie toți îngropați de vii, cu capetele în pămînt, astfel încît picioarele să le rămîna afară. Această „pădure“ i-ar fi fost arătată lui Mazdak, care a fost, și el, ucis, după aceea, în chinuri. Șeful conspirației îl zvîrli pe Kavadh în temniță și se urcă pe tron, în anul 531, sub numele de Chosrau I. Arabul Mas'udi relatează (II, 96):

„În acea zi (a uciderii mazdakiștilor) i s-a conferit lui Chosrau titlul de Anoșarvan (fericitul)“.

Uciderea conducătorilor mazdakiști a avut loc în prezența șefilor magilor și a episcopului Bazanes, la puțin timp după cutremurul din Antiohia (29 noiembrie 528). Astfel fu lichidată, în delirul sîngeros al nobilimii, după o luptă înverșunată, ce a durat treizeci de ani, prima încercare de a crea pe lumea aceasta societatea întemeiată pe dreptate.

Mazdakiștii rămași în viață s-au refugiat în Asia Centrală, probabil la hephtaliți, care, în acea perioadă, deveneau în majoritate nestorienii. În perioada islamică a mai avut loc în regatul șahului Chorezmului o răscoală mazdakistă, de asemenea înăbușită în sînge.

Chosrau se află într-o situație cum n-o mai cunoscuse nici un rege al regilor dinaintea sa. Puternica nobilime mare, care transformase imperiul într-un conglomerat de principate aproape independente, fusese în mare măsură nimicită. Nobilimea măruntă, dehkarii, depindeau de ajutorul lui, dacă voiau să-și mențină existența. Erau siliți să-i dea ascultare, dacă nu voiau să fie înfrinți de mazdakiști. Astfel avu posibilitatea să reconstruiască din temelii Iranul, să desfășoare o activitate de reformator pe plan statal, economic și religios, care păreau să readucă imperiului său zilele lui Ardeșir și Șapur.

Se pare că Chosrau pusese să fie prelucrate și învățăturile religiei naționale, astfel încît este probabil că de la el datează și forma de zaratuștrism pe care o cunoaștem azi. Mazdakismul reformat trebuia să promită mîntuirea la sfîrșitul zilelor, în locul celei anunțate de Mazdak. Urmele zurvanismului și ale mazdakismului au fost extirpate din religia oficială. Hormizd (Ahura Mazda) a devenit imaginea cerească a regelui absolut și veșnic.

Regele adoptă copiii de nobili rămași orfani, văduvelor lor le fixă pensii, iar pe nobilii scăpați îi angajă cu soldă în cavaleria lui grea. Sate, canale și poduri au început să fie reconstruite. 216

Chosrau împărți imperiul în patru regiuni, egale din punct de vedere administrativ. Acestei împărțiri îi corespundea și organizarea armatei în patru diviziuni, cărora li s-au adăugat și trupe cu soldă, recrutate din țărănime. În nord și est cetăți de frontieră apărau țara. O incursiune în Siria nimici, în anul 540, Antiohia și, în alianță cu Chakanul turcilor-oghuzi, Chosrau îi nimici pe hephtaliți. În 552, turcii lepădaseră jugul avarilor și-și izgoniră foștii stăpâni spre vest, unde, cu două sute de ani mai târziu, au fost înfrinți, pe Tisa, de către franci.

Chanatul cuprinse curînd un imperiu, care se întindea din Manciuuria de vest pînă la Volga, și nu trecură decît șase ani pînă cînd persanii aveau să facă față turcilor-oghuzi, în locul nephtaliților.

Chosrau atacă și spre sud și dispuse ocuparea Yemenului. Cu acest prilej, armatele sale se ciocniră cu abisinienii, care încercau să subjuge Arabia. Nevoia de bani pentru expedițiile militare duse la o reformă fiscală devenită posibilă numai datorită nimicirii mării nobilimi în revoluția mazdakistă. Tabari povestește:

„Înainte de domnia lui Chosrau Anoșarvan, regii Persiei obișnuiau să perceapă ca impozit funciar în diferitele districte o treime, sau o pătrime, sau o cincime sau o șesime din recoltă, după măsura irigării și nivelul cultivării pămîntului în district, și de asemenea o anumită sumă drept capitație. Kavadh însă, fiul lui Peroz, poruncise pe la sfîrșitul domniei sale, ca pămîntul, în șes și la munte, să fie măsurat, pentru a determina cu exactitate, pe baza acestor măsurători, impozitul funciar. Măsurătorile fuseseră făcute: dar lucrările nu erau încă terminate la moartea lui Kavadh. Cînd însă fiul său, Chosrau, ajunsese la domnie, dispuse să se termine măsurătorile, să fie numărați curmalii, măslinii și locuitorii, iar scribii lui să stabilească, pe baza acestei numărări, cifra totală pentru fiecare district“. Scutiți de impozite au rămas preoții, scribii și curtea. Nobilii prestau serviciu militar. Impozitele erau așadar plătite de țărani, meseriași și negustori.

Chosrau I, fără îndoială una din cele mai importante figuri dintre suveranii Iranului, a fost, cu toată cruzimea sa, un remarcabil organizator și un administrator abil.

Secolele următoare l-au socotit pe Chosrau I suveranul înțelept și drept, a cărui faimă l-a făcut prototipul suveranului absolut. Când, după aproape cincizeci de ani de domnie, lăsa imperiul fiului său, Hormizd, acesta se văzu în fața unei nobilimi ce prinsese iarăși puteri și a unui cler pretențios. Tabari scrie:

„După aceea a fost rege Hormizd, fiul lui Chosrau... căruia îi plăcea să facă bine celor slabi și sărmani, în schimb îi asuprea pe nobili. De aceea aceștia îi erau dușmani și-l urau la fel de mult, cum îi ura el pe ei...“.*

Ajunse în dificultăți când îl atacă o coaliție compusă din Marele Chan și împăratul roman. Și Chanul Chazarilor, așezați pe Volga inferioară, se alătură coaliției. Armata nobililor a învins după lupte grele, l-a destituit pe rege și l-a orbit. Moștenitorul tronului, Chosrau Parvez, se refugie la romani. Opera lui Chosrau I părea distrusă.

---

* T. Nöldeke, *Op. cit.*, pp. 264—265.

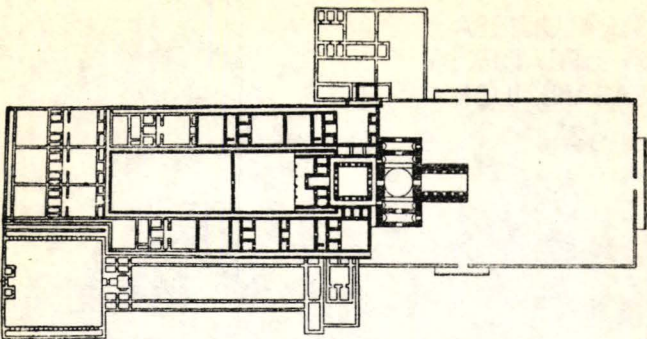
STRĂLUCIREA ȘI DECĂDEREA SASANIZILOR

Bizanțul știa să folosească momentul prielnic. Chosrau Parvez, izgonit din țara lui, trebui să promită cedarea Armeniei către Bizanț. În schimb împăratul Mauriciu îi puse la dispoziție o armată, cu care zdrobi răscoala nobililor. Chosrau se întoarse pe tron, avînd ca primă soție pe principesa bizantină Maria. El știa să folosească cu dibăcie forțele de care dispunea imperiul său, în primul rînd sumele uriașe rezultînd din impozitul funciar, precum și relațiile sale pașnice cu Bizanțul... Creștinilor li se acordă libertatea credinței, deși nestorienii nu erau bucuroși să știe că la curte aveau cuvînt hotărîtor două monofizite — regina Maria și cîntăreața Șirin, care-și foloseau toată influența împotriva nestorianismului. Îndeosebi mînăstirile din Irakul de nord aveau tot mai mult la monofizitism.

Nestorianismul rămase totuși religia poporului aramean în Mesopotamia și Persis. Misionari nestorieni au ajuns în secolul VII în India, China și în Asia Centrală. Lor le urmau monofiziții, care au ajuns și ei în Asia Centrală, sub Chosrau II. Extinderea nestorienilor a fost o oglindă a puterii iraniene. Ca negustori și călugări au adus multe bunuri culturale în Asia Centrală și răsăriteană.

Baza puterii lui Chosrau era reforma fiscală a tatălui său, care-i aducea pe an încasări de 420 milioane Mithqal în monezi de aur — ceea ce echi-

Kasr-i Şirin, palatul lui Chosrau II. După Van den Berghe

Construcțiile sale sînt grandioase, astfel formidabilul Kasr-i Şirin din Kurdistan, un uriaș complex de palate cu un harem fastuos. Numeroasele obiecte sasanide de argint găsite de cercetători în nordul Rusiei dovedesc ce extinse erau relațiile comerciale ale imperiului sub cei doi suverani cu numele de Chosrau. Este vorba mai ales de cupe de argint care au fost aduse pe Volga în sus, mai ales în schimb de blănuri și de pietre prețioase din Urali. Pe aceste cupe sînt reprezentați mai ales regi iranieni ca vînători și scene de război, iar pe unele cupe animale. Aceste din urmă cupe par să parvină mai ales din Iranul de est. O asemenea împărțire după proveniență, din Iranul de est sau cel de vest, se poate face și la stofele de lînă și la mătăsurile perioadei sasanide, găsite în Egipt și în pustiurile Asiei Centrale, dar și în relicvariile martirilor creștini, păstrate în bisericile catolice din apusul Europei.

Numai puține exemplare ale artei aurarilor iranieni au supraviețuit sfîrșitului imperiului, astfel o ceașcă cu cristal de stîncă și email, găsită în tezaurul de la Saint-Denis, și o pafta pe care este înscris numele lui Ardeşir, descoperită într-un mormînt germanic lîngă Wollfsheim, în preajma Rinului. Judecînd după acestea, persanilor le plăceau contrastele coloristice, combinații bălțate, ce ne pot apărea vulgare, de aur și email, ca pe acea ceașcă. Dar nu ne este îngăduit să uităm că nu dispunem decît de rămășițele jalnice ale unei stră-

luciri apuse. Monedele sînt, de cele mai multe ori, runde plate de argint, cu o imagine superficial concepută. Era o marfă de mare consum, fără o deosebită valoare artistică.

Imperiul persan renăscut nu putea uita pierderea Armeniei. Cînd Mauriciu a fost răsturnat de o intrigă de palat, Chosrau socoti că i-a venit timpul, și succesele părură că îi dau dreptate. Ca „răzbnători ai lui Mauriciu“, trupele sale atinseră, pentru prima oară în anul 610, Bosforul. În 611 căzură Damascul, Antiochia și Ierusalimul, unde a fost furată principala relicvă a Apusului, crucea lui Cristos. În 616, trupe persane ocupară Egiptul și au urcat valea Nilului pînă în Nubia. În îndepărtata Nigeria, etnografi germani și englezi au mai înregistrat, în secolul XIX, legende despre o expediție a lui Chosrau în Nigeria — probabil că unor unități dispersate după înfrîngerea de la Constantinopol le fusese tăiată retragerea pe valea Nilului și ajunseseră pînă în Africa de vest. Căci pe Chosrau eșecul l-a izbit cînd era în culmea triumfului. Armata sa asedia deja capitala inamicului, cînd, printr-un dublu contraatac, acesta a adus Persia la marginea prăpastiei. În 622, Heraclios îi înfrînsă și-i nimici, în Balcani, pe aliații persanilor, pe avari. El obținu sprijinul Chazarilor și al Marelui Chan turc, a cărui armată înainta împotriva graniței de est a Iranului. Masacrarea în masă a creștinilor în zonele bizantine ocupate și în Armenia, răpirea „sfintei cruci“ și persecutarea creștinilor în Mesopotamia slăbiră imperiul din lăuntru. Expedițiile militare, lungi și repetate, constituiau o povară grea pentru țară. Cînd deci trupele turce, compuse în parte din creștini nestorieni, apărură la graniță, ca aliați ai împăratului bizantin, trupele de graniță armenes trecură de partea lor. Persanii pierdură Iranul de est și, curînd, și Caucazul. Khanul intră în Tiflis, iar principele moștenitor salvă, cu trupe auxiliare aflate sub comanda sa, Constantinopolul de persani (626). Cînd împăratul Heraclios debarcă în Transcaucazia și înaintă spre sud împreună cu aliații săi, imperiul lui Chosrau se pră-

buși. Pe Regele regilor îl răsturnă o răscoală generală, în cursul căreia fu ucis (628).

Șefii militari și principii luptară pentru putere. În patrusprezece ani se perindară la domnie nu mai puțin de doisprezece regi, din care două femei: Buran și Azarmeducht. Prima restitui „sfânta cruce” și încheie pace cu Bizanțul.

În est, uciderea Chanului și distrugerea Chanatului turc de est de către chinezi dădu un răgaz persanilor. Dar luptele intestinale continuau. După o domnie de șaisprezece luni, Buran trebui să cedeze tronul surorii sale. Azarmeducht era vestită pentru frumusețea ei. Când conducătorul militar din nord-estul imperiului persan îi ceru mîna, ca să împartă domnia cu ea, Azarmeducht puse să fie ucis. Ca să-și răzbune tatăl, fiul său, Rustam, ocupă Ctesiphonul și o orbi.

În lupta generală pentru putere, imperiul decădea. Chiar și elementele naturii păreau să se coalizeze contra Iranului. O inundație pustii Mesopotamia și provocă prăbușirea parțială a palatului din Ctesiphon. Acesta nu va mai avea să fie refăcut niciodată, căci luptele intestinale se terminară în 632, când aproape toți membrii casei domnitoare pieriseră. Credincioșilor mazdaiști, mizeriile și spaimele războaielor le păreau că anunță apocalipsul. Circulau prevestiri sinistre, din care una ne este transmisă în Bahnan Yast (II, 24), care îi atribuie lui Ahura Mazda următoarea profeție:

„O Soitaman Zarthust, vreau să lămuresc semnul că mileniul tău s-a sfîrșit și dovada că vine evul cel mai rău este aceea că 10 soiuri, 1000 soiuri, 10 000 soiuri de demoni cu părul împărțit... din părțile Chorasanelui năvălesc asupra Iranului (25). Au flamuri înalte, poartă arme negre și au părul împărțit pe spate... sînt meșteri în a ucide... Nobilii și cei mari și bărbații magi vor ajunge săraci și slugi. Cei ce suferă, cei mărunți vor ajunge la mărime și domnie... (49). Coroana Iranului o vor purta slugi de alt neam, ca chionii, turci, hephtaliți și tibetani, alte popoare muntene și chinezi, kabulistanezi și soghdi, rhomei și

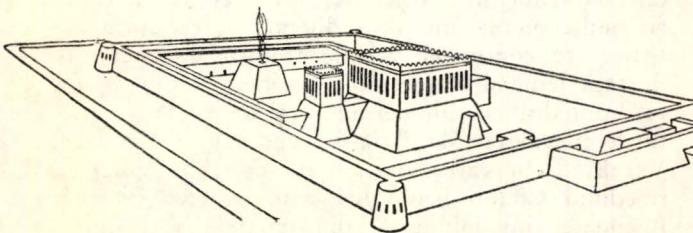

chioniți roșii, chioniți albi... vor avea puterea în Iran (63) căci toate țările Iranului vor fi zdrobite de potcoavele cailor lor... Asta este ce prevestesc...“*.

În profunda mizerie a imperiului s-a căutat ajutor în locul de baștină al dinastiei, templul focului de la Istachr. În anul 632, unul din ultimii sasanizi a fost încoronat Rege al regilor, sub numele de Yezdegerd III, și, oboseite de atâtea războaie, provinciile nu opuseră decît puțină rezistență.

Dar era prea târziu. Nici romanii, nici turcii nu aveau să culeagă roadele victoriilor lor. O forță nouă apăruse într-o extraordinar de rapidă ascensiune în Peninsula Arabă — Islamul. Mohamed unise, în jurul orașelor Mecca și Medina, triburile pustiului și le ducea împotriva marilor state oboseite.

Provincia persană din sudul Arabiei capitulă fără să opună rezistență. Palestina și Siria au fost ocupate. În 637 armata Islamului se ciocni cu armata, cu greu încropită, a persanilor. La Kadi-siya, Rustam, comandantul suprem al trupelor imperiale, căzu în fruntea trupelor sale. Victoria le deschise arabilor calea spre capitală, Ctesiphon, și abia cinci ani mai târziu, în trecătorile munților, la Nihavend, persanii reușiră să-i înfrunte din nou pe arabi. Dar arabii învinseră iarăși și regele fugi spre nord-est. Nu departe de Merv fu ucis

Teşik-Kala, Chorezm, fortăreață a unui nobil, secolul VI—VII, reconstrucție, lungime 100 m. După S. P. Tolstov

prin trădare (651), ca Dareios III, cu aproape un mileniu în urmă.

Imperiul se prăbușise. Înaintarea triumfală a arabilor nu mai putea fi oprită. Este adevărat că principele moștenitor, Peroz, se întoarse în fruntea unor trupe chineze, iar Chorasani mai dăinuia câțiva ani ca provincia Po-si (Persia) a imperiului T'ang. Dar, pînă la urmă, arabii îi bătură pe chinezi, iar Peroz trăi ultimii ani ai vieții sale la curtea chineză, unde purta titlul de „general al gărzii personale din partea stîngă”. Iranul își pierduse independența. Timp de peste un mileniu avea să fie numai sub dominația străinilor, arabi și turci, mongoli și iarăși turci. Perioada de glorie a Iranului antic se încheiase.

Un poem scris pe piele, descoperit recent într-o peșteră de lîngă Sulaimaniya, în Irakul de nord, deplînge greutatea timpurilor:

„Locurile de rugăciune sînt distruse, focurile sînt stinse, / Cei mai mari între cei mari s-au ascuns. / Crîncenii arabi au nimicit satele celor ce muncesc / pînă la Șahrezur (regiune între Sulaimaniya și Halabiya). / Ei au luat prizoniere femeile și fiii-tele. / Bărbații vajnici se zvîrcoleau în sîngele lor. / Ritualul lui Zarathustra nu mai era respectat. / De nimeni nu-i este milă lui Ahura Mazda”.*

Și regatele mărunte din Iranul răsăritean, ale soghdilor, chorezmiilor, ferganilor au fost învinse de arabi. Fastuoasele lor palate și cetăți au fost dărîmate, templele focului nimicite. Sub molozul dărîmăturilor lor, arheologi sovietici au descoperit multe picturi murale și lucrări de ceramică artistice, ce continuau vechile tradiții. Ele reuneau de fapt teme și maniere din occident și din orient, tradiționalul cu „modernul”, ca de pildă în picturile murale de la Balalîk-Tepe sau din palatul Varakșah, în care poate și-au avut, pe vremuri, reședința Chanii hephtaliți sau oghuzi. Și mai fastuoase sînt tablourile din palatele și templele de la Pandjikent, o reședință a soghdilor, pustiită de năvălitorii arabi.

* După Kamal Fuad, *Kurdische Folklore in literarischer Überlieferung*, ... p. 611

TRIUMFUL LUI ZURVAN — TIMPUL CEL VEȘNIC

Victoria arabilor repetă în linii mari campania lui Alexandru. Cuceritorii răzbiră pînă în Choresm și la fluviul Indus, nimicind trecutul și fiind subjugati cultural de el. Centrul lor a fost, sub Omeiazi, Damascul și, pornind de la moștenirea bizantină a Siriei, au încercat o „elenizare“ arabă a Iranului. Dar regimul lor n-a dăinuit decît puțin timp în Asia Centrală. Sub stindardele Abbasizilor, o armată compusă din soghdi, persani și turci respinse marea putere arabă și nu departe de Ctesiphon fu ridicată, în anul 751, o nouă capitală „orientală“ a Asiei anterioare, Bagdad, „orașul rotund“, construit după modele din Asia Centrală și în stil iranian. Filozofia și religia iraniană transformau înfățișarea Islamului în dezvoltare; dintr-o cultură aproape elenizată în Siria, s-a ajuns la desăvîrșirea Orientului tîrziu. În Asia Centrală, sasanizii au dat islamului, în secolele IX și X, forme persane. Curînd sclavi militari turci conduceau la Bagdad, ba chiar și la Cairo, iar sultani turci domneau în Iran și în Asia anterioară. Temeneaua și invocarea din rugăciunea de vineri, adresate califului arab, nu mai aveau decît un caracter formal.

Chiar din secolul XI arabii pierduseră dominația lor asupra Persiei. În campania lor de cucerire, jefuiseră și nimiciseră nenumărate tezaure de artă, distruseseră biblioteci și colecții, dar rezultatul final fu, nu că persanii au fost arabizați,

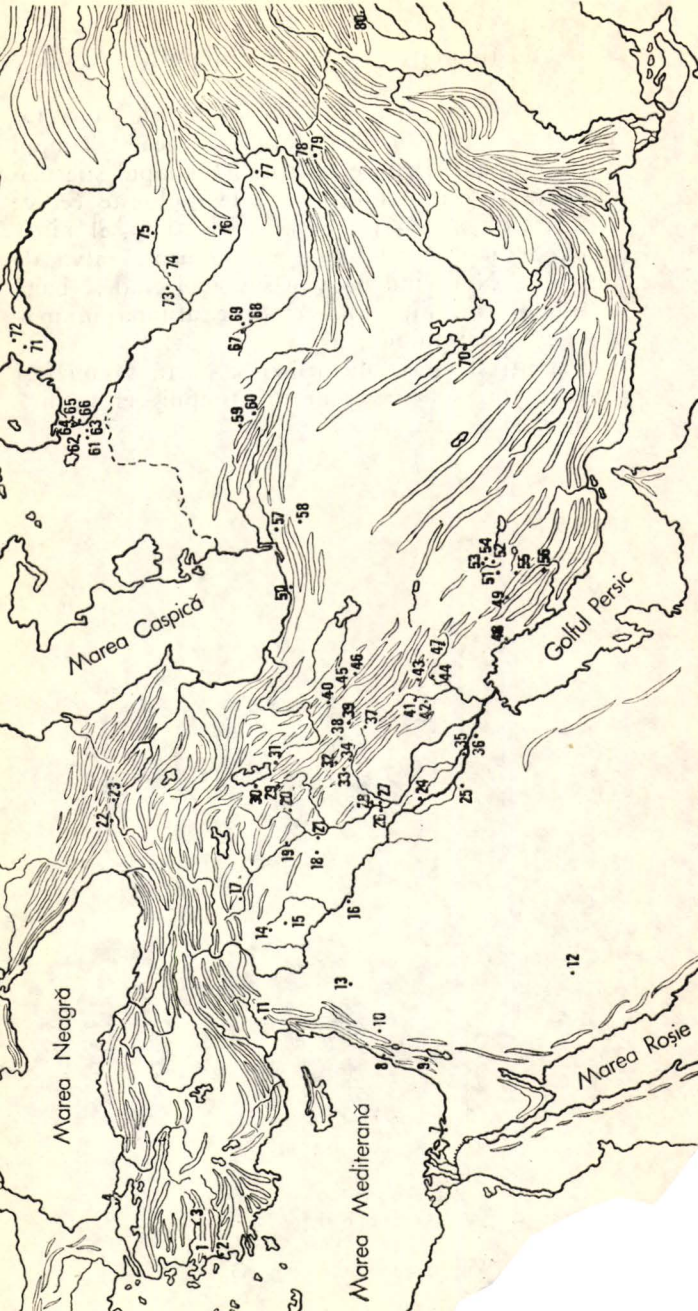
ci că Islamul a fost iranizat. Creștinii din Iran salutaseră cuceritorii arabi și au supraviețuit destul de bine secolelor bogate în avataruri ale dominației acestora. Catastrofa se înscăună abia în secolele XIII—XV când cele mai cumplite nenorociri lovira Iranul: năvălirile mongole. Dacă nici cucerirea de către arabi, nici pătrunderea lentă a turcilor nu distrusese civilizația țării, expedițiile lui Gingiskhan și, mai mult încă, ale lui Tamerlan au fost lovituri grozave. Cumplit a fost izbită îndeosebi Asia Centrală. Populația unor orașe și regiuni întregi a fost ucisă. Canalele de irigație au fost distruse sau au căzut în paragină. Pustiul câștiga teren, iar strălucirea Samarkandului mongol nu reușea să acopere mizeria țării care, până în secolul nostru, nu-și va reveni de grozăviile expedițiilor nomazilor. În Iran și în Asia anterioară nemulsumanii au sperat, cu prilejul primei expediții mongole, în liberare și victorie asupra musulmanilor, căci printre conducătorii mongoli erau mulți creștini nestorieni — cu atât mai cumplit a fost efectul celei de a doua expediții mongole, sub Tamerlan, care, în fruntea unei armate mongole musulmane, a nimicit aproape cu totul creștinismul în Mesopotamia. Numai în munții greu accesibili, la nordul câmpiei, mai există până în zilele noastre câteva zeci de mii de nestorieni, ce-și zic „asirieni“.

Asia anterioară, Iranul și Europa orientală au fost aruncate înapoi cu secole în dezvoltarea lor. Europa occidentală, cruțată de expedițiile mongole, se ridică și-și construiește pas cu pas hegemonia mondială pe ruinele lăsate în urma lor de mongoli. China și India, ambele greu încercate, au stagnat începând din acel timp, chiar dacă au mai apucat câte un moment culminant al civilizației lor. Pe ruinele lăsate de năvălirile mongole în Asia anterioară osmanii și-au construit imperiul, ale cărui cătușe au paralizat timp de patru secole Asia anterioară și Africa de nord. S-au dus timpurile de glorie ale dominației mondiale ale lui Darius și Mithradate, Șapur și Chosrau Anoșarvan. Palatele s-au păraginit, orașele străvechi au rămas

goale. A triumfat Zurvan — „timpul cel veșnic“, de care scrie în „Bundahišn“:

„Timpul este mai puternic decât cele două faceri... / Timpul măsoară fapta și legea. / Timpul este mai bogat decât cei avuți... / Timpul știe mai multe decât cei învățați... / Timpul este cel ce dărimă casa. / Soarta, hotărâtă de timp, îl nimicește pe cel falos. / Omul nu se poate salva de timp... / Nici când urcă în sus, nici când se bagă în fundul fântânii, / nici când se afundă în măruntaiele pământului“.*

Elamiți și mezi, ahemenizi și parți, sasanizi și omeiazi, toți s-au petrecut în „timpul cel veșnic“ — în Zurvan akarano.

1 Efes	21 Assur	41 Susa	61 Kalaly-Gyr
2 Milet	22 Armazi	42 Tcioga-Tanbil	62 Giaur-Kala
3 Sardes	23 Achalgori	43 Sustar	63 Küzaly-Gyr
4 Bizant-Constantinopol	24 Babilon	44 Sami	64 Toprak-Kala
5 Siva	25 Qadisiah	45 Nihavend	65 Dcianbas-Kala
6 Charga	26 Seleukia	46 Tepe Giyan	66 Koi-Krilgan-Kala
7 Pelusium	27 Ctesiphon	47 Masdide Suleiman	67 Tcilburdsh
8 Tyros	28 Bagdad	48 Bender Bushir	68 Merv
9 Ierusalim	29 Hasanlu	49 Bishapur	69 Durnali
10 Damasc	30 Şiz	50 Ghar-e Kamarbend	70 Kuh-i Ciodsha
11 Isos	31 Sakkiz	51 Istachr	71 Tcirik-Rabat-Kala
12 Teima	32 Kasr-i Sirin	52 Persepolis	72 Rabish-Mulla
13 Palmira	33 Asiab	53 Pasargadai	73 Varakshah
14 Edessa	34 Dukhan-i Duad	54 Tall-e Bakun	74 Buchara
15 Harrah-Karrhai	35 Uruk	55 Shiraz	75 Samarcand
16 Dura-Europos	36 Ur	56 Firuzabad	76 Balalik Tepe
17 Tigranokerta	37 Kengavar	57 Tureng Tepe	77 Baktra
18 Hatra	38 Taq-i Bustan	58 Tepe Hissar	78 Surkh-Kotal
19 Ninive	39 Behistun	59 Nisa	79 Bamyān
20 Arbela	40 Ecbatana	60 Anau	80 Taxila

TABEL CRONOLOGIC

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
50000	Oameni de Neanderthal, peșteri locuite în nordul Iranului.	Vinători.					50000
15000 până la 10000	Sfârșitul perioadei glaciare, se desemnează peisajul actual.	Vinători.					15000 până la 10000
9000	Asiab și Tepe Sarab.	Apariția agriculturii și creșterii vitelor	Cultul fecundității și al animalelor	Figuri de femei și animale	Imigrări dinspre nord-vest		9000
5000	Tepe Sialk, Tall-a Bakun.	Primele unelte de aramă	Cultul fecundității și al animalelor, înmormintare în casă	Figurine, sigilii, ceramică policromă	Se precizează conținutul tradiției între țara podișului și valea fluviului		5000
4000	Susa, formarea civilizației proto-elamice.	Culturi irigate		Ceramică policromă tip Susa A, figurine			4000
3000	Pătrunderea civilizației Uruk.	Formarea de orașe, meserii de producerea și prelucrarea metalelor, comerțul la distanță, roata olarului, plugul, burghiu, război	Primii zei cerești, pandemonium bogat pe sigilii și figurine	Sigilii, cilindrice, reliefuri, scriere	Mesopotamieni (sumerieni?) pătrund în Iran	Incursiuni de pojar cu ceramica monocromă	3000

2600	Incursiuni elamite în valea celor două fluvii.	Orașe elamite și contoare comerciale pe podiș (Sialk)	„Paradisul pierdut”	Texte protoelamice		2000
2300	Lulubei, gutei. În orașele de grăniță dominație akkadiană. Sub Kutir-Inșușinak Susa unifică țara Zagrosului și întindează în valea fluviului.	Slavași, înflorirea comerțului la distanță. Agri-cultură și creșterea vitelor	Panteon akkadian și elamic	Texte akkadiene cu nume elamice, plastică bogată după modelul mesopotamian. Renașterea scrierii protoelamice	Incursiuni akkadiene în regiunea munților Zagros și pe coasta de vest, akkadienii sînt respinși	2300
2100	Guteii ocupă Mesopotamia și Susa. După o dominație de 100 ani sînt respinși.	Decăderea economiei în vremuri de război. Susa este iarăși un important oraș comercial		Influența celei de a III-a dinastii neo-sumeriene din Ur. Relieful pe stîncă	Guteii sînt respinși. Trupe sumeriene în munții de la grăniță	2100
2000	Orașe elamite, pe primul loc Simaș și Anșan.	Comerț cu lapis-lazuli			Dezagregarea sumeriene	2000
1850	Crearea imperiului protoelamic. Sistem federal. Dinastia Silhaha. Ocuparea Mesopotamiei răsăritene. Crearea împărăției isin sub Rim-Sin	Gospodăriile templelor și palateelor. Comerț cu metale	Rol important al femeii, Inșușinak (zeul orașului Susa), Ișmekarab și alții	Figurine de femei	Hammurabi îi izgonește pe elamii din Mesopotamia.	1850
1600	Kassiții devastează Susa și cuceresc Babilonul			Relieful în stîncă de la Kuran-gun	Imperiul kassit în Mesopotamia	1600
					Asirieni imigrează în Iranul răsăritean (?)	

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
1300	Declinul puterii kassite. Formarea imperiului elam- mic de mijloc				Adad-Nirari I prădează orașe kassite		1300
1285 pînă în 1266	Huban orașul Malamir	Comerț maritim și dominația asu- pra Golfului Persic	Kirisa, Huban, Iș- mekarab și alți zei	Templul din Liyan. Scriere protoela- mică	Lupte cu asirienii		1285 pînă în 1266
1266 pînă în 1244 (?)	Untaş-Napirișa Încheierea primei etape a imperiu- lui elamic de mijloc		Localitatea de cult Dur-Untaş. Încinerarea mor- ților	Construcțiile de la Cioga-Janbil. Zigurat, taurul de terracotta. Ornamentele con- strucției templu- lui Ișmekarab. Palatul regal, sta- tua lui Napir- Asu			1266 pînă în 1244 (?)
1200	Reîntemeierea im- periului elamic de mijloc cu Halutuș-Inșușinak				Asirieni și kassiti distrug orașe e- lamite		1200
1174	Sutruk-Nahhunte o- cupă Babilonul			Prădarea tezaure- lor de artă me- soopotamiene			1174

1170 pînă în 1166	Kutir-Nahhunte rege peste Babilon și Elam	Relieful de la Kirişa, depozite muzeale și templul de la Susa	Stela lui Hammurabi, stela lui Nabonassar, Obeliscul lui Maniştu- zu, statui şi kudurus		1170 pînă în 1166
1165 pînă în 1151	Şilhak-Inuşinak. Susa — capitală		Vie activitate de construcţii pe cistadela de la Susa, relieful de cărămidă ale templului lui Inuşinak		1165 pînă în 1151
1100	Bătălia de pe fluviul Uai, imperiul elamic de mijloc este nimicit		Imperiul babilonian de mijloc sub Nabucadnezar I	Asirieni imigrează în Iran	1100
1000	Manneii în Azerbaidjan. Formarea unor principate iraniene	Arme şi unelte de fier	Tezaurul de aur de la Hassanlu, Marlik, Kalardaşt	Incursiuni ale uralteilor şi asirienilor sub Salmanassar	1000
844	Prima menţionare a persanilor (pe lacul Urmia)	Creşterea cailor, comerţ cu lapizlazuli şi metale			844
836	Prima menţionare a mezilor				836
715	Răscoala mezilor împotriva lui Sargon Daiakku (Deiokes) ca guvernator al uralteilor.	Religia zurvan a magilor mezi.	Bronzurile din Luristan.	Samşi-Adad. Tiglatpilesar pe platoul înalt	715

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
717 pînă în 699	Imperiul neoelamitic Sutruk- Nahhunte II.			Sigilii neoelamice Turnarea bronzu- lui.			717 pînă în 699
705	Sargon năvălește în Media.				Lupte între elamiți și asirieni.		705
700	Persanii, îndreptin- du-se spre sud, se supun ela- miților.						700
699 pînă în 693	Hallușu-Inșușinak.				O expediție asi- riană de pedep- sire devastează Elamul. Distrugerea multor orașe.		699 pînă în 693 *
694	Cucerirea Babilo- nului.						694
693 pînă în 692	Kudur-Nahhunte, sprijinit de trupe persane venite în ajutor sub conducerea lui Ahaimenes (?), încearcă să re- ziste.						693 pînă în 692

692 pînă în 688	Huban-Imena.	Păstorit nomad și agricultură. Minerit	Tezaurul de la Sakkiz, lucrări în aur, argint și fildeș.	Invazia ghimirrailor și işkuzailor. Alianță între asi- rieni și sclți.	92 pînă în 688
675	Hişpiş, fiul lui Ahaimenes, ocu- pă Anşanul. Mezii supun po- porele din mun- ţii Zagros.	Morminte de răz- boinici înmor- mînaţi cu caii.		Ghimirraii și ma- neii sînt înfrinţi.	675
653	Imperiul scit al lui Madyas. Per- sanii eliberaţi, constituie sub Hişpiş, în Fars, un stat persan.	Invocarea lui Ahura-Mazda.	Pasargadai. Nadşid-e Sulaiman, palatul cu te- rase, mormintul Da-u-Duktar.		653
640	Impărţirea statului persan. Arya- ramna domneşte în Parsa, iar Kuraş în Par- sumaş.			Moartea lui Assurbanipal.	640
626					626
625	Răscoală medă contra scîţilor. Imperiul med sub Uakşatar Kam- budşita în Par- sumaş.	Morminte medice în stîncă în Kurdistan.		Izgonirea scîţilor.	625
612	Mezi iau cu asalt oraşele Ninive şi Harran.			Alianţa mezilor cu Noul Babilon. Babilonul îşi a- sumă moştenirea asiriană.	612

ANII	ISTORIE POLITICA	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
609	Asiria este devastată. Mezii cuceresc zona muntoasă a Asiei anterioare până la Halys.	Ecbatana devine centrul economic și politic al țării		Stil animalier med. rythonul de la Hamadan			609
585	Bătălia de la Halys, eclipsă de soare.						585
550	Kuraș (Cirus) II supune pe mezi suzeranității persane; întemeierea imperiului achemenizilor.	Ecbatana rămâne capitala imperiului medo-persan.	Turnul focului și geniul din Pasargadai	Palatele din Pasargadai cu săli cu coloane			550
547	Kuraș (Cirus) II cucerește Asia Mică.	Noua reședință la Pasargadai. Unificarea Asiei anterioare de la M. Marmara până la M. Caspică atrage negustorimea din Babilon de partea persanilor.			Nabonid se pregătește de luptă Construcții de fortărețe		547
539	Kuraș II își face intrarea în Babilon.	Èșuează încercarea de a ajunge, prin Teima, în Arabia de sud	Kuraș II este aclamat în Babilon ca rege al Summerului și al Akkadiei		Babilonia își pierde independența pentru două milenii		539

537	O armată persană este nimicită în stepa massagetă Asia centrală ră-mine liberă. Kambudșila îi cu-cerește Egiptul.	„Case mari” de la Kalaly-Gyr, Kūzali-Gyr	Toleranță, întoar-cerea evreilor sub Zerubabel.	Religia lui Mithra Zarathustra (?) în Asia Centrală Construirea mor-mintului lui Cirus la Pasargadai Ahemenizii se în-chină lui Ahura-Mazda	Ascensiunea ora-șelor-state în Grecia	Federație a cho-rezmlor și mas-sagetilor Teirik-Rabat-Kala Regina Tomyris	537
536					Cartagina ca aliat al persanilor în vest		536
522	Răscoala magilor și victoria lui Dareios I.	Impărțirea admi-nistrativă a im-periului în sa-trapii	Zarathustra nu este pomenit nicăieri Religie zurvanistă a magilor ames-tecată în Media cu învățămintele ale lui Zarat-hustra	Relieful în stincă de la Behistun Reconstrucția Persepolisului (începînd din 520)			522
517	Dareios I pătrunde în Chorezm în-ainte de a su-pune Afganista-nul, Belucistanul și valea Indului	Călătoria maritimă a lui Skylax din Karyanda Construirea de șo-sele pentru le-gături poștale 30 mii texte eco-nomice elamite la Persepolis		Oraș-templu și pa-lat pe o terasă Relieful aducăto-rilor de tribut Tezaurul de la Oxus, glicptica persană		Chorezmul este supus, massa-geții rămîn li-beri	517
513	Cucerirea Traciei și a unor părți din Grecia	Monede de aur, dareikos		Stilul animalier			513

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
499 până în 493	Războiul greco-persic			Palatul din Susa în stil mesopotamian Mormântul în stâncă al lui Dareios	Întinderea în sudul Europei. Eșecul expediției scite		499 până în 493
490					Maraton: eșecul expediției persane de pedepsire a Atenei Războiul greco-persic		490
486 până în 465	Xerxes						486 până în 465
484		Politica de toleranță încetează			Războiul greco-persic învinge		484
482		Xerxes îi combate pe daevai		Topirea statuii lui Marduk	Reprimarea unei insurecții în Babilon		482
480	Expediția greco-persică			Continuarea construcțiilor la Persepolis, „Sala celor o sută de coloane”, poarta	Înfrângerea în Grecia împiedică supunerea Europei		480
465	Uciderea lui Xerxes			Mormântul lui Xerxes			465

465 pînă în 425	Artaxerxe I Longimanus	Ezra în Ierusalim	Filosofie iraniană în Grecia	Răscala Egiptului	465 pînă în 425
460	Recucerirea Egiptului	Codificarea „Legii” Trimiterea lui Nehemia			460
459					459
423 pînă în 404	Dareios II Recucerirea Asiei Mici Răscala în Media și Egipt		Palate noi la Per- sepolis și Susa. Palat în Babilon		423 pînă în 404
411				Răscala Ciprului	411
405	Descompunerea imperiului prin frământări interne și incursiuni ina- mice	Mormintele de la Pazirik Cortul de cînepă	Covoare și stil animalier de la Pazirik	Independența Egiptului sub a 28-a dinastie	405
358	Artaxerxe III Ochos				358
343	Pustiirea Egiptului			Filip al Macedo- niei cucerește Grecia	343
338					338
336				Macedonienii pă- trund în Asia Mică	336
334	Alexandru năvă- lește în imperiul persan				334

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
333	Bătălia de la Issos Egiptul îi revine lui Alexandru		Alexandru aclamat ca faraon				333
331	Bătălia de la Ar- bela Marele rege, în- frînt, fuge spre răsărit						331
330	Alexandru captu- rează la Susa și Persepolis tezau- rul de stat al Persiei Dareios este ucis în Baktria		Alexandru îl săr- bătorește la Ba- bilon pe Marduk	Persepolis este incendiat		În Markanda Spita- manes opune re- zistență Massageții mi- grează spre est	330
329	Bessos continuă războiul cu Ar- taxerxe IV; este prins și execu- tat Iranizarea curții macedoniene	Călătorii și expe- diții maritime. Babilon — port militar — Dări- marea stăvilare- lor de pe Eufurat				Chorezmul for- mează un impe- riu de stepă Topiak-Kala, Djanbas-Kala	329
323	Serbări la Babilon Moartea lui Ale- xandru și des- compunerea im- periului						323

312 pînă în 280	Diadohii Seleukos I	Intemeierea oraşu- lui Seleukia, so- sea regală spre Antiohia	Berosos	Satrapiiile din In- dia sînt vindute lui Ciandragupta	312 pînă în 280
280 pînă în 261	Antiohos I	Banca „Muraşu şi fii” Comerţ de sclavi	Sincretism elenis- tic-oriental	Expediţia lui An- tiohos pînă în Asia Centrală	280 pînă în 261
260 pînă în 246	Antiohos II		Construcţii tradi- ţionale şi ele- nistice în Meso- potamia Temple elenistice la Kengavar, Di- navar, Sami, Karha Cetatea Baktra	Ascensiunea Baktriei	260 pînă în 246
250				Parnii invadează Partia	250
228				Baktria indepen- dentă sub Dio- dotos II	228
208				Mao-Dun înteme- iază imperiul hunilor	208
192			Bătălia de la Magnesia Roma pătrunde în Asia Mică		192
184				Grecii ajung în nord-vestul Indiei	184
175 pînă în 164	Antiohos IV				175 pînă în 164

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
171 pînă în 138	Mithradates I în- temeiază puterea partă Cucerirea Mesopo- tamiei și Iranu- lui de vest		Nisa ca necropolă a partilor Mormintele de la Noin-Vla. Covoare Mithradates „filoelenul”				171 pînă în 138
165						Hunii îi alungă pe yüe-ci din China	165
140	Phraates II luptă împotriva sakilor					Sakii și yüe-ci în- vadează Iranul de est	140
130	Invasia lui Anti- ohos IV; este ni- micit în Media						130
129 pînă în 128	Tohari și saki pra- dă Iranul de est					Baktria este dis- trusă Imperiul K'angk'ü (Chorezm)	129 pînă în 128
126	Tciang-K'tien în Asia Centrală					Sakii, toharii și sogdii sînt su- puși	126
123 pînă în 88	Mithradates II su- pune popoarele orientale. Lupte între aristocrație și popor, des- compunerea im- periului Despărțirea Arme- niei		Cultul lui Mithra se întinde spre vest Cultul Zurvan	Tigranokerta	Războaiele Armeniei Romanii nimicesc imperiul armean		123 pînă în 88

88 pînă în 77	Orodes I depen- dent de Armenia					88 pînă în 77
67	Din dispoziția lui Orodes II Mith- radates III este înlăturat de Surenas					67
54	Bătălia de la Karrhaï					54
51	Nomazi călări în- frinți în Siria					51
37 pînă în 2	Phraates IV					37 pînă în 2
34	Armenia revine Romei					34
2 pînă în 4	Thea Musa și Phraates V					2 pînă în 4
8 pînă în 9	Revolta nobilimii il înscăunează pe Orodes III					8 pînă în 9
11 pînă în 12	Vorones I; înfrînt de Artaban III State vasale: Hatra, Edessa					11 pînă în 12

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
65		Infiorirea țesăturilor, covoare, comerțul aduce mătase din China	Înzgonirea comunității evreiești din Ierusalim	Kuh-e Hodja: reliefuri parthe în stîncă		Formarea imperiului Kușana în Afganistan	65
100		Romanii ocolesc Iranul pe cale maritimă	Marcion Budism în Iran	Stucurile și picturile de la Kuh-e Hodja		Dinastia Kadphises intră în relații cu Roma	100
115	Traian la Ctesiphon		Misiunea lui Adadai în Irakul de Nord	Redactarea culegerii Avesta Arta Gandhara Figurile colosale ale lui Buda de la Bamyān	Romanii pustiesc Mesopotamia	Invazia alanilor	115
135	Răscoala evreilor salvează imperiul parthilor		Răscoală evreiască înăbușită în Palestina Diaspora evreilor	Surk-Kotal: Templu-cetate Cetăți în Asia Centrală, Durnali			135
165	A doua distrugere a Ctesiphonului de către romani Ciurma îi izgonește pe învingători Descompunerea imperiului în numeroase state cu o slabă legătură între ele	Contoare comerciale romane în India Vase glazurate	Tatian Eвреimea din Mesopotamia influențe: resgaluta Edessa ca centru al creștinătății din Siria		Războaie de frontieră	Impărăția Kușana	165

Ascensiunea suveranilor Persis din Istachr

Sasanizii pretind supremația ca urmași ai achemenizilor

Artaban V este răsturnat Ardeșir I întemeiază imperiul Sasanizilor. Orașul Hatra e distrus

224
până în
241

Creștinismul devine religia populară a populației arameice din Asia Anterioară, 18 episcopate din Irakul de nord până în Oman

Bardesanes Reforma lui Palut Creștinarea Armeniei și Gruziei

Dezvoltarea producției mătăsii

Mani, Kartér Zarathustrism zurvanist Anahita și cultul focului

Șapur I

Grota mormint a lui Șapur

Construirea de orașe și șosele, podul stăvilor de la Suștar

Mar Samu'el adaptează comunitatea evreiască imperiului sasanid
Se culeg textele pentru Mișna

241
până în
272

Decăderea baterii monezilor Cintecul despre perlă Templul focului din Istachr

Darabgird, Ardeșir Churra cu turnul focului și cetate Imitarea stilului egiptenizat al achemenizilor

Înflorirea artei scenelor săpate în stincă și a baterii monedelor

Coroane apar pe monedele regilor Culegerea Avesta

Relieful în stincă de la Bișapur

Construirea Bișapurului cu prizonieri de război, turn al focului și palat. Gunde-șapur
Palat din Qtesiphon
Materialismul zurvanist

241
până în
272

Kașana este supusă Chorezmul rămâne independent

224
până în
241

241
până în
272

254

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI IN VEST	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
276 pînă în 293	Bahram II			Bahram II apare pe reliefuri și monede cu soție și fiu			276 pînă în 293
293 pînă în 302	Războiul lui Narse						293 pînă în 302
309 pînă în 379	Sapur II		Catolicos ereditar în Armenia; Eștmiadzin centru cultural al Armeniei				309 pînă în 379
313				Miniaturi în cărți	Creștinismul legal la Roma		313
330					Bizanțul devine capitala imperiului roman de răsărit	Expediția chionților în Iranul de est	330
337			Aphraates, „înțeleptul persan”, episcop creștin la Merb	Învățătura lui Aphraates	Creștinismul religie de stat în Imperiul roman Război cu romanii, înaintarea lor pînă la Ctesiphon	Chorezm este distrus	337
363	Moartea lui Iulian						363

365	Trupe auxiliare chionite în armata iraniană		Incepe prigoana creștinilor în Iran		365
375	Hunii apar pe Volga		Talmudul palestinian	Imperiul avar în Djungaria	375
399 până în 420	Yezdegerd II		Religia Zuvvan		399 până în 420
410 413		Comercianții soghdi și armeni ajung până în Asia răsăriteană	Sinodul din Ctesiphon desprinde biserica răsăriteană de Apus, cu Yezdegerd II. pace religioasă	Hephthalii (hunii albi) izgoniți spre sud ocupă Iranul de est și India de nord-vest	410
420			Zelul misionar creștin declanșează noi prigoane	Imperiul hephthalit	
427	Hephthalii sînt respinși			Armata persană năvălește de hephthalii	427
431	Conciliul din Efes îl condamnă pe Nestor			Marele Khan al hephthalilor Achunvar îl învinge pe Marele Rege și-i impune să plătească tribut	431

ANII	ISTORIE POLITICA	ECONOMIE	RELIGIE	ARTĂ ȘI LITERATURA	DUȘMANI IN EST ȘI NORD	ANII
457	Hephtaliții impun înscăunarea lui Peroz ca Șah-in- șah	Înflorirea țării		Taq-i Bustan Reliefuri pe stincă		457
475	Peroz înfrint de hephtaliți					475
484	Armata persană în frunte cu Pe- roz nimicită de hephtaliți	Sinodul din Sele- ukia de partea lui Nestor				484
488	Balaș răsturnat de revolta nobilimii Kavadh					488
497	Revoluția lui Maz- dak nimicește marea nobilime		Concepția egali- taristă a mazda- kiștilor			497
531	Contrarevoluția lui Chosrau I îi ni- miceste pe maz- dakiști	Reforma statului și a fiscalității, re- organizarea ar- matei	Redactarea zara- thustrismului			531
540	Cucerirea Antiohiei Cucerirea Arabiei de sud					540
552					Turcii Oghuz îi izgonesc pe avari și ajută la ni- micirea hephtali- ților	552

Chosrau II, aliat
cu turcii îi ni-
micește pe heph-
taliți

Hormisd IV este
destituit de no-
bilitate deoarece
se sprijinea pe
țărăni

Chosrau Parvez se
refugiază la Bi-
zanz. Împăratul
Mauriciu îi pune
la dispoziție o
armată în schim-
bul cedării Ar-
meniei
Mauriciu este răs-
turnat

Trupe persane la
Bosfor

Persanii ocupă
Egiptul

Turcii Oghuz
atacă Iranul

Împăratul roman
și Marele Khan
turc pornesc în-
preună cu chazarii
împotriva Iranu-
lui

Armata nobilimii
învinge

Kasr-i Sirin
Cupe sasanide
de argint

Monofizitismul se
întinde
Mădăstiri în Irakul
de nord

Comerț de blă-
nuri cu nordul
Rusiei contra ve-
selă de argint

ANII	ISTORIE POLITICĂ	ECONOMIE	RELIGIE	ARTA ȘI LITERATURĂ	DUȘMANI ÎN VEST	DUȘMANI ÎN EST ȘI NORD	ANII
622					Heraklios îi bate pe Avari, se aliază cu Marele Khan, atacul lor reunit doboară Iranul. Armata este nimicită, orașele și cetățile distruse		622
626			Prigonirea creștinilor în Iran				626
628	Răscolă generală. Chosrau II ucis. În 14 ani 12 regi	Imperiul este devastat și sărăcit		Varakșah			628
632	Yezdegerd III încoronat la Istachr			Balalik-Tepe, Pandșikent			632
637	Quadisiyah Arabii cuceresc Iranul						637
651	Uciderea lui Yezdegerd III la Merv			Distrugerea Ctesiphonului		Arabii pătrund până în Asia Centrală	651
660	Iranul devine o parte a imperiului arabo-islamic al Omeiazilor		Islamizarea Iranului				660

CUPRINS

MOȘTENIREA LUI ZARATHUȘTRA	5
VINĂTORI PRIMITIVI ȘI AGRICULTORI	14
STĂPÎNITORUL DIN ARATTA	25
NĂVĂLIRILE POPOARELOR MUNTENE	31
FIUL SURORII	37
„CEL CE A ÎNTINS IMPERIUL“	45
AURUL MANNEILOR	53
GHIMIRRAI ȘI IȘKUZAI	63
UNIFICAREA IRANULUI	70
ZAUTARUL ZARATHUSTRA	81
RĂSCOALA MAGILOR	94
„EU, DAREIOS, MARELE REGE“	106
APUSUL IMPERIULUI	115
ALEXANDRU MACEDON	122
„ANTIOCHOS, REGE AL BABILONULUI“	132
FUGA CONDUCĂTORULUI HUNILOR	140
MITHRADATES, MARELE REGE, FILOELENUL	145
YABGU-UL KUȘANILOR	162
DISPERARE ȘI MÎNTUIRE?	169
RĂSCOALA LUI ARDEȘIR	180
ZEUL ȘAPUR	185
DAHRIYYA	192
„DOMNUL MAGILOR“, KARTER	197
TIMPUL PERSECUȚIILOR	202
CONCEPȚIA EGALITARISTĂ A LUI MAZDAK	210
STRĂLUCIREA ȘI DECĂDEREA SASANIZILOR	219
TRIUMFUL LUI ZURVAN — TIMPUL CEL VEȘ- NIC	225

REDACTOR: ALEXANDRA DOBROTA
TEHNOREDACTOR: NIC. NICOLAEV
BUN DE TIPAR: 15.09.76

APĂRUIT 1976. COLI DE TIPAR 10, 67; PLANȘE 36
C.Z. PENTRU BIBLIOTECILE MARI 703;
C.Z. PENTRU BIBLIOTECILE MICI 7;
TIRAJUL: 14.950 + 10 + 90 ex.

INTREPRINDEREA POLIGRAFICĂ SIBIU
ȘOSEAUA ALBA IULIA NR. 40
REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

